

UNIwersytet Łódzki
Wydział Nauk Geograficznych

ARMINA KAPUSTA

**MIEJSKA PRZESTRZEŃ WIELOKULTUROWA SUBOTICY
– ANALIZA GEOGRAFICZNO-SEMIOTYCZNA**

MULTICULTURAL URBAN SPACE OF SUBOTICA:
GEOGRAPHICAL-SEMIOTIC ANALYSIS

ROZPRAWA DOKTORSKA PRZYGOTOWANA
W INSTYTUCIE GEOGRAFII MIAST I TURYZMU
POD KIERUNKIEM DR HAB. SYLWII KACZMAREK, PROF. UŁ

Łódź 2015

Spis treści

Zarys treści.....	3
Najczęściej stosowane skróty i skrótowce	5
Wybrana terminologia serbska.....	5
Uwagi językowe	6
I WPROWADZENIE	8
II PODSTAWY TEORETYCZNE I METODOLOGICZNE.....	31
1. Semiotyka a studia miejskie	31
1.1. Semiotyka – od pojęcia znaku do semiosfery	31
1.2. Semiotyka miasta	40
2. Semiotyka miasta wielokulturowego w ujęciu geograficznym – koncepcja metody badawczej.....	51
2.1. Wielokulturowość miasta.....	51
2.2. Semiotyka miasta wielokulturowego w perspektywie geograficznej.....	60
2.3. Badania semiotyczne w geografii miast i kultury – propozycja drogi postępowania	73
III STUDIUM PRZYPADKU	94
3. Czynniki kształtujące semiosferę Suboticy	94
3.1. <i>Topos</i> , czyli charakterystyka fizyczno-geograficzna	95
3.2. <i>Epos</i> , czyli historia miasta i politikos, czyli decyzje, które wpłynęły na jego rozwój.....	103
3.3. <i>Etnos</i> , czyli społeczności zamieszkujące Suboticę i etos, czyli instytucje regulujące życie w mieście.....	119
4. Analiza wybranych znaków w fizycznej przestrzeni Suboticy	149
4.1. Obiekty sakralne	150
4.2. Cmentarze	165
4.3. Pomniki	172
4.4. Urbanonimy	203
IV KONKLUZJA – LOGOS, CZYLI PRZESTRZEŃ MIASTA JAKO KOD.....	211
Bibliografia	229
Literatura	229
Materiały źródłowe	249
Strony internetowe	250
Spis rycin.....	252
Spis tabel	254

Zarys treści

I WPROWADZENIE

Geografia miasta a semiotyka – zarys problemu. Założenia pracy. Zakres przestrzenny i podmiotowy w ramach studium przypadku. Układ pracy.

II PODSTAWY TEORETYCZNE I METODOLOGICZNE

1. Semiotyka a studia miejskie

1.1. Semiotyka – od pojęcia znaku do semiosfery

Pojęcie semiotyki. Znak w semiotyce. Semiosfera.

1.2. Semiotyka miasta

Początki semiotyki miasta na Zachodzie. Miasto w szkole tartusko-moskiewskiej.

2. Semiotyka miasta wielokulturowego w ujęciu geograficznym – koncepcja metody badawczej

2.1. Wielokulturowość miasta

Pojęcie narodu. Kultura narodowa i jej komponenty.

2.2. Semiotyka miasta wielokulturowego w perspektywie geograficznej

Znak w semiotyce i geografii. Interpretacja znaków w mieście. Typologia znaków w przestrzeni miejskiej. Miasto jako przestrzeń komunikacji.

2.3. Badania semiotyczne w geografii miast i kultury – propozycja drogi postępowania

Metody semiotyczne. Wspólnoty kultur narodowych. Metoda geograficzno-semiotyczna i jej założenia dla miasta wielokulturowego. Wybór wspólnot kultur narodowych. Wybór obiektów-znaków do analizy. Przyporządkowanie znaków w przestrzeni miejskiej do wspólnot kultur narodowych.

III STUDIUM PRZYPADKU

3. Czynniki kształtujące semiosferę Suboticy

3.1. *Topos*, czyli charakterystyka fizyczno-geograficzna

Obszary osadnicze Baczki. Klimat. Szata roślinna.

3.2. *Epos*, czyli historia rozwoju miasta i *politikos*, czyli decyzje, które wpłynęły na jego rozwój

Okres przedturecki: Od czasów prehistorycznych do XI wieku. XI w.–1526 rok.

Okres turecki (1526–1686).

Okres poturecki: Pogranicze Wojskowe (1686–1743). Wolne targowisko i wolne miasto królewskie (1743–1849). Era neoabsolutyzmu (1849–1866). Okres miasta municypalnego

(1867–1918). Międzywojnie (1918–1941). II wojna światowa (1941–1944). Okres socjalistyczny (1944–1990). Współczesność (po 1991 r.).

3.3. *Etnos*, czyli społeczności zamieszkujące Suboticę i *etos*, czyli instytucje regulujące życie w mieście

Węgrzy. Buniewcy i Chorwaci. Serbowie. Jugosłowianie. Romowie. Żydzi. Inne narodowości.

4. Analiza wybranych znaków w przestrzeni fizycznej Suboticy

4.1. Obiekty sakralne

Kościół katolicki. Sanktuarium maryjne. Cerkwie. Pozostałe kościoły chrześcijańskie. Synagoga. Meczeta.

4.2. Cmentarze

4.3. Pomniki

Okres do 1918 roku. Międzywojnie. II wojna światowa. Okres jugosłowiański. Współczesność.

4.4. Urbanonimy

Nazewnictwo miejskie w 1928 roku. Urbanonimia Suboticy w 1968 roku. Hodominy subotickie w 2011 roku.

IV KONKLUZJA – *LOGOS*, CZYLI PRZESTRZEŃ MIASTA JAKO KOD

Najczęściej stosowane skróty i skrótowce

ang. – angielski

br. (broj) – numer

b.r. – bez roku

bun. – buniewski

chorw. – chorwacki

srb. – serbski

słowń. – słoweński

węg. – węgierski

SFRJ – Socjalistyczna Federacyjna Republika Jugosławii

SHS, Królestwo – Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców

KPJ – Komunistyczna Partia Jugosławii

NOB lub **NOR** – Narodnooslobodilačka borba (NOB); Narodnooslobodilački rat (NOR); Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija – Walka narodowowyzwoleńcza lub Wojna narodowowyzwoleńcza, zwana także rewolucją socjalistyczną – jugosłowiańskie określenie działań wojennych prowadzonych w czasie II wojny światowej między lipcem 1941 r. a majem 1945 roku.

NOO – Narodnooslobodilački odbori (NOO) – Komitety narodowowyzwoleńcze, organy władzy narodowej w Jugosławii powoływane w latach 1941–1945

Wybrana terminologia serbska

bara – bagno, mokradło

crkva – kościół, cerkiew

gora – góra

grad – miasto

groblje – cmentarz

okrug – okręg

opština – gmina

put – droga, trakt, szlak

šuma – las

trg – plac

Uwagi językowe

Jeżeli nie podano inaczej, tłumaczeń z języka angielskiego, buńskiego, chorwackiego, rosyjskiego, serbskiego i słoweńskiego dokonała autorka.

Przyjęto polską pisownię toponimów zgodnie z zasadami Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej przy Głównym Geodecie Kraju (*Nazewnictwo geograficzne świata. Europa*, cz. I, 2009). W przypadku nazw miejscowych, które nie mają odpowiedników polskich, pozostawiono pisownię oryginalną zgodną z zasadami ortograficznymi danego języka, nie zaś te podane przez Komisję, do publikacji której wkładły się błędy.

Wprowadzono przymiotniki: backi (od Baczka), suboticki (od Subotica), wojwodiński (od Wojwodina), bajski (od Baja), nazwę mieszkańców miasta – suboticzanie.

O ile nie dotyczy to postaci powszechnie znanych w Polsce, starano się zachować oryginalną pisownię antroponimów. Ze względu jednakże na korzystanie głównie z literatury w języku serbskim, w którym obowiązuje zasada fonetycznego zapisu imion i nazwisk obcych, dotarcie do oryginalnej pisowni wielu nazwisk węgierskich i innych okazało się niemożliwe. Pozostano wówczas przy pisowni serbskiej. Dane personalne Węgrów, aby nie wprowadzać dodatkowych wątpliwości, podano zgodnie z polską tradycją (imię i nazwisko), nie zaś przyjętą na Węgrzech (nazwisko i imię).

Powołując się na literaturę, pozostawiono taki zapis nazwiska autora, jaki widnieje na wydaniu, z którego korzystano, stąd dwójaki zapis niektórych antroponimów (np. „Beszédes” i „Besedeš”).

Podając nazwy współczesnych urbanonimów, konsekwentnie stosowano pisownię serbską (stąd ulica „Petefija”, a nie „Petőfiego”, oryginalny zapis „15. maja” zamiast polskiego „15 maja”).

Dokonano transliteracji cyrylicy serbskiej na łacinkę oraz transkrypcji rosyjskiej grażdanki zgodnie z zasadami *Słownika ortograficznego* (1992).

W celu ułatwienia lektury pracy, podano wymowę wybranych głosek serbskich, chorwackich, buńskich oraz węgierskich (tab. 1 i 2). Głoski w językach południowosłowiańskich zbliżone są do polskich, stąd dano ich polskie odpowiedniki.

Tab. 1 Wymowa wybranych głosek serbskich, chorwackich, buniewskich.

Język serbski, chorwacki, buniewski	Język polski
ć	ć
č	cz
d	dź
dž	dż
i	nie zmiękcza poprzedzających spółgłosek (ci, si, zi należy czytać jako <i>c-i</i> , <i>s-i</i> , <i>z-i</i>)
lj	l'
nj	ń
š	sz
ž	ż

Źródło: opracowanie własne, 2015.

System samogłoskowy języka węgierskiego jest bogatszy niż języka polskiego, dlatego też podanie bezpośrednich polskich odpowiedników nie było możliwe. Wymowę samogłosek węgierskich opisano, podczas gdy w przypadku spółgłosek zapisano polskie odpowiedniki.

Tab. 2 Wymowa wybranych głosek węgierskich.

	Język węgierski	Język polski
Samogłoski	a	wymawiane krótko jak polskie <i>a</i> przy układzie warg jak do <i>o</i>
	á	długie <i>a</i>
	e	krótkie <i>e</i>
	é	[y]
	i	krótkie <i>i</i> , nie zmiękcza poprzedzających spółgłosek
	í	długie <i>i</i>
	o	krótkie <i>o</i> zbliżające się do <i>u</i>
	ó	długie <i>o</i>
	ö	wymawiane jak <i>y</i> przy układzie warg jak do <i>o</i>
	ő	długie <i>ö</i>
	u	krótkie <i>u</i>
	ú	długie <i>u</i>
	ü	wymawiane jak krótkie <i>i</i> przy układzie warg jak do <i>u</i>
	ű	długie <i>ü</i>
Spółgłoski	cs	cz
	dz	dz
	dzs	dż
	gy	d'
	ly	j
	ny	ń
	s	sz
	sz	s
	ty	t'
	zs	ż

Źródło: opracowanie własne, 2015 (na podstawie: Mroczo, 1982).

I WPROWADZENIE

Miasta są refleksem rozwoju ludzkości i wartości istotnych dla cywilizacji, co znajduje odzwierciedlenie w układzie przestrzennym oraz dominujących w nich funkcjach. W dobie postindustrialnej priorytetowe dotąd miejsce działalności wytwórczej zajęła działalność usługowa oraz kulturalna. Dzięki zróżnicowanym formom tej ostatniej, zaspokajane są potrzeby wyższe, do których zaliczyć należy obcowanie ze sztuką, troskę o harmonię krajobrazu, a przede wszystkim oswojenie przestrzeni miasta, uczynienie jej bliską mieszkańcom, przy jednoczesnym komponowaniu w niej tekstu stanowiącego informację o tym, czym jest dane miasto i kim są jego obywatele.

Geografia miasta a semiotyka – zarys problemu

Metamorfozy zachodzące w społeczeństwie uwidaczniają się w modyfikacjach podstaw teoretycznych nauk przyrodniczych i społecznych, w tym geografii. Badania wyjątkowości, specyfiki, pluralizmu kulturowego charakteryzujące nurt postmodernistyczny (por. Doel, Matless, 1992; Lisowski, 1996; Pacione, 2009; Węclawowicz, 2007), predestynują ją do korzystania z osiągnięć innych dyscyplin, nieustannie wzbogacając warsztat metodologiczny i pole zainteresowań geografów. Chociaż postmodernizm w geografii jest krytykowany za brak jednolitej doktryny, subiektywizm, sprzeczności i chaotyczność (por. Chojnicki, 1999, 2010; Maik, 2012), zauważyć należy, że geografia społeczna zawdzięcza mu rozszerzenie zainteresowań badawczych. Od lat 80. XX w., kiedy nastąpił zwrot kulturowy (por. Barnett, 1998; Barnett, 2004; Rembowska, 2007; Scott, 2004), w geografii poruszane są zagadnienia związane z problematyką seksualności, płci, zróżnicowania rasowego, wieku, tożsamości narodowej, religii, ubóstwa, turystyki, globalizacji, a także cyberprzestrzeni i inne (por. Binnie, 1997; Bondi, Domosh, 1992; Dwyer, Bressey, 2008; Janc, 2011; Nash, 2003; Retkiewicz, 2013; Węclawowicz, 2001).

Tematyka ta podejmowana jest również w geografii miast – dyscyplinie niezwykle złożonej i różnorodnej pod względem problematyki, podejścia badawczego, metodologii, której rudymmentem jest odnoszenie wszelkich procesów w stosunku do jednego zjawiska – miasta (Węclawowicz, 1991). Geografia miast czerpie metody i koncepcje z innych dyscyplin, co, według Węclawowicza (1991), jest źródłem powstawania nowych kierunków, dyfuzji metod do geografii społecznej. Synkretyzm ten przejawia się tak w zakresie (aspekcie przedmiotowym, polu badawczym), jak i w treści – kwestiach merytorycznych i metodologicznych (por. Lisowski, 2001). Zróżnicowanie to odzwierciedla komplikację

fenomenowi, jakim jest miasto (Maik, 1992). Pluralizm miasta jako części przestrzeni geograficznej zaznacza się w definicjach, których autorzy starali się zawrzeć szeroki zakres semantyczny tego pojęcia (np. Dziewoński, 1956; Liszewski, 1997), przy czym Kiełczewska-Zaleska (1969) wprost mówiła o wielofunkcyjności, z której wynika przecież wieloaspektowość.

Według Maika (2012), można obecnie wskazać cztery pola badawcze (określone przez niego jako „bieguny”) geografii miast: ekonomiczny, społeczny, kulturowy i humanistyczny, przy czym eklektyzm współczesnej geografii uwidacznia się szczególnie w dwóch ostatnich. Zakres kulturowy, szeroko reprezentowany zwłaszcza w literaturze anglojęzycznej, związany jest bezpośrednio ze zwrotem kulturowym w geografii człowieka. Poruszane w nim zagadnienia dotyczą: symbolicznego charakteru krajobrazu miejskiego; inności w kategoriach płci kulturowej, rasy i etniczności; miejskich przestrzeni kulturowych (por. Goss, 1997; Jackson, Rowlands, Miller, 1998; Lees, 2001). Nurt humanistyczny, jak twierdzi Maik (2012), koncentruje się na niematerialnych aspektach zjawisk miejskich, takich jak: humanistyczne oblicze miasta, świadomość i symbolika mieszkańców miasta, tożsamość miasta i przestrzeni miejskiej, percepcja przestrzeni miejskiej i jej wartościowania, ukazanie miasta w literaturze i sztuce, teologiczny sens istnienia miasta (por. Jędrzejczyk, 2004; Kaczmarek, 2004, 2011; Kowalczyk, 2004; Libura, 1990; Madurowicz, 2002b, 2007, 2010, 2012, 2013; Mordwa, 1993; Sagan, 1998; Szkurłat, 2002). Miasta – ich przestrzeń fizyczna i społeczna – w orientacji humanistycznej i kulturowej, postrzegane są przez pryzmat kultury rozumianej jako wyraz działalności artystycznej i rozwoju duchowego, a badania jakościowe nad funkcją kulturalną miast, do niedawna marginalizowane, powracają do dyskursu z analizami ilościowymi, szczególnie w studiach krajobrazu kulturowego, poszukiwaniach *genius loci*, odkrywania zróżnicowanych aspektów globalizacji. Uwzględniana jest również problematyka symboliki i znaczenia – czynników wartościujących wyobrażenia (por. Walmsley, Lewis, 1997) – w przestrzeni miejskiej, która, jak uważa Domański (1989, s. 424) „nie istnieje realnie bez społecznej treści”. Przestrzeń taką Lisowski (2003) określa jako przestrzeń kulturową, na którą składa się zbiór przedmiotów będących nośnikami znaczeń dla podmiotu. Elementy tej przestrzeni są podstawą trwania i integracji danej zbiorowości, regulują jej zachowania – w ten sposób stają się jednym ze środków organizacji społecznej. Przestrzeń kulturowa odzwierciedla wartości użytkowe i symboliczne. Tym samym następuje nawiązanie do semiotyki – dyscypliny, dla której znaki i systemy znakowe, ich relacje z rzeczywistością, interpretatorami i wzajemne, są podstawą wszelkich rozważań naukowych.

Związki semiotyki i geografii są jednakże swoiste. Nauki społeczne, w tym geografię, cechuje konsolidacja własnej aparatury badawczej z metodologią wypracowaną przez nauki ścisłe (badania ilościowe) lub humanistyczne (badania jakościowe). Zauważalny jest dysonans w stosunku do zapożyczeń procedury badawczej – przykładowo, o ile w językoznawstwie swobodnie korzysta się z osiągnięć geografii (szczególnie w dialektologii), o tyle w geografii sięga się do metod lingwistycznych z rezerwą, przy jednoczesnym korzystaniu z leksyki wypracowanej przez badaczy języka. Zjawisko to dotyczy semiotyki, której wybitni myśliciele od lat domagają się głosu geografów miast (por. Barthes, 1986), spotykając się ze sporadycznym zainteresowaniem socjologów zajmujących się problematyką miejską (por. Jałowiecki, 1982), w mniejszym stopniu geografów różnych specjalności, przede wszystkim jednak tych dążących do interpretacji krajobrazu kulturowego miast. W efekcie podejście semiotyczne w geografii jest pojęciem *en vogue*, nie zaś ustrukturyzowaną metodą badawczą. Część badaczy, dokonując transpozycji terminologii semiotycznej do geografii, niekiedy tworzy dodatkowo neologizmy, przez co zwielokrotniane są nieprecyzyjne pojęcia przy niezmiennej liczbie desygnatów. Posługiwanie się słownictwem semiotycznym niejednokrotnie nie implikuje odwoływania się do osiągnięć i metod badawczych semiotyki, co skutkuje wprowadzaniem pojęć niejasnych i nieścisłych. Podsumowując, w pracach geograficznych nawiązania do semiotyki przejawiają się głównie w:

- używaniu terminologii semiotycznej (np. Knox, Marston, 2001) lub tworzeniu neologizmów bez podstaw teoretycznych semiotyki (np. Klima, 2011; Pirveli, 2011);
- próbach nawiązania dialogu teorii obu dyscyplin, bazujących na opracowaniach dotyczących myśli semiotycznej (np. Czepczyński, 2006, 2007; Rembowska, 2002);
- próbach nawiązania dialogu teorii obu dyscyplin opartych na pracach semiotyków (np. Czepczyński, 2008; Hinchliffe, 2002; Madurowicz, 2009).

W geografii ujęcie semiotyczne początkowo skupione było wokół symboliki i tekstualności krajobrazów (Cosgrove, Daniels, 1988), a i obecnie wykorzystywane jest głównie w analizach krajobrazowych. Krajobraz kulturowy – przestrzeń będąca wyrazem wartości i zachowań na określonym obszarze (Czepczyński, 2006) – jest, obok terytorium i przestrzeni społecznej, jedną z form przestrzeni analizowanych w ramach geografii społecznej (Otok, 1987). Kierunek krajobrazowo-semiotyczny, jak wskazuje Plit (2011), zainicjowany został w międzywojniu przez Alfreda Hettnera, zaś jego twórcą jest Ewald Banse. W Polsce nurt semiotyczny reprezentują m.in. Czepczyński (2008), Jędrzejczyk (2004), Madurowicz (2009), Rembowska (2004) i inni. Semiotyka krajobrazu, obok pogłębionej analizy kultury, istoty koncepcji grup nacisku i ich znaczenia w kształtowaniu

środowiska życia człowieka, jest jednym z podstawowych problemów badawczych geografii humanistycznej (Jerczyński i in., 1991).

W badaniach geograficznych, w których krajobraz kulturowy analizowany jest jako tekst¹ (por. Czepczyński, 2006; Duncan, 1990; Hinchliffe, 2002; Plit, 2010; Rykiel, 2008), powszechne jest stosowanie terminologii semiotycznej (por. Hall, Barrett, 2012). Tymczasem Cosgrove (1983) postulował głębsze zrozumienie warstwy symbolicznej oraz jej roli w kształtowaniu ładu przestrzennego. Dla postmodernistycznego podejścia do przestrzeni nieodłączne jest jednakże uwzględnianie niestałości znaczenia, skłonności ku przekształceniom znaków i symboli, ponownego wykorzystywania w odmiennych kontekstach i przeobrażania ich kontekstów (Cosgrove, Daniels, 1988). Zjawiska te są typowe dla kultury symbolicznej, na którą, jak twierdzi Kłoskowska (2007), składają się znaki i wartości, rozumiane jako przedmioty lub akty zachowania ludzkiego. Cassirer (1998) określa wręcz człowieka jako *animal symbolicum*, który żyje tak w świecie fizycznym, jak i symbolicznym, współtworzonym przez język, mit, sztukę i religię, z których utkana jest sieć ludzkiego doświadczenia. Rozumiana w ten sposób kultura symboliczna, zdaniem Rembowskiej (2002), jest podstawowym przedmiotem współczesnej humanistyki, zaś geografia kultury bada konstrukcję miejsc indywidualnych oraz społecznie wytwarzanych przestrzeni symbolicznych, ich percepcję i wpływ na wzory zachowań kulturowych. Przestrzenie te mają dualny charakter – tworzone są nie tylko przez sferę znaczeń nadawanych obiektom przyrodniczym i kulturowym, lecz także wartości. Badania semiotyczne wprowadzają więc głos w dyskusji dotyczącej wartości w geografii, czy też, jak określa to Rembowska (2009), wartości funkcjonujących w poznaniu geograficznym. Wartością w geografii miast jest lokalizacja w przestrzeni miejskiej, która warunkuje korzyści osiągane przez podmiot. Dla Lisowskiego (1989) wartości, obok języka i ideologii, są przedmiotem zainteresowania geografii kultury. Dzięki wartościom kulturowym, według Wallisa (1977), miasto jest jednocześnie tworem i narzędziem społecznych zróżnicowań, dystansów i konfliktów, procesów społeczno-przestrzennej identyfikacji i integracji. Wartości związane są bezpośrednio z geografą moralności – dziedziną geografii miast, w której bada się zróżnicowanie przestrzenne społeczności użytkujących miasto w perspektywie dobra (Kaczmarek S., Kaczmarek J., 2010), w której poruszane są kwestie związane ze

¹ Ideę miasta jako tekstu literacko przedstawili Jałowiecki i Łukowski (2008, s. 7):

„Miasto składa się z budowli, ale nie jest ich sumą, podobnie jak książka nie jest sumą liter. Miasto można traktować jak książkę, ale książkę szczególną, swoisty pamiętnik pisany przez wieki. Elementy budowli można porównać do liter i słów, budynki do zdań, a miasto do opowieści. Każde pokolenie dodaje coś od siebie do tej fabuły, usiłuje zaczynać historię od nowa, a niekiedy przepisuje po swojemu stare teksty”.

sprawiedliwością społeczną – etyką i moralnością, prawami, przynależnością, nierównością i zróżnicowaniem, rozpatrywanymi w przestrzeni i czasie (Smith, 1994, 1995, 2000, 2004).

Geografia miast, określana przez Kaczmarek S. i Kaczmarek J. (2010, s. 34) jako „sztuka czytania przestrzeni miejskich”, jest szczególnie predestynowana do badań geograficzno-semiotycznych krajobrazu kulturowego. Choć poruszają one kwestie niezwykle istotne dla kultury, nie zostały uporządkowane ani pod względem terminologicznym, ani metodologicznym, zwykle pozbawione są reprezentatywnego dla geografii, ujęcia przestrzennego. Lisowski (2011) twierdzi nawet, że przez analizy kulturowe², postmodernizm i semiotykę osłabiło zainteresowanie tradycyjnym polem geografii społeczno-ekonomicznej, w którym struktura przestrzenna miała kluczowe znaczenie. Plit (2011) zarzuca także nieumiejętność uchwycenia dynamiki semiotyki krajobrazu i koncentrowanie się na ukazaniu różnic, w miejsce wskazywania prawidłowości. Można uznać, że uchybienia te są wynikiem słabego rozeznania w literaturze, a przede wszystkim aparaturze pojęciowej semiotyki. Trudno wszakże mówić o znakach, symbolach i ich znaczeniu w krajobrazie kulturowym, bez uprzedniej odpowiedzi na pytanie, co jest znakiem w przestrzeni. Podejście geograficzno-semiotyczne nie jest możliwe, jeśli przedstawiciele obu dyscyplin nie będą posługiwać się tą samą nomenklaturą lub, w przypadku braku możliwości bezpośredniej transpozycji kluczowych terminów – świadomym używaniu ich jako ściśle zdefiniowanych katachrez. Tego typu adaptacja, poprzedzona zwykle operowaniem pojęciami metaforycznymi, jest powszechna w geografii, której jednym z obliczy jest interdyscyplinarność. Metafora, wedle Maika (2011), jest warunkiem płaszczyzny wzajemnego porozumienia między przedstawicielami różnych dyscyplin i orientacji. Stosowanie semiotycznego rozumienia znaku w geografii, przykładowo, nie pozwala na prowadzenie analiz przestrzennych. Konieczne jest więc używanie pojęć metaforycznych i doprecyzowanie ich rozumienia w nurcie geograficznym, przy czym należy tu odejść od postmodernistycznej koncepcji, która „odrzuca pogląd, że metafory mają jakiś statut poznawczy i że należy doszukiwać się jakiegoś specyficznego znaczenia wyrażen metaforycznych” (Chojnicki, 2010, s. 58), a skierować się ku koncepcji analityczno-semantycznej, wedle której metafora, będąc katachrezą, przedstawia przedmiot, *nomen omen*, w sposób przenośny.

Doszukiwanie się znaków (nawet bez precyzyjnego określenia tego pojęcia) w przestrzeni geograficznej jest badaniem prostszym, niż kolejny etap ich potencjalnej analizy – próba usystematyzowania przestrzennego. Być może dlatego geograficzno-

² Próbę przestrzennej prezentacji zjawisk kulturowych podjął m.in. Parysek (1991).

-semiotyczne rozważania dotyczące krajobrazu dotyczą zwykle jednego zagadnienia (czego doskonałym przykładem jest, dokonane w 1965 r. przez Meiniga, wyznaczenie regionu kulturowego mormonów, ze wskazaniem jego rdzenia i peryferii – posiadłości i sfery) lub dychotomicznego podziału w przestrzeni. Dualizm ten u Madurowicza (2002a, 2002b) wyznaczają sfery *sacrum* i *profanum*, u Kaczmarek (2002), natomiast, przestrzenie katolickich Irlandczyków i protestanckich Brytyjczyków w Belfaście. Geografowie miast, mówiąc o znaczeniu (w) przestrzeni, zwykle odnoszą się do podziałów na tle religijnym, narodowościowym, próbując ukazać wielokulturowość przez pryzmat ambiwalencji i konfliktu. Rembowska (2008) określa miasto postmodernistyczne jako wielokulturowe, wielokulturowość jest więc zagadnieniem predestynowanym do rozważań w ujęciu semiotycznym geografii miast. Problem wielokulturowości jest jednak złożony, gdyż, jak zauważa Rembowska (2002), kultury podlegają dyfuzji, mogącej przybrać charakter akulturacji i synkretyzmu. W mieście symultanicznie działa mechanizm różnicowania i ujednolicania kulturowego – różnicowanie jest efektem napływu ludności, zaś ujednolicanie następuje w wyniku kontaktów grup etnicznych i narodowych w przestrzeni miejskiej (por. Szul, 2011). Zawilość ta jest jednocześnie wyzwaniem dla współczesnej geografii kultury, w której dążyć należy do przestrzennego ukazywania różnorodności, gdyż kultura, jak pisze Czepczyński (2006, s. 45), „jest, ze swej natury, zjawiskiem wymagającym kontekstu przestrzennego”.

Wydaje się więc, że dla analiz geograficzno-semiotycznych wskazanym podmiotem badań jest miasto rozpatrywane w aspekcie wielokulturowości, choć tą, przejawiającą się w zróżnicowaniu etniczno-wyznaniowym oraz społeczno-kulturowym, zajmują się głównie geografowie polityczni i historyczni. Odnoszą ją zarówno do przestrzeni miasta, jak i regionu – szczególnie pogranicza, czy państwa (por. Barwiński, 2014b, 2015; Kulesza, 2012, 2013; Rykała, 2013). Zauważają też, że współżycie społeczne na obszarach pogranicza zwykle nie ma charakteru partnerskiego – grupa dominująca pod względem ekonomiczno-kulturowym narzuca swoją kulturę pozostałym (Barwiński, 2014a). W tym kontekście zastanawiać może jak przedstawia się kwestia znaczeń zakodowanych w przestrzeni miasta pogranicza kulturowego (etnicznego, religijnego, językowego) – czy w tak silnie zróżnicowanej przestrzeni wielokulturowość prowadzi do konfrontacji, czy też, jak zakładają Śliz i Szczepański (2011), taka rzeczywistość wymusza pokojowe współistnienie i kompromis. W ujęciu geograficzno-semiotycznym zaś, zastanawia przede wszystkim, czy w wielokulturowej przestrzeni miejskiej widoczny jest konflikt, czy też koegzystencja narodów zamieszkujących dane miasto pogranicza.

Należy bowiem przyjąć, że znaczenia i przejawy wielokulturowości w mieście, powstałe dzięki działalności jego użytkowników, czytelne są w przestrzeni fizycznej. Podejmując wyzwanie geograficzno-semiotycznej analizy miasta, należy więc rozważyć dwa konteksty – przestrzeń fizyczną i społeczną. Tym samym badania znaków kultur zamieszkujących miasto, biorąc pod uwagę przedmiot badań, bezpośrednio wpisują się w geografie osadnictwa, która, według Liszewskiego i Maika (2000), analizuje dwa podstawowe składniki tworzące osiedla: społeczny (zbiorowość lub społeczność lokalną zamieszkującą osiedle) i techniczno-materialny – budynki i inne urządzenia trwałe będące materialnym wyrazem działalności człowieka, w szczególności zaś – geografie miast, która rozumiana jest przez Liszewskiego i Maika (2000), jako nauka zajmująca się genezą i położeniem miast, czynnikami ich rozwoju i zróżnicowania, strukturą przestrzenną i funkcjami oraz fizjonomią. Nurt semiotyczny w geografii miast związany jest z morfologią, a zwłaszcza z fizjonomią (por. Koter, 1974, 1994), zakłada mianowicie, że obiekty w przestrzeni uznane za znaki, muszą zostać odczytane i widziane bezpośrednio w terenie.

Semiotyczny wymiar elementów morfologicznych miast poddać można wstępnym rozważaniom. Przestrzeń fizyczną miast tworzy, oprócz zabudowy mieszkaniowej, produkcyjnej i usługowej, także lokalizacja instytucji urzędowych i kulturalnych, placówek edukacyjnych, artystycznych, czy obiekty małej architektury, które mają nie tylko praktyczny wymiar użytkowy lub estetyczny – dzięki wielu spośród nich możliwe jest kreowanie więzi między jednostką osadniczą a jej mieszkańcami, stanowią one ogniwo łączące przestrzeń fizyczną z przestrzenią społeczną. Instytucje formują i formalizują związki między przestrzenią a jej użytkownikami, które wzmacniane są przez nich samych, dzięki aktywności i kreatywnej działalności w mieście. Wyznawcy danych konfesji gromadzą się w świątyniach, przy pomnikach spotykają się ci, którzy pragną oddać cześć upamiętnionym osobom czy wydarzeniom lub zaprotestować przeciwko nim, szkoły kształtują postawy i poglądy, teatry i galerie zaś – wrażliwość, pozwalają dostrzec inne oblicze rzeczywistości, w tym realiów miejskich. Można, za Tuanem (1987, s. 206) zapytać: „Jak to możliwe, by pomnik przenosił wartości pewnej kultury? Odpowiedź może brzmieć: wielki monument, taki jak Stonehenge, niesie treści zarówno szczegółowe, jak powszechne. Treści szczegółowe zmieniają się w czasie; ogólne pozostają niezmiennie”. Także Wallis (1977, s. 304) dostrzegał wartości obiektów w przestrzeni miejskiej: „Podobnie jak ojczysty język i historia, zabytki i monumenty architektury (zwłaszcza ujęte w urbanistyczne zespoły) są podłożem ciągłości narodowej kultury i mają swój udział w kształtowaniu struktury społeczeństwa poprzez wpływ na jego świadomość”.

Wartością dla obywateli stają się także elementy liniowe i powierzchniowe, które częstokroć postrzegane są jako miejsca skupienia obiektów punktowych, a których szczególnym walorem bywa nazwa. To między innymi dzięki nazewnictwu – zarówno sformalizowanemu, jak i potocznemu – przestrzeń miejska przestaje być obca. Krakowianie spotykają się „pod Adasiem” (pomnikiem Adama Mickiewicza), łodzianie chodzą „na Andrzeja” (ul. Struga), „na Pietrynę” (ul. Piotrkowską), zagrzebianie widują się „pod koniem/ogonem” (pod pomnikiem konnym bana Jelačicia). Te przykłady familiarności dowodzą, że dla użytkowników przestrzeni ważne są jej dwa aspekty – materialne obiekty oraz ich powszechnie akceptowane nazwy. Urbanonimy, nazwy własne obiektów w przestrzeni miejskiej, są także powszechnie stosowaną techniką znaczeniotwórczą w polityce kształtowania krajobrazu kulturowego, szczególnie wykorzystywanym w totalitaryzmie (por. Czepczyński, 2006). Podobne funkcje pełnić może cała szata informacyjna miasta (por. Wójcik, 2014). Wallis (1979) sprecyzował ją jako założoną rolę instrumentalną, estetyczną, poznawczą oraz ideologiczną. Szata informacyjna, zamiast wyjaśniać i precyzować, niekiedy prowadzi do zjawiska określonego przez Rewers (2008) jako przerost semiozy, którego zwieńczeniem może być dezinformacja (por. Rykiel, 2008).

Założenia pracy

Rozwój przestrzeni fizycznej i społecznej miasta związany jest tak z instytucjami mającymi wpływ na jego formowanie i formalizowanie, jak i z aktywnością, kreatywną działalnością innych użytkowników przestrzeni. Tworzenie relacji pomiędzy przestrzenią a jej użytkownikami odbywa się więc w różny sposób – zarówno spontanicznie, jak i planowo, tak w wyniku działań oddolnych, jak i decyzji władz, poprzez permanentne obiekty-symbole umieszczane w przestrzeni lub krótkotrwałe wydarzenia, nazewnictwo oficjalne i potoczne. Uwarunkowania te zmieniają się w czasie – w poszczególnych okresach historii rozwoju miasta różni decydenci przyczyniają się do kreowania warstwy znaczeniowej. W totalitaryzmie znaczenie nadają władze centralne, podczas gdy w demokracji do głosu dochodzą społecznie zaangażowani mieszkańcy i pozostali użytkownicy, organizacje pozarządowe i miejscy aktywiści. Znaki w mieście, jako *signum temporis*, mówią o tym, kto rzeczywiście przyczynia się do kreowania przestrzeni miejskiej. Znaki czasu charakteryzuje zwykle nietrwałość i zmienność. Ich *stricte* geograficzna analiza może być zadaniem trudnym, lecz rozwiązań doszukiwać się można w semiotyce. Wszak dziedzina ta, której teoria bazuje na strukturalistycznej koncepcji Ferdynanda de Saussure’a, stwarza możliwość analizy i interpretacji kultury, w tym kultury miast, co udowodnili badacze zachodni,

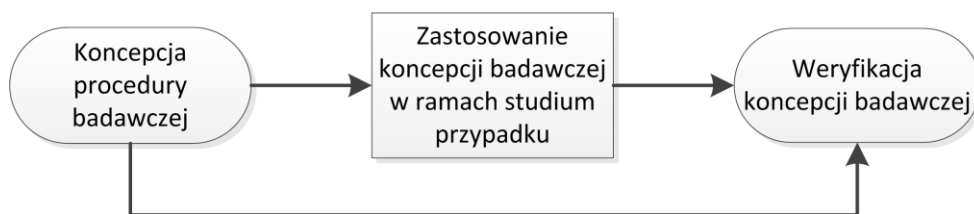
jak i przedstawiciele szkoły tartusko-moskiewskiej, których dorobek omówiony zostanie szerzej w dalszych częściach pracy. W semiotyce istnieje specjalizacja, która określana jest jako semiotyka miasta. Jej reprezentanci kierują swoją uwagę na istotę znaków oraz znakowość – strategię wytwarzania sensu, patrzą na miasto, podobnie jak geografowie zajmujący się krajobrazem kulturowym, jak na tekst, jednakże nie dokonują oni prób przestrzennego ujmowania zjawisk w mieście. Tymczasem, jak trafnie ujął to Italo Calvino opisując Tamarę, znaki mówiąc o mieście, przykrywają je tak gęstą powłoką, iż skrywają jego prawdziwe oblicze (Calvino, 2005). Prowadząc rozważania geograficzno-semiotyczne należy starać się uporządkować, odkryć warstwy znaczeń nałożonych na przestrzeń miejską. Założono, iż znakami – rozpatrywanymi diachronicznie jako swego rodzaju zmieniające się warstwy, a także współwystępujące synchronicznie i korelujące ze sobą – są elementy przestrzeni miejskiej, mogące potencjalnie złożyć się na system sygnifikacji, którego istnienie warunkuje akt komunikacji, czyli odczytanie, podjęcie próby zrozumienia i interpretacji elementów przestrzeni miejskiej przez jej użytkowników. Geograf, którego zadaniem jest analiza zjawisk w przestrzeni, ma obowiązek nie tylko, jak semiotycy, dostrzegać i identyfikować znaki, odczytywać miasto jak palimpsest, lecz przede wszystkim podjąć się próby ich przestrzennego uporządkowania i zinterpretowania w kontekście zależności między znakami w przestrzeni. Wszak to ukazywanie różnicowania terytorialnego badanych zjawisk odróżnia geografię od innych nauk (por. Kowalczyk, 2001). Należy tym samym wyjść od ukrytego w pojęciu geografii opisu przestrzeni (za *Słownikiem wyrazów obcych*: gr. *gē* 'ziemia' i gr. *gráphein* 'skrobać; rytować; rysować; pisać'), by przejść do jej interpretacji, dla której opisanie jest funkcją poznania i zrozumienia, w tym przypadku, miasta (por. Liszewski, 2011). Weryfikacja możliwości przeprowadzenia tak pojmowanych semiotycznych badań geograficznych, dotąd nie prezentowanych w literaturze, oraz próba wypracowania algorytmu postępowania badawczego jest podstawowym **celem** niniejszej rozprawy. Realizacji tego zadania podjęto się, przyjmując **hipotezę**, iż w geografii miast możliwe jest zaadaptowanie podejścia i metod semiotycznych, wnosząc nowy aspekt do semiotyki miasta – przestrzenną analizę rozmieszczenia i relacji znaków w mieście, która prowadzi do odczytania społeczeństwa przez przestrzeń. **Podmiotem** badań jest więc przestrzeń miasta rozpatrywana jako system znaków, zaś **przedmiotem** – znaki w tej przestrzeni, ich czytelność, rozmieszczenie oraz wzajemne relacje.

Dyskusję nad hipotetycznymi badaniami semiotycznymi w geografii miast poprzedzić powinna próba doprecyzowania kluczowych pojęć i adaptacji nomenklatury semiotycznej do potrzeb geografii miast, takich jak semiotyka, semiotyka miasta, znak, semioza, semiosfera

(przestrzeń semiotyczna). Konieczność ta wynika między innymi z faktu, iż teoria semiotyki wywodzi się z analizy języka. Chociaż geografię i językoznawstwo łączą zasadnicze kategorie czasu i przestrzeni, metodologie oraz terminologie obydwu nauk są częstokroć rozbieżne. Uniknięcie dywagacji wymaga ponadto nieodzownych odpowiedzi na następujące **pytania badawcze**:

- Co jest znakiem w przestrzeni miejskiej?
- Jakie treści niosą znaki w przestrzeni miejskiej?
- Jakie są typy znaków w przestrzeni miejskiej?
- Czy znaki w przestrzeni miejskiej tworzą system? Czy przestrzeń może być rozpatrywana jako system znaków?
- Czy przestrzeń miejska może być analizowana jako semiosfera? Jakie są zależności między przestrzenią miejską a przestrzenią semiotyczną?
- Czy opracowane w semiotyce kultury metody badań mogą być skutecznie stosowane w geografii miast?
- Czy znaki w przestrzeni miasta mogą być analizowane przestrzennie? W jaki sposób dokonywać przestrzennej analizy znaków?
- Jakie są związki między znakami w przestrzeni miejskiej a społecznością zamieszkującą miasto?

Odpowiedzi na te pytania zostaną sformułowane w sekwencji kolejnych etapów badawczych: pierwszy to rozważania teoretyczne, drugi – sformułowanie na ich podstawie procedury badań empirycznych, trzeci polegać będzie na weryfikacji tejże na konkretnym przykładzie miasta. Realizacja tego zamierzenia wymaga przeprowadzenia osobnej analizy w ramach studium przypadku, zaś jej wyniki stanowiąc będą weryfikację poprawności procedury badawczej (ryc. 1).

Ryc. 1 Ramowy schemat procedury badawczej.
Źródło: opracowanie własne, 2014.

Zakres przestrzenny i podmiotowy w ramach studium przypadku

Zauważyć należy, że miasto, jako system znaków, nie jest kodowane w oparciu o zasadę symultanizmu, nie jest dziennikiem wydarzeń i wartości, lecz świadectwem stosunku jego mieszkańców do historii i teraźniejszości, jest, jak to określa Kłoskowska (2012, s. 188), „narzędziem semiotycznej interakcji opóźnionej, w sytuacji gdy znajdzie czytelników-odbiorców”. W tym kontekście, prowadzenie analiz geograficzno-semiotycznych tak skomplikowanego i zróżnicowanego organizmu jakim jest miasto, wymusza konieczność zawężenia pola semantycznego znaków, skłania ku ograniczeniu problematyki badawczej. W pracy zdecydowano się podjąć kwestię czytelności obecności przedstawicieli różnych narodów i religii poprzez poszukiwania, identyfikację i wskazanie na korelację elementów przestrzeni miejskiej, które są nośnikami znaku wielokulturowości w mieście europejskim. O wyborze miasta będącego studium przypadku przesądził szereg argumentów. Wielokulturowość miast, rozumiana jako zróżnicowanie narodowościowe, etniczne i religijne, jest obecnie jednym z najżywiej dyskutowanych zagadnień miejskich. W Europie XXI w. problemem jest zarówno napływ migrantów do dawnych metropolii kolonialnych, krajów rozwijających się oraz będących w fazie transformacji, jak i konflikty i koegzystencja narodów w regionach, które są wielokulturowe od stuleci. W świecie, w którym postulat niewidoczności staje się elementem polityki państwa (por. Jałowiecki, Sekuła, 2011), częściej poruszane są medialne kwestie sporów kulturowych w miastach, podziałów i segregacji przestrzennej, zaś przykłady harmonijnego współżycia są marginalizowane. Heterogeniczne miasta europejskie, jak i inne miasta Zachodu, są ponadto przesycane znakami i sensem, których szczególne nagromadzenie cechuje centra. Barthes (2004) określił je jako miejsca prawdy, naznaczone, w których koncentrują się wartości cywilizacji, takie jak duchowość (kościół), władza (urzędy), pieniądz (banki), handel (wielkie sklepy), słowo (agory: kawiarnie i promenady), przyrównał centra miast do prawdy społecznej. W oczach francuskiego semiotyka są to przymioty świadczące o dyferencjacji między Zachodem a Wschodem, którego centra miast są, z punktu widzenia Europejczyków, puste, bez znaczeń, czego przykładem jest Tokio z ulicami pozbawionymi nazw.

Zauważono także, że wielokulturowość w miastach może mieć charakter rzeczywisty, bądź pozorny. Rzeczywista, realna wielokulturowość w przestrzeni jest refleksem struktury narodowościowej i religijnej, a przejawia się w zagospodarowaniu miast znakami kultur (np. nazewnictwem miejskim, pomnikami, świątyniami), często, w przypadku społeczeństw skonfliktowanych, prowadzi do wyraźnej segregacji. Wielokulturowość pozorna stanowi wyraz mody – widoczna jest w czasowych lokalach gastronomicznych określonych kuchni,

sklepach kolonialnych, butikach z odzieżą z egzotycznych krajów – nie pociągający za sobą trwałych zmian w przestrzeni, ani nie wpływający na istotne przekształcenia w strukturze demograficznej (narodowościowej i wyznaniowej) miast. Ze względu na fakt, że większość miast Polski cechuje właśnie wielokulturowość pozorna, za obszar badań zdecydowano się przyjąć miasto leżące poza jej granicami, lecz na terenie bliskim autorce kulturowo oraz językowo. Miasta takie odnaleziono w republikach byłej Jugosławii, które, jak wykazała kwerenda w Bibliografii Geografii Polskiej, stosunkowo rzadko są podmiotem badań geografów w Polsce oraz w kręgach anglojęzycznych, tym bardziej więc istotną była możliwość dotarcia do literatury w języku serbskim, chorwackim i bułgarskim. Chociaż terminem „tygiel kultury” określić można cały szeroko rozumiany obszar Europy Południowo-Wschodniej, wyjątkowe są jej północne peryferia, kulturowo zaliczane do Europy Środkowej³ – znaczna część Słowenii, chorwacka Sławonia, serbsko-węgierska Baczka, serbsko-rumuński Banat, chorwacko-serbski Srijem (Srem) i inne, będące stykiem kultur słowiańskiej, romańskiej, madziarskiej, germańskiej, ze znacznymi wpływami bałkańskimi. Csaba G. Kiss (2009) wiąże Europę Środkową ze wspólnotą ludzi mówiących po węgiersku, którzy mieszkają niemal w każdym zakątku Kotliny Panońskiej. Rozumie Europę Środkową jako obszar położony pomiędzy obszarem niemieckojęzycznym a rosyjskojęzycznym, między Morzem Bałtyckim a Adriatyckim. Powszechne przekonanie o tym regionie określił precyzyjnie słoweński pisarz Drago Jančar (1993, s. 77):

„Europa Środkowa, oczywiście, oznacza dążenie do akceptacji wszystkich, dążenie do swobodnego przepływu poglądów, idei, prądów estetycznych (...) Lecz gdy tylko ta różnorodność pojawia się w pobliżu, kończy się poszanowanie”.

Słowa te, aktualne podczas krwawego konfliktu jugosłowiańskiego w latach 90. XX w., szczęśliwie okazały się prawdą dotyczącą zaledwie części regionu. W wielu miejscowościach propagowana przez władze jugosłowiańskie idea wspólnoty narodów, nadal jest żywa, a ich przestrzenie są wyrazem koegzystencji. Celem badań geograficzno-semiotycznych tych miast jest dokonanie analizy znaków w mieście, aby poznać jego grupy kulturowe i istotne dla nich przestrzenie.

Wyboru obszaru badań do studium przypadku dokonano spośród miast usytuowanych w środkowoeuropejskich częściach krajów byłej Jugosławii, kierując się kryterium

³ Mitteleuropa jest konceptem uwarunkowanym historycznie i geopolitycznie (Barbier, 1991; Eberhardt, 2005a). Zdaniem Rościszewskiego nie jest ona tożsama z pojęciem Europy Środkowej (Rościszewski, 1992), której wyznaczenie granic fizycznogeograficznych jest równie kłopotliwe, co próba ich wytyczenia w oparciu o geograficzne analizy społeczno-ekonomiczne (por. Maruszczak, 2005; Wojtanowicz, 1999). W pracy autorka wymieniła regiony, których nie zawarł w swoich rozważaniach Barbier (1991), a które, jej zdaniem, geograficznie należą do Europy Środkowej.

zróźnicowania narodowościowego i religijnego, a także wielkością miasta, umożliwiającą jego kompleksowe poznanie przez jednego badacza. Założono bowiem, że dla geograficznej analizy semiotyki miasta, istotne jest dostrzeżenie prawidłowości istniejących na całym jego obszarze, zidentyfikowanie przestrzeni znaczących położonych także poza najczęściej analizowanym centrum. W granice miast włączane są obszary powstałe i rozwijające się w różnych okresach historycznych, pozostające w odmiennych zależnościach między sobą – warto więc zastanowić się, czy sposób znakowania przestrzeni na niejednorodnym obszarze konkretnego miasta jest jednolity, czy peryferia o odmiennej od centrum genezie, pozostają w jego strefie oddziaływania, czy też wykazują specyfikę znaczenia (forma i semantyka znaków) odróżniającą je od rdzenia miasta. Rezygnacja ze studiów porównawczych fragmentów przestrzeni kilku miast wynika z założenia, iż dałyby one częściowe wyobrażenie o semiotyce wycinków miast, nie oddając całości i złożoności zjawiska, które dotyczy miasta jako kompleksu.

Ostatecznie procedurę badawczą zdecydowano się zweryfikować na przykładzie Suboticy – miasta leżącego w północnej części Wojwodiny w Serbii. Podobnie jak cały obszar Bałkanów i Europy Środkowej, trudno jednoznacznie przypisać Wojwodinę do konkretnej krainy geograficzno-historycznej, co doskonale oddają słowa Kundery: „Po wojnie ukształtowały się w Europie trzy zasadnicze sytuacje: sytuacja Europy zachodniej⁴, sytuacja Europy wschodniej oraz sytuacja Europy środkowej. Ta ostatnia jest najbardziej skomplikowana, gdyż geograficznie Europa środkowa jest środkiem, kulturalnie – Zachodem, a politycznie – od 1945 r. – Wschodem” (Kundera, 1984, s. 15). Jak podkreśla Przybylska (2010) Kundera patrzył na Europę Środkową nie poprzez pryzmat granic, lecz wspólne doświadczenia, pamięć i tradycje, łączące mieszkańców tego regionu.

Serbia nazywana jest często krajem bałkańskim, jednakże określenie to ma charakter bardziej historyczny niż *stricte* geograficzny (por. Todorova, 2008). Jej północna część, jednostka administracyjna zwana Wojwodiną, którą tworzą trzy krainy geograficzne – Baczka, Banat i Srem, należy do Niziny Panońskiej, otoczonej od zachodu Alpami, od północy i wschodu Karpatami, zaś od południa górami Półwyspu Bałkańskiego. Wojwodina przez wielu badaczy uważana jest za krainę Europy Środkowej, tak też rozumiana jest w niniejszej pracy.

W Serbii miastem mogą być określane inne jednostki niż w Polsce, dlatego też konieczne jest doprecyzowanie tego terminu, a tym samym również obszaru badań. Podział

⁴ Zapis oryginalny.

administracyjny Serbii, w tym także zakres znaczeniowy takich pojęć jak okręg, gmina, czy miasto, regulują dwa dokumenty: *Prawo o organizacji terytorialnej Republiki Serbii* (*Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije*, 2007) i *Prawo o administracji państwowej* (*Zakon o državnoj upravi*, 2005), które wprowadza miano okręgu administracyjnego (srb. *upravni okrug*), odpowiednika województwa w Polsce. W 2012 r. w Serbii było 29 okręgów (w tym pięć położonych w Kosowie i Metochii) i miasto Belgrad jako szczególna jednostka administracyjna. Subotica położona jest w okręgu północnobackim (srb. *Severnobački okrug*) i pełni funkcję jego stolicy (*Opštine i regioni u Republici Srbiji*, 2012).

Zgodnie z *Prawem o organizacji terytorialnej Republiki Serbii* (2007), jej terytorium stanowią (ryc. 2):

- prowincje autonomiczne, formy autonomii terytorialnej: Prowincja Autonomiczna Wojwodina, w której położona jest Subotica i Prowincja Autonomiczna Kosowo i Metochia⁵, których istnienie gwarantuje *Konstytucja* (*Ustav Republike Srbije*, 2006);
- jednostki terytorialne: gminy (srb. *opština*), miasta (srb. *grad*) i miasto Belgrad (srb. *grad Beograd*).

Podstawową jednostką terytorialną jest gmina z władzą lokalną, która ma, poprzez swoje organy, możliwość samodzielnego pełnienia praw i obowiązków wynikających z jej kompetencji i która liczy przynajmniej 10 000 mieszkańców. Wyjątkowo, kiedy zachodzą szczególne przyczyny ekonomiczne, geograficzne lub historyczne, może być stworzona nowa gmina, która ma mniej niż 10 000 mieszkańców.

Miasto jest jednostką terytorialną, która stanowi ekonomiczne, administracyjne, geograficzne i kulturowe centrum szerszego obszaru i ma ponad 100 000 mieszkańców. Wyjątkowo, gdy zachodzą szczególne przyczyny ekonomiczne, geograficzne lub historyczne, może być ustanowiona miastem jednostka terytorialna, która ma mniej niż 100 000 mieszkańców, pod warunkiem spełnienia pozostałych kryteriów przewidzianych prawem. Terytorium miasta może być podzielone na gminy miejskie (srb. *gradska opština*). Podział miasta na gminy miejskie potwierdza statut miasta.

Miasto Belgrad jest szczególną jednostką terytorialną ustanowioną przez *Konstytucję* (2006) i *Prawo o organizacji terytorialnej Republiki Serbii* (2007).

⁵ Kosowo proklamowało niepodległość 17 lutego 2008 r., jednakże państwo to nie jest uznane przez władze Serbii i w oficjalnych dokumentach nadal traktowane jest jako jej integralna część.

Ryc. 2 Położenie gminy Subotica na tle okręgów i gmin Serbii.
Źródło: opracowanie własne, 2013.

Zarówno terytorium gminy, jak i miasta, stanowi przyrodniczą, geograficzną całość, jest przestrzenią powiązaną ekonomicznie, posiadającą sieć komunikacyjną między miejscowościami a główną siedzibą, która stanowi centrum ciężenia.

Na terytorium gminy, miasta i miasta Belgradu składają się miejscowości (srb. *naseljena mesta*), względnie tereny gmin katastralnych, które wchodzą w skład tych jednostek władzy lokalnej. Miejscowość to część terytorium gminy, która ma wybudowane obiekty mieszkaniowe i gospodarcze, podstawową infrastrukturę komunalną i inne obiekty zaspokajające potrzeby osób, które mieszkają tu stale. Miejscowość może być w składzie tylko jednej jednostki władzy lokalnej.

W rozumieniu dokumentów regulujących podział terytorialny Serbii, miasto Subotica jest więc jednostką terytorialną, którą można porównać z polską gminą miejsko-wiejską, a Subotica jest jedną z jej 19 miejscowości (ryc. 3). W celu uniknięcia ewentualnych nieporozumień, w pracy przyjęte zostało pojęcie „miasto Subotica” lub „Subotica” dla określenia miejscowości, zaś „gmina Subotica” dla określenia jednostki terytorialnej.

Ryc. 3 Miejscowości w gminie Subotica.
Źródło: opracowanie własne, 2013.

Prawo o samorządzie lokalnym (*Zakon o lokalnoj samoupravi*, 2007) stanowi, iż na wsiach oraz w miastach (dzielnica, kwartał itp.) mogą powstawać także formy samorządu lokalnego – wspólnoty lokalne (srb. *mesna zajednica*). Decyzje o utworzeniu wspólnoty lokalnej oraz o jej granicach zapadają na szczeblu gminy.

Na podstawie przytoczonych dokumentów, podział administracyjny i terytorialny Serbii przedstawić można następująco (ryc. 4):

Ryc. 4 Podział administracyjny i terytorialny Serbii.
Źródło: opracowanie własne, 2013.

Na obszarze gminy Subotica wydzielonych jest 37 wspólnot lokalnych, z czego w granicach miasta – 19 (ryc. 5). Pod zarządem wspólnot lokalnych pozostają zarówno tereny zamieszkałe, jak i pozostałe należące do gminy. Wspólnoty lokalne stanowiące okręg administracyjny w granicach miasta określane będą terminem „dzielnica”, przy czym odnoszone będą wyłącznie do obszarów zurbanizowanych.

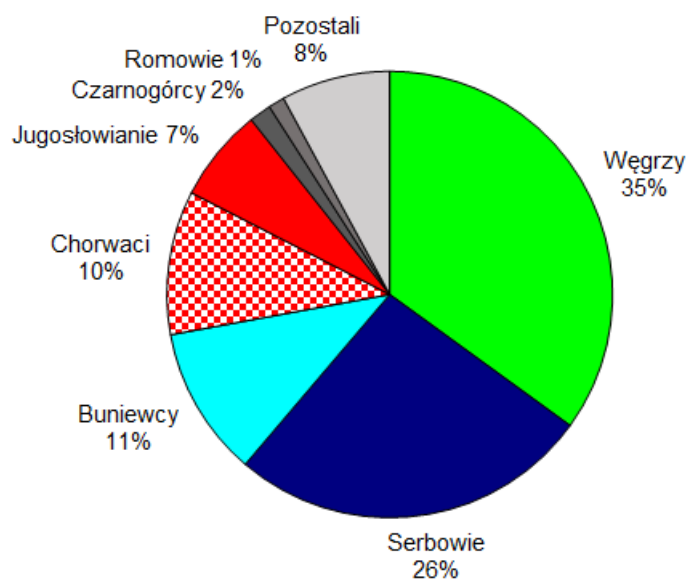
Ryc. 5 Dzielnice miasta Subotica.
Źródło: opracowanie własne, 2013.

Reasumując, badania prowadzono na obszarze zurbanizowanym 19 dzielnic miasta Subotica, będącego stolicą gminy o tej samej nazwie, jak również stolicą okręgu północnobałkańskiego w Prowincji Autonomicznej Wojwodina w Republice Serbii. Tak rozumiany obszar badań stanowi powierzchnię 6 426 ha i zamieszkały był, według danych spisu powszechnego przeprowadzonego w 2001 r., przez 99 981 osób (*Popis stanovništva, 2002*).

O wyborze Suboticy jako obszaru badań przesądził szereg argumentów. Jest ona miastem wielokulturowym *de facto* (ryc. 6)⁶, nie jest zaś takim, którym rządzi mit wielokulturowości, jak jest to w przypadku Łodzi, Wrocławia, czy Wilna (co odnaleźć można w twórczości Miłosza – por. Miłosz, 1959). Jest to miasto, które od początków istnienia na kartach historii, cechował pluralizm kulturowy, rozumiany, za Sztompką (2012), jako wielość i różnorodność kultur, zarówno następujących po sobie w wymiarze historycznym, jak i koegzystujących współcześnie. Subotica jest wreszcie miastem

⁶ Potwierdza to sama nazwa miasta, która w oficjalnych dokumentach podawana jest w trzech językach urzędowych Suboticy: po serbsku (Суботица), węgiersku (Szabadka) i chorwacku (Subotica).

pogranicza, którego jednym z wyznaczników jest dialektyka współpracy i konfliktów (por. Rykiel, 1990), a którego mieszkańcy znajdują się w napiętej atmosferze potrzeby manifestacji i utrwalania swej narodowości ze względu na fakt, iż każdy naród ją zamieszkujący stanowi mniejszość statystyczną (jak Serbowie) lub narodowościową czy etniczną (Węgrzy, Chorwaci, Buniewcy i pozostałe narody). Jak zauważył Kiss (2009, s. 183): „Inność może wychowywać do cierpliwości i tolerancji, lecz również do nietolerancji”. W przypadku Suboticy, zróżnicowanie kulturowe związane jest ze zgodną koegzystencją Słowian, Węgrów, Żydów, Romów, której trwale nie przerwał żaden z konfliktów toczących się w tej części Europy w XX wieku. Geograficzno-semiotyczna prezentacja Suboticy jest więc odejściem od dominującej w literaturze naukowej ostatniego ćwierćwiecza prezentacji miast byłej Jugosławii jako ośrodków skonfliktowanych, dotkniętych miastobójstwem (ang. *urbicide*), zniszczonych (por. Coward, 2001; Derek i in., 2009), przełamaniem stereotypu miast postjugosłowiańskich jako tych, które rzekomo utraciły swe wielonarodowe oblicze lub w obrębie których istnieją niewidoczne mury.

Ryc. 6 Zróżnicowanie narodowościowe Suboticy w 2001 roku.
Źródło: opracowanie własne (2013), na podstawie: *Popis stanovništva* (2002).

W momencie rozpoczęcia procesu badawczego, autorka nie miała więzi uczuciowej z Subotica, co pozwoliło na zachowanie obiektywizmu wobec przedmiotu poznania. Łotman (1983) zauważył, iż rozmówcy porozumiewający się tym samym językiem i tą samą normą językową, nie koncentrują się na języku, a jedynie na treści komunikatu. Dopiero w chwili, gdy język jednego z interlokutorów wyróżnia się (stylem, błędami, akcentowaniem), przestaje być niezauważalny. Przenosząc te spostrzeżenia na proces zaznajamiania się z miastem,

założyć można, iż doświadczenie silnie rzutuje na interpretację otoczenia (por. Tuan, 1987), zaś perspektywa przybysza staje się przyczynkiem do baczego poznawania przestrzeni miejskiej, do wykazania zainteresowania takimi jej aspektami, które dla mieszkańców danego miasta przestały być dostrzegalne. Jednocześnie zaś dystans kulturowy ogranicza subiektywizm w odczytaniu znaczeń, które Eco (2009) uznaje za historycznie zakorzenione przekonania społeczne.

Jak pisał Wittgenstein (2004, par. 203, s. 120): „Język jest labiryntem ścieżek. Przybywasz z *jednej* strony i orientujesz się w sytuacji; przybywasz do tego samego miejsca z drugiej, i już się nie orientujesz”. Odnalezienie i odczytanie znaków w przestrzeni w takim przypadku nie opiera się na znajomości, która niejednokrotnie przejawia się w przyjmowaniu tego co znane przy jednoczesnym, niecelowym i nieświadomym pomijaniu tego, co obce, lecz na poszukiwaniu przez podmiot poznający obiektywnej wiedzy o mieście. Nie jest to bezpośrednia lektura dzieła oparta na schemacie, lecz tworzenie własnej – mniej emocjonalnej, lecz rzetelnej i wyczerpującej – encyklopedii poznawanego miejsca w wyniku, z jednej strony, studiów literatury, z drugiej zaś przez działanie typu etnograficznego, takie jak poznawanie, doświadczanie, osvajanie, przyzwyczajanie, zwiedzanie. Postrzeganie przestrzeni miasta wielokulturowego z perspektywy spoza kręgu narodów je zamieszkujących, ułatwia poszukiwania prawdy przy ocenie roli kultury dominującej i dostrzeżeniu wagi kultur pozornie mniej istotnych w procesie kreowania obrazu miasta.

Hannerz (2006, s. 318) przywołał słowa greckiego poety Archilocha: „Lis wie wiele rzeczy, ale jeź jedną niemałą”, by wskazać, że są miasta przypominające lisy, stawiające na różnorodność, igrające z nią i w ten sposób ją pomnażające. Obok nich są też miasta-jeże, które inwestują z przekonaniem zgodnie w jedną, przyjętą linię i na niej koncentrują wysiłki. Subotica tymczasem zdaje się łączyć cechy lisa i jeża – z jednej strony wyraźna jest w niej wielobarwność kultur, z drugiej zaś – wielokulturowość jest w mieście konsekwentnie pielęgnowana. O wyjątkowości Suboticy świadczy więc konsekwencja trwania w różnorodności, co stanowi idealną perspektywę dla badań geograficzno-semiotycznych, zaś istotnym argumentem przy wyborze Suboticy jako podmiotu badań w ramach studium przypadku była jej przestrzeń, w której wyraźnie zauważalny jest przerost i komplikacja semiozy.

Celem badań empirycznych w obrębie studium przypadku jest poznanie grup kulturowych i ich przestrzeni w Suboticy poprzez analizę znaków w mieście. Przed przystąpieniem do badań terenowych zakładano, że w mieście, w którym obecnych i aktywnych jest kilka narodów, segregacja przestrzenna jest słabo zauważalna. Przyjęto więc

hipotezę, że społeczności zamieszkujące Suboticę znaczą przestrzeń miasta zapisując w niej swoje losy i relacje, dzielą się przestrzenią na prawach tolerancji i poszanowania, co widoczne jest w harmonijnej koegzystencji znaków wyrażających tożsamość kulturową. Badając miasto wielokulturowe szczególnie zajmujące zdaje się znalezienie odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- Czy wielokulturowość miasta jest widoczna w jego przestrzeni?
- Czy wszystkie narody obecne w mieście znaczą jego przestrzeń? Które narody tego nie czynią?
- Obecność jakich społeczności jest najbardziej czytelna w przestrzeni miasta?
- Czy społeczności zamieszkujące miasto dzielą się jej przestrzenią bezkonfliktowo i równoprawnie?
- Czy istnieją czytelne w przestrzeni getta kulturowe?
- Czy znaki w przestrzeni odzwierciedlają rozwój przestrzenny i demograficzny miasta?

Podmiotem analiz w ramach studium przypadku jest przestrzeń miasta wielokulturowego – Suboticy, rozumiana jako system znaków, zaś **przedmiotem** znaki w Suboticy, ich relacje, czytelność i rozmieszczenie. Zakres przestrzenny analiz obejmuje obszar zurbanizowany Suboticy.

Badania terenowe autorka prowadziła we wrześniu 2011 r., uzupełniając je natomiast latem 2012 r. i 2014 r., przy czym ograniczenie czasowe studiów do lata i wczesnej jesieni nie miało wpływu na rzetelność zgromadzonego materiału. Zaprezentowane w pracy wyniki badań terenowych odnoszą się do stanu na 2012 rok. Podstawowymi narzędziami badawczymi była dokumentacja fotograficzna rejestrująca szczegółowo obiekty zlokalizowane w Suboticy oraz karta inwentaryzacyjna.

Równolegle do badań terenowych i opracowywania ich wyników, prowadzono studia literatury, służące poznaniu obszaru badań oraz doprecyzowaniu założeń teoretycznych. Korzystano przy tym z zasobów Archiwum Historycznego w Suboticy (Istorijski arhiv u Subotici) oraz oddziału regionalnego Biblioteki Miejskiej w Suboticy (Gradska biblioteka Subotica, Zavičajna zbirka), a także danych demograficznych udostępnionych w Republikańskim Biurze Statystycznym, oddział w Suboticy (Republički zavod za statistiku, odeljenje u Subotici).

Analizę stanu aktualnego oparto na autorskich badaniach terenowych, zdecydowano się jednak na diachroniczne ujęcie zagadnienia, co wymagało studiów historycznych. Zakres czasowy sięga powstania miasta, a więc końca XIV wieku. Przez stulecia zmienne było podejście do rozumienia narodu i kultury, stąd jedną z podstawowych kwestii było

doprecyzowanie tych pojęć, znalezienie mianownika, do którego można sprowadzić znaki narodów i kultur z różnych okresów. Równie istotną kwestią był wybór samych znaków w przestrzeni świadczących o obecności w niej narodów i kultur, co wymagało uwzględnienia możliwości ich porównania w czasie, rozważania sposobu w jaki informują o związku z danym narodem i kulturą, a także treści, które przekazują. Podstawowym kryterium przy podjęciu tych decyzji była czytelność znaków w przestrzeni, możliwość ich zidentyfikowania i wstępnego rozpoznania podczas klasycznych badań terenowych.

Efektom inwentaryzacji terenowej i studiów literatury są analizy prowadzone w ujęciu synchronicznym i diachronicznym. Wyniki synchroniczne służą poznaniu stanu rzeczywistości w określonym okresie historycznym. Spojrzenie w ujęciu diachronicznym umożliwia dostrzeżenie zmian, jakie zaszły w przestrzeni miejskiej Suboticy na skutek wydarzeń, które częstokroć miały charakter zewnętrzny, dokonały się poza miastem, a których rezultaty dostrzegalne były w zmianie wymowy przestrzeni.

Zebrany w ten sposób i uporządkowany materiał posłużył dalszym opracowaniom tekstowym oraz kartograficznym, wykonanym na planie miasta udostępnionym przez Biuro Urbanistyczne Miasta Suboticy (JP Zavod za Urbanizam grada Subotice), na podstawie których podjęto się odpowiedzi na pytania badawcze postawione w obrębie studium przypadku i weryfikację sformułowanej dlań hipotezy. Wnioski wypływające ze studium przypadku są podstawą dla oceny zaproponowanej w części teoretycznej autorskiej koncepcji badań geograficzno-semiotycznych. Przeprowadzona w ten sposób procedura badawcza zamyka studium przypadku w kłamrze teoretycznej, pozwala także na rozważenie, wskazanych przez Madurowicza (2001) trzech podstawowych kategorii współczesnej geografii – przestrzeni, czasu i człowieka.

Przyjęte założenia pozwalają umieścić analizę geograficzno-semiotyczną miasta w ramach badań jakościowych mikrogeografii miast. Praca lokuje się w nurcie postmodernistycznym geografii miast, w zakresie geografii kultury i geografii społecznej.

Układ pracy

Praca składa się z czterech zasadniczych części. Pierwsza stanowi wprowadzenie, w którym zawarto założenia ogólne pracy oraz te, przyjęte dla studium przypadku. Dokonano także ogólnej charakterystyki obszaru badań w ramach studium przypadku.

Część druga stanowi rozważania teoretyczne w świetle literatury dotyczącej semiotyki i semiotyki miasta, a także pojęcia narodu, kultury narodowej i wielokulturowości w przestrzeni miejskiej, na podstawie których sformułowano metodę badań geograficzno-

-semiotycznych miasta wielokulturowego. W studium przypadku dokonano szczegółowej charakterystyki Suboticy – jej położenia geograficznego, które Liszewski (2011) uważa za główny czynnik zewnętrzny decydujący o powstaniu, obecnym stanie i możliwościach rozwoju miasta, umożliwiający zrozumienie procesów zachodzących we współczesnym mieście. Uwzględniono ponadto historię miasta i specyfikę jej zróżnicowania narodowościowego. Wyniki badań terenowych przedstawiono i zanalizowano w drugim rozdziale III części, gdzie scharakteryzowano wybrane obiekty-znaki w przestrzeni Suboticy (obiekty sakralne, cmentarze, pomniki, urbanonimy). Część ta stanowi podstawę dla weryfikacji przyjętej w części II procedury badawczej. Wnioski z pracy zawarto w części IV – konkluzji, w której dokonano podsumowania wyników badań oraz oceny przyjętych założeń.

II PODSTAWY TEORETYCZNE I METODOLOGICZNE

1. Semiotyka a studia miejskie

Podstawowym celem pracy jest stworzenie pomostu metodologicznego między geografią a semiotyką miasta. Koniecznym jest wyjaśnienie podstawowych pojęć i koncepcji semiotycznych oraz ich adaptacja na nurt geograficzny. Rozważaniom poddano także inne kluczowe zagadnienia, jak naród i wielokulturowość. Krytyczny przegląd aparatury terminologicznej pozwolił na podjęcie próby opracowania metody badawczej, której efektem jest geograficzno-semiotyczna analiza miasta wielokulturowego.

1.1. Semiotyka – od pojęcia znaku do semiosfery

Semiotyka jest nauką o znakach i, choć jej definicja wydaje się być lapidarną, określając ją jako teorię znaków, jej istota, czyli wyjaśnianie złożoności sensu i postrzegania jej podmiotu – znaków, ich typologii oraz funkcji, kryje w sobie wiele sprzeczności. Doprecyzowanie pola zainteresowań samej dyscypliny, a także jej podstawowych pojęć, jest rudymenem, umożliwiającym ich adaptację na grunt geograficzny.

Pojęcie semiotyki

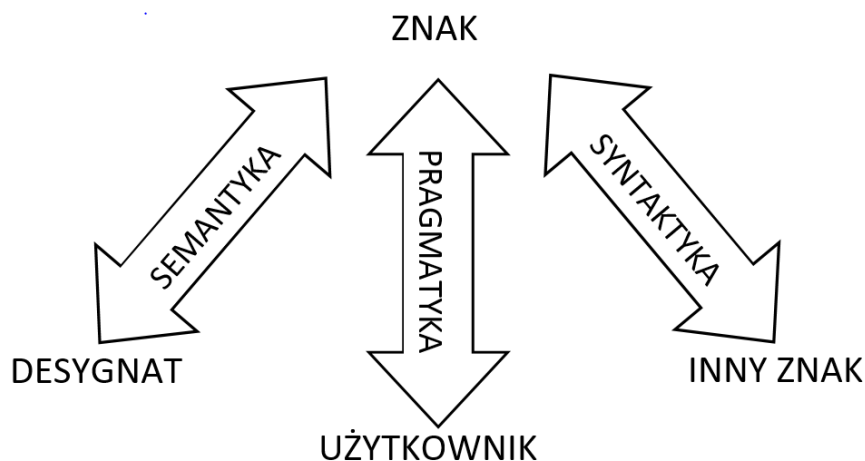
Wątpliwości dotyczą już samej nomenklatury, której etymologia kieruje ku greckim pojęciom *sēmantikós* 'znaczący', *sēmasia* 'znaczenie' i *sēmeíon* 'znak' od *sēma* 'znak; sygnał; obraz' (*Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, 1989, s. 460–461), obecnych w rozważaniach stoików, Arystotelesa i innych filozofów starożytnych. W polszczyźnie desygnat ten określany bywa jako semiotyka, semiologia, czy, rzadziej, semejologia. Termin *semiotyka* użyty został w XVII w. przez Johna Locke'a (1632–1704)⁷, który określił nim naukę o znakach, a zwracając uwagę na fakt, że w roli znaków najczęściej występują słowa, postulował określanie tego działu nauk również jako logikę (Locke, 1955). Wagę semiotyki dla Locke'a (1955) podkreśla wyodrębnienie jej jako jednej z trzech nauk, obok fizyki (wiedzy o rzeczach) i praktyki, czyli umiejętności właściwego używania mocy i aktywności.

⁷ Ze względu na fakt, że polskie tłumaczenia prac licznych filozofów, lingwistów i semiotyków, ukazywały się wiele lat po wydaniach oryginału, w niniejszym rozdziale przyjęta została konwencja podawania lat życia lub roku urodzenia przy pierwszym wzmiankowaniu nazwiska autora lub w pierwszym akapicie, w którym omawiano jego kluczowe koncepcje. Zastosowanie tej formuły wynika także z faktu, iż, o ile było to możliwe, starano się powoływać na polskie edycje, dążąc do uniknięcia nieścisłości terminologicznej mogącej się pojawić przy własnych translacjach, będącej efektem zastosowania wyrażen synonimicznych do tych, które przyjęte zostały w tradycji polskiej.

W polemikę z filozofem angielskiego oświecenia wdał się Leibniz (1646–1716) w dziele *Nowe rozważania dotyczące rozumu ludzkiego* (2001). Do dyskursu naukowego semiotyka powróciła w końcu XIX w. i początkach XX w. w Stanach Zjednoczonych dzięki pismom logika i filozofa – Charlesa Sandersa Peirce’a (1839–1914), które wniosły nowe koncepcje do teorii znaku (Peirce, 1997). W ówczesnej Europie dochodziło tymczasem do rozwoju koncepcji *semiologii*, rozumianej jako część psychologii społecznej, której zadaniem jest analizowanie znaków w obrębie życia społecznego – ich istoty i rządzących nimi praw. Tak postrzegana była przez szwajcarskiego językoznawcę Ferdinanda de Saussure’a (1857–1913), który, choć nigdy nie wydał swoich rozważań, a jego poglądy znane są jedynie dzięki publikacji opartej na autorskich zapiskach (de Saussure, 2004), a także na notatkach z jego wykładów (de Saussure, 1961), przyczynił się do rozwoju teorii semiotyki i strukturalizmu w lingwistyce. Pojęcia semiotyki i semiologii użyte zostały więc dla oznaczenia nauki badającej znaki, lecz w odmiennych kręgach kulturowych, przez co w różny sposób były zapożyczane – w językach romańskich utrwalił się neologizm de Saussure’a, podczas gdy w językach germańskich (w tym w angielskim) oraz słowiańskich pozostano przy semiotyce (por. Pelc, 1984). Uznanie istnienia tych synonimów jako kalek językowych wydaje się bardziej uzasadnione niż próby przypisania pojęcia semiotyka domenie filozofii, natomiast semiologii – językoznawstwu (por. *Słownik filozoficzny*, 2004). Wątpliwym jest również doszukiwanie się dychotomii na semiotykę i semiologię, choć próby takie były podejmowane m.in. przez Luisa Hjelmsleva (1899–1965), który za semiotykę uważał każdy system znaków, zaś naukę o nich określał semiologią (podążając za tym rozumowaniem semiotyką określić należy język, natomiast semiologią – językoznawstwo – por. Hjelmslev, 1979). Dystynkcje te obecne są także w pracach Greimasa (1970; por. także Grzegorzczuk, 1997), Metza, Whitfielda, Ardenera (por. Pelc, 1984; Eco, 2003) i innych. Komplikacji terminologicznych dodaje fakt, że w języku polskim, głównie za sprawą wydanych po raz pierwszy w 1929 r. *Elementów teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk* Kotarbińskiego (2003) oraz innych pism przedstawicieli lwowsko-warszawskiej szkoły logicznej, m.in. Tarskiego (1995), Ajdukiewicza (2006), a także popularności pism Edmunda Husserla (1859–1938), w szczególności zaś wydanych w 1900 r. *Badań logicznych* (2000), utrwaliło się również pojęcie semantyki w znaczeniu semiotyki. Myśli Tarskiego (1995), a także prace amerykańskiego filozofa i semiotyka Charlesa W. Morrisa (1901–1979) przyczyniły się do zawężenia pojęcia semantyki, rozumianej obecnie jako nauka o znaczeniu i zmianach znaczenia wyrazów (*Słownik wyrazów obcych...*, 1989). Morris (1957) postrzegał semiozę – funkcjonowanie czegoś jako znaku – w trzech wymiarach, które stały się fundamentami

współczesnych analiz semiotycznych. Zakładał on, iż badania semiotyczne obejmują znaki i ich relacje z innymi podmiotami (ryc. 7), które określić można terminami:

- semantyka, czyli stosunki znaku do jego desygnatu;
- pragmatyka, która analizuje stosunki zachodzące między znakiem a jego użytkownikami;
- syntaktyka, rozpatrująca relacje znaku z innymi znakami, czyli wyrażenia.

**Ryc. 7 Semiotyczne relacje znaku z innymi podmiotami według Morrisa (1957).
Źródło: opracowanie własne, 2015.**

Idea semantyki jako działu semiotyki spotkała się z powszechną akceptacją, w tym w Kole Wiedeńskim, o czym świadczy już wydane w 1942 r. *Wprowadzenie do semantyki* Rudolfa Carnapa (por. Carnap, 2007), a także stosowanie tej klasyfikacji przez badaczy polskich. Pojęcie semiologia pojawia się natomiast w polszczyźnie sporadycznie, głównie przy tłumaczeniu lub powoływaniu się na prace semiotyków francuskojęzycznych.

Podstawy semiotyki ugruntowane zostały w oparciu o studia nad językiem (por. Locke, 1955) oraz innymi faktami społecznymi – tekstami kulturowymi. Mimo rozszerzania się zainteresowań semiotyków, podejście lingwistyczne pozostało nadrzędnym, przy powszechnym przyjęciu założenia, iż nie ma systemów znakowych, których istnienia nie można by wytłumaczyć przez teorię językową (por. Hjelmslev, 1979), a także uznaniu języków naturalnych, powstałych w wyniku historycznego rozwoju i służących do komunikacji grup etnicznych, za najlepszy przykład systemów znakowych ze względu na ich arbitralność i konwencjonalny związek między zapisem lub brzmieniem a wyrażaną treścią (de Saussure, 1961) oraz nieograniczoną zdolność języków do tworzenia znaków (Hjelmslev, 1979). Tradycyjnych zależności między semiotyką a lingwistyką nie zmienia nawet odejście od nich widoczne w pracach Morrisa (1946, 1957, 1964, 1971), a także Peirce’a (1997),

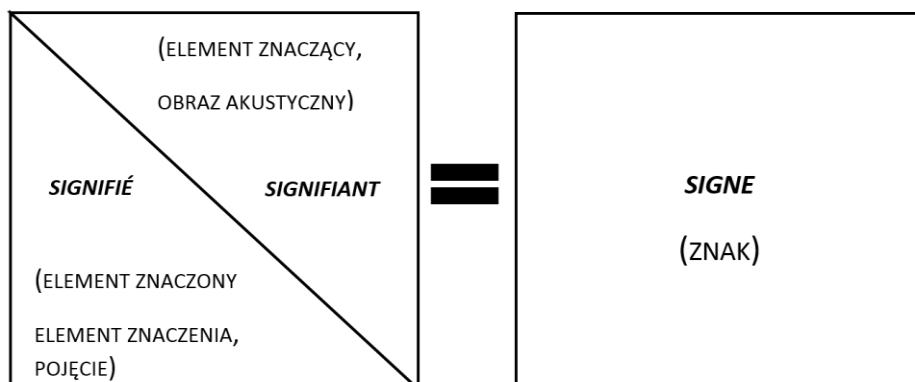
którego teorie przyczyniły się do stworzenia pomostu metodologicznego między semiotyką a logiką (por. Eco, 2009). Przedstawiciele szkoły tartusko-moskiewskiej wprowadzili nawet dystynkcję między prymarnym a wtórnym systemem modelującym, z których pierwszy stanowi przedmiot badań lingwistów, zaś drugi obejmuje pozajęzykowe dziedziny kultury symbolicznej (Łotman 1965, 1967a, 1967b; Żyłko, 2009). Korelacja semiotyki i językoznawstwa jest wciąż żywo komentowana – w dyskusji obecne są zarówno głosy uznające nadrzędność tej pierwszej (de Saussure, 1961), jak i próby definiowania semiotyki jako subdyscypliny lingwistyki (Barthes, 1964; Eco, 2009). Obiekcje dotyczą ponadto miejsca semiotyki w systemie nauk. Eco (2009) uznaje ją za dziedzinę badawczą, nie zaś za dyscyplinę. Podejście takie zakłada, że semiotykę da się określić indukcyjnie, wskazując na jej stałe tendencje. Z kolei Pelc (1977, 1984) określa ją jako teorię lub dyscyplinę naukową, wskazując przy tym, że tak rozumiana semiotyka, której metody stosowane są w innych dziedzinach, może nabrać znamion semiotyki stosowanej. Semiotyką stosowaną jest więc semiotyka miasta, semiotyka geografii, semiotyka kultury oraz wszelkie ich kombinacje, przy czym, ze względu na oczywistą spójność, aksjologia tych semiotyk wydaje się zbędna.

Znak w semiotyce

Równie wiele wątpliwości co samo pojęcie semiotyki, budzą główne podmioty jej badań – znaki, ich definicje, typologie i klasyfikacje (por. Pelc, 1979). Znak jest to wyrażona w sposób materialny zamiana przedmiotów, zjawisk i pojęć w procesie wymiany informacji w zbiorowości (Łotman, 1983). Umberto Eco (2009) – za Peirce’em twierdzącym, iż znak „jest to coś, co dla kogoś zastępuje coś innego pod pewnym względem lub w pewnej roli” (Peirce, 1997, s. 131) – określił znak jako znaczącą substytucję czegoś innego, w przeciwieństwie do Łotmana (1983), pomijając aspekt materialnego charakteru.

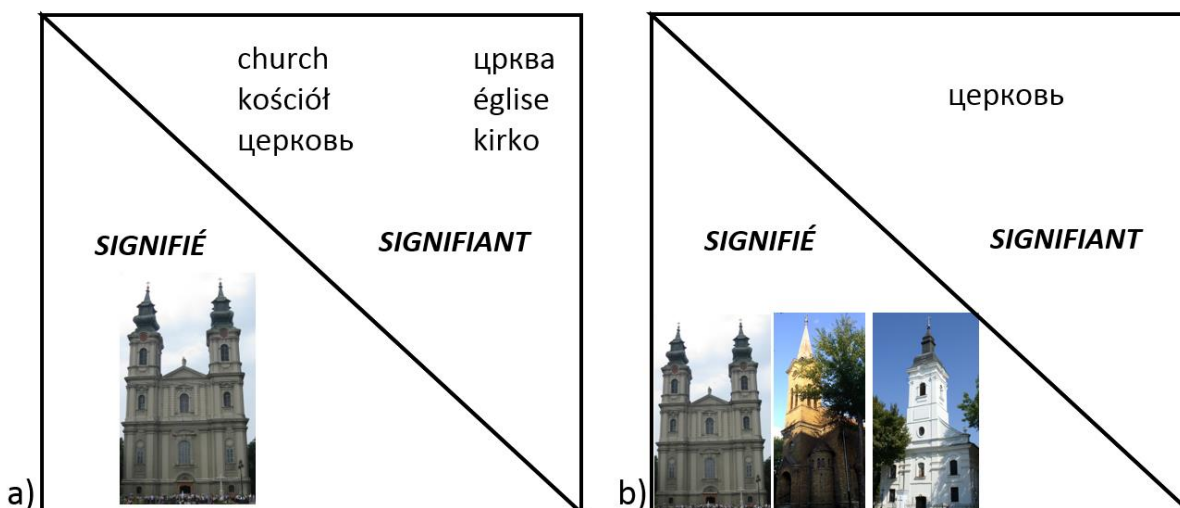
Przytoczone definicje znaku są refleksem tego, jak postrzegany był w starożytnej Grecji, gdzie dokonywano dystynkcji pomiędzy pojęciami *sēmeíon* (oznaka) a *sēmaínon* (znak), przy czym oznaka bliska była rozumieniu Peirce’a i odnosiła się do tego, co zdaje się coś ujawniać, bez względu na to, czy *adelon* (coś niejawnego, na co *sēmeíon* wskazuje) jest postrzegającemu znane, jest dla niego widoczne, jest faktem, czy też wytworem jego przekonań (por. Pelc, 1980). W ikonach bizantyjskich, dla przykładu, złote tło jest *sēmeíonem* obecności Boga, która jest *adelonem*. Co więcej, dla stoików *sēmeíon* nie był konkretną rzeczą, przedmiotem, lecz bytem umysłowym. Kwestie dotyczące ontologii znaku powróciły do dyskursu semiotycznego w XX wieku. Na abstrakcyjny charakter znaku uwagę zwracał de Saussure (1961), dla którego w języku znak łączy pojęcie i obraz akustyczny, nie zaś rzecz

i nazwę. Znak językowy tworzy więc element znaczący i element znaczony (ryc. 8). Dostrzegano jednakże, że nośniki znaku są materialne (np. zapisany tekst, dźwięk powstały w wyniku artykulacji).

Ryc. 8 Znak według de Saussure'a (1961).
Źródło: opracowanie własne, 2015.

De Saussure (1961) podkreślał, iż związek między elementem znaczonym a znaczącym jest dowolny, przy czym dowolność ta zasadza się nie na swobodzie wyboru czy kreacji elementu znaczącego, a na fakcie, iż relacja *signifié* – *signifiant* jest umowna, nie musi między nimi zachodzić więź, nie są wzajemnie motywowane (ryc. 9). Zależność ta, zdaniem de Saussure'a (1961), odróżnia znak od symbolu, który nigdy nie jest całkowicie dowolny, nie może być zastąpiony czymś innym. Wskazywał też na dystynkcję między systemem znaków, czyli językiem (*langue*), mową (*langage*) a mową jednostkową (*parole*) – język jest społeczny, mowa jednostkowa jest indywidualna.

Ryc. 9 Dowolność elementu znaczonego i znaczącego
a) dowolność *signifiant* względem *signifié* (tu: katolicki kościół św. Teresy w Suboticy);
b) dowolność *signifié* (od lewej: katolicki kościół św. Teresy, kościół ewangelicki i cerkiew św. Dymitra w Suboticy) względem *signifiant*.

Źródło: opracowanie (2015) i fotografie (2011) własne.

Szwajcarski językoznawca opowiadał się więc za uznaniem znaków za konwencjonalne. Podobnie czynili starożytni, jak Demokryt czy Platon w dialogu *Kratylos* (1990), których zajmowała istota znaków jako tworów językowych (por. Tatarkiewicz, 1998). Zauważyć wszakże należy, iż ci, którzy rozpatrywali znaki na gruncie filozoficznym i medycznym, np. Galen z Pergamonu, postrzegali je jako naturalne (por. Świeżawski, 2000). Arystoteles w *Hermeneutyce* (2003) rozróżniał natomiast słowa wypowiedane jako znaki wrażeń doznawanych w duszy, będących takimi samymi dla wszystkich, a więc naturalnymi, z drugiej jednak strony – umownymi symbolami tych doznań. Podział znaków na konwencjonalne (zwane też umownymi) i naturalne od czasów starożytnych nie był więc rozłączny, a w XX w. – wielokrotnie dyskutowany i modyfikowany, przy uwzględnianiu różnych kryteriów naturalności bądź umowności, czyli konwencji. Dotyczyć one mogą wszak zarówno samego charakteru znaku, jak i relacji znak – desygnat, lub też stanowić kompilację tych podejść. Prób systematyzacji znaków podejmował się Peirce (1997), który, twierdząc, iż mają one charakter ogólny, wprowadził dziesięć klas znaków ze względu na ich własną materialną naturę⁸, a także zaproponował trychotomię, opartą na relacji znaku do jego przedmiotu:

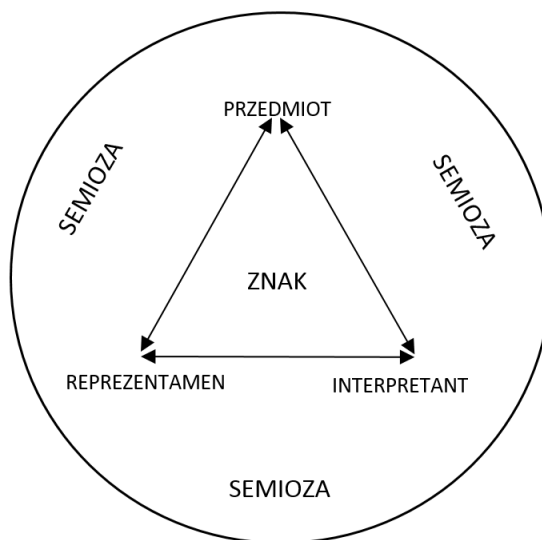
- symbole, znaki oparte na konwencji, przyjętej tradycji, interpretacji, jak liczba świeczek na torcie świadcząca o wieku jubilata, czarny strój jako wyraz żałoby;
- indeksy, czyli wskaźniki, znaki wykazujące dynamiczny związek przyczynowy, kazualne powiązanie przedmiotu i odpowiadającego mu wskaźnika, np. dźwięk gwizdka czajnika w chwili wrzenia wody, wzrost słupka rtęci w termometrze będący znakiem wzrostu temperatury powietrza;
- ikony, oparte na zasadzie podobieństwa, np. portrety, fotografie.

Peirce (1997) uznał, że znakiem może być dowolny byt – zarówno psychiczny, umysłowy, abstrakcyjny, jak też fizyczny, materialny. Koncepcje ontologii znaku były modyfikowane i rozwijane, przykładowo polski semiotyk Pelc (1980, 1984) wyróżnia egzemplarz znaku – przedmiot mogący być postrzegany zmysłowo, oraz abstrakcyjny, postrzegany myślowo typ znaku.

Twórca pragmatyzmu, Peirce, wprowadził ponadto pojęcie semiozy, możliwej przy istnieniu i współdziałaniu znaku (reprezentamenu, nośnika), jego przedmiotu (tego, co jest

⁸ Klasy znaków wyodrębnione przez Peirce’a ze względu na ich własną materialną naturę to *qualisigna*; ikoniczne *sinsigna*; ikoniczne *legisigna*; ślady, czyli rematyczno-wskaźnikowe *sinsigna*; nazwy właściwe, czyli rematyczno-wskaźnikowe *legisigna*; symbole rematyczne; dicentyczne *sinsigna*; decentyczno-wskaźnikowe *legisigna*; sądy logiczne, czyli symbole dicentyczne; argumenty.

oznaczane) i interpretanta, którym nie jest osoba dokonująca translacji znaku (interpretator), lecz wszystko to (wyjaśnienia, skojarzenia), co znak rodzi w umyśle, jego znaczenie (Peirce, 1997, s. 95). Interpretant jest tym wszystkim, co w znaku jest jasne, bez względu na jego kontekst i okoliczności wyrażania. Znaczenie można poznać badając interpretant. Semioza wynika więc z triadycznej natury działania znaku (ryc. 10).

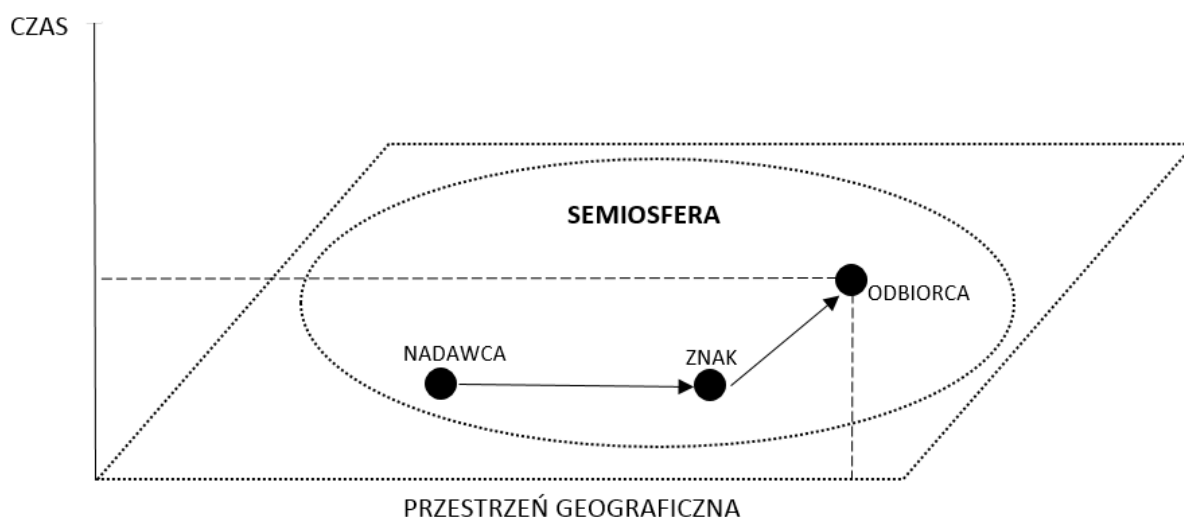

**Ryc. 10 Semioza jako wynik triadycznej natury znaku wg Peirce’a (1997).
Źródło: opracowanie własne, 2015.**

Zauważyć należy, że jeden nośnik może mieć wiele interpretantów, nieraz szerszych niż sam znak. Eco (2009) zwraca uwagę na fakt, iż kategoria interpretanta uwalnia znak od przedmiotu, czyniąc z semiotyki naukę o zjawiskach kulturowych, tym bardziej, iż interpretant może być nie tylko ekwiwalentem, bezpośrednią translacją, naukową definicją czy indeksem nośnika, lecz także emocjonalnym skojarzeniem interpretatora. Tym samym rozważania Peirce’a (1997) pozwoliły na rozszerzenie zainteresowań semiotyki, gdyż w jego rozumieniu nadawcą nie musi być bezpośrednio człowiek, natomiast musi on być odbiorcą komunikacji. Wynika to z rozumienia semiozy jako działania między trzema podmiotami: znakiem, przedmiotem i interpretantem, przy czym interpretant jest podobny do zmiany świadomości. Za przykłady znaków, których nadawcą nie jest człowiek, posłużyć mogą zjawiska atmosferyczne – bezchmurny zachód słońca dla Istrijczyków stanowi gwarancję słonecznego dnia, gdyż, według ich przekonań, niepogoda przychodzi z Włoch.

Zastanawiać może także stosunek znaku do tego, czego jest znakiem, który Pelc (1984) określił jako przeciwsymetryczny, zachodzący tylko w jednym kierunku, zaś Łotman (1922–1993) dostrzegał nie tylko asymetryczność, lecz także binarność systemu semiotycznego (Łotman 1984a, 2010b). Jeśli A jest znakiem B, to B nie może być znakiem A.

Jednocześnie A i B mogą być do siebie podobne. Jednakże aby zrozumieć to podobieństwo, konieczna jest znajomość konwencji, dzięki której istnieje możliwość odbioru znaku. Przedmiot, zjawisko, słowo, zdarzenie istnieje jako znak tylko wówczas, gdy za taki jest uznany. Semiotycy, rozpatrując znaki, uwzględniają więc kategorię czasu, nadawcy oraz odbiorcy. Akt semiotyczny wszakże ma miejsce nie tylko w danym okresie, lecz także w pewnej przestrzeni (ryc. 11).

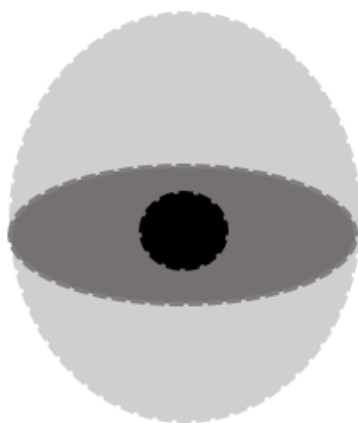

Ryc. 11 Akt semiotyczny w przestrzeni semiotycznej.
Źródło: opracowanie własne, 2015.

Semiosfera

Prawidłowość tę opisał również Łotman (1984a, 2010b), który twierdził, że semioza ma miejsce w przestrzeni semiotycznej, którą określił mianem semiosfery, odwołując się tym samym do pojęcia biosfery wprowadzonego w latach 20. XX w. przez W. Wiernadskiego (1989). Dla Łotmana (1984a, 2010b) semiosfera jest rezultatem i, jednocześnie, warunkiem rozwoju kultury. Komunikacja w przestrzeni semiotycznej możliwa jest, jeśli zachodzą w niej akty semiotyczne, których nadanie i odbiór, paradoksalnie, powinny być poprzedzone doświadczeniem semiotycznym użytkowników. Semiosferę charakteryzuje niejednorodność, wynikająca z faktu, iż języki i kody, które ją wypełniają, mają zróżnicowaną naturę, są heterogeniczne i heterofunkcjonalne, przez co cechuje je szerokie spektrum relacji – od pełnej przekładalności, po zupełny brak możliwości dokonania translacji. Przestrzeń semiotyczną tworzy szereg powiązanych ze sobą, lecz różnorodnych systemów. Semiosfera jest dynamiczna, podlega nieustannym zmianom, zaś jej struktura jest asymetryczna. Łotman (1984a, 2010b) przeciwstawiał centrum semiosfery jej peryferiom, uważając, że w centrum kumulują się najbardziej złożone, najlepiej rozwinięte pod względem struktury organizacji języki. Pozostające w konflikcie cechy semiosfery składają się na jej indywidualność, której

zakresem jest granica, w sposób naturalny wyznaczona przez użytkowników danej przestrzeni semiotycznej, uważających ją za swoją, bezpieczną, a przeciwstawiających obcej, chaotycznej, wrażej. Jednocześnie zaś granica nie jest linią, lecz strefą buforową, należy do każdej z wyznaczających ją kultur, jest więc wielojęzyczna (ryc. 12). W ten sposób najbliższa określonej grupie użytkowników przestrzeń semiotyczna jest przestrzenią wewnętrzną, zaś wszelkie poza nią – są przestrzeniami zewnętrznymi. Zrozumienie między dwiema kulturami pograżonymi w różnych semiosferach ułatwia istnienie ekwiwalentów języków, znaków, kodów, tekstów jednej z nich w innej (Łotman, 1984a, 2010b). Tak rozumiana przestrzeń semiotyczna może być rozpatrywana nie tylko jako byt abstrakcyjny, lecz także jako realna przestrzeń geograficzna, której granice – zarówno sztuczne, jak i naturalne – niejednokrotnie są wyraźnie wytyczone. Wprowadzenie kategorii przestrzeni do semiotyki otwiera więc możliwości rozszerzenia zainteresowań geografii, dla której analizy przestrzenne są prymarne.

**Ryc. 12 Semiosfera jako przestrzeń koncentryczna z centrum stanowiącym syntezę jej języków.
Źródło: opracowanie własne, 2015.**

Dotychczasowe rozważania dotyczące semiotyki, podsumować można stwierdzeniem Morrisa (1957), iż semiotyka zajmuje się badaniem zwykłych przedmiotów, o ile uczestniczą one w semiozie, czyli są uznawane za znak przez interpretatora. Podkreślić przy tym należy jej dwa podstawowe nurty badawcze – wywodzące się od Peirce’a i Morrisa koncepcje uznające znak za podstawę semiozy, oraz przyjętą od de Saussure’a antynomię języka i mowy. Autorka niniejszej pracy przyjmuje, iż semiotyka geografii winna być skoncentrowana nie na semantyce i pragmatyce, lecz na syntaktyce znaków w semiosferze, ich funkcjach i relacjach przestrzennych. Kwestie semantyki znaków w przestrzeni geograficznej, a więc ich związków z przedmiotami oznaczanymi, powinny zostać domeną studiów kulturowych, historycznych, natomiast pragmatyka, funkcje znaków względem

nadawcy, a nade wszystko odbiorcy, może być rozwijana przez socjologów. Doprecyzować jednak należy, czym są znaki w przestrzeni geograficznej oraz w jaki sposób dokonywać ich geograficznej analizy. Określić należy także miejsce badań geograficznych w semiotyce miasta.

1.2. Semiotyka miasta

Semiotyka miasta pozostaje domeną rozważań kulturowych oraz socjologicznych, ściśle związaną z semiotyką kultury i architektury. Jest jednakże dyscypliną nieusystematyzowaną pod względem terminologicznym oraz metodologicznym. Gottdiener (1983) podkreśla, że podmiotem jej zainteresowań jest semiotyka przestrzeni miejskiej, w tym struktura materialna miasta – zabudowa, wyobrażenia mieszkańców, kody znaczeń wyrażonych w przestrzeni, rozprawy planistów, analityków i akademików.

Początki semiotyki miasta na Zachodzie

Podjęcie semantyczne do przestrzeni miejskiej odnaleźć można w tekstach zgoła nie semiotycznych, jak *Dzwonnik z Notre-Dame* Wiktora Hugo (Księga V – *To zabije tamto*), gdzie pojawia się koncepcja zniszczenia symboli – pomników, budownictwa teokratycznego – przejawiających swe znaki zewnętrzne, przez wynalazek druku i książki. W *The Image of the city* Kevina Lyncha (1960), elementy przestrzeni miejskiej, takie jak drogi, węzły, punkty orientacyjne, obszary i krawędzie są wyróżnione niczym kategorie semantyczne, jednakże miasto postrzegane jest jako całość, nie zaś struktura. Pierwsze teoretyczne założenia dotyczące semiotyki miasta zawarte zostały w wygłoszonym w 1967 r. eseju Rolanda Barthes'a (1915–1980) *Semiology and the Urban* (Barthes, 1986), w którym autor postulował interdyscyplinarność – konieczność prowadzenia symultanicznych studiów semiotycznych, geograficznych, historycznych, planistycznych, architektonicznych i psychoanalitycznych. Barthes uważał geografię i kartografię za nauki predestynowane do analiz semiotycznych, lecz krytykował ich sformalizowanie i dążenie do obiektywizmu, który może okazać się cenzurą uniemożliwiającą poznanie pełnego spektrum znaczeń prezentowanych zjawisk. Niemniej jednak myśl semiotyczna jest obecna wśród kartografów (por. Casti, 2005; Luczys, 2012; Mazur, 2013; Ostrowski, 2008, 2013), w nieznacznym zaś stopniu – geografów (Claval, 1974). Tymczasem sam Barthes, ze względu na swoje zainteresowania badawcze, wychodząc od semiotyki i strukturalizmu de Saussure'a, koncentrował się na aspektach lingwistycznych.

W ujęciu tym miasto jest językiem zapisanym przez obiekty materialne, mówiącym do mieszkańców i odczytywanym przez nich. Jednakże użytkownicy przestrzeni miejskich patrzą na wiele jej elementów wyłącznie przez pryzmat funkcji użytkowej – w takim ujęciu obiekty materialne ułożone w mieście nie mogą być analizowane jako znaki, a podejście czysto językoznawcze jest błędne. O ryzyku omyłek wynikających z prowadzenia rozważań semiotycznych opartych na podstawach lingwistycznych nad systemami niesemiotycznymi pisał w 1979 r. Krampen (ur. 1928), który podkreślał, że semiotyka miasta powinna koncentrować się na tych elementach przestrzeni miejskiej, które dla jej użytkowników mają znaczenie wykraczające poza funkcję użytkową tych obiektów. Warunkiem dla semiotyki miasta są więc społeczne procesy prowadzące do uznania przedmiotów w przestrzeni miejskiej za znaki. Egzemplifikacji tego zjawiska posłużyć mogą rynki, na których handel odbywa się w określone tradycją dni targowe. Place te postrzegane są jako przestrzenie o ściśle określonej funkcji (wymiana towarowa), podczas gdy pierwotne znaczenie – nobilitacja miasta poprzez nadanie przywileju zezwalającego na organizację targów – zostało zapomniane. Jednocześnie teren wykorzystywany w celu handlowym może nabrać nowego znaczenia, jeśli zostanie zaadaptowany jako przestrzeń, w której odbywają się imprezy miejskie, gdzie zorganizowana zostanie pikniet itp.

Podjęcie lingwistyczne do semiotyki miasta widoczne jest także u Françoise Choay (ur. 1925), w opublikowanym po raz pierwszy w 1967 r. artykule *Sémiologie et urbanisme* (Choay, 1986). Francuska badaczka, wychodząc od analizy miast przedindustrialnych, postrzegała miasto jako system semiotyczny, o ściśle określonym znaczeniu struktury. Ku przemyśleniom tym skłoniła ją m.in. lektura *Smutku tropików* Claude'a Lévi-Straussa (1960), na podstawie której dokonała semiotycznej interpretacji wioski Indian Bororo. Zwracała ponadto uwagę na znaczenie agory w miastach greckich, złożoność ograniczonych murami miast średniowiecznych, w których koegzystowały elementy czysto funkcjonalne (domy mieszkalne) z nacechowanymi semantycznie (place, świątynie itp.). Istotnym dla jej rozważań było również dostrzeżenie zmian funkcji obiektów w czasie, co koresponduje z ideą Krampena (1979) o społecznym charakterze nadawania znaczeń elementom w przestrzeni miejskiej. Stanowi to problem dla rozważań semiotycznych, gdyż wybrana struktura miasta w pewnym okresie może mieć charakter znaczący, w innym zaś – jej elementy wyłączane są z semiozy. Początkowo mówiąca o „języku miasta” Choay, w późniejszych edycjach tekstu opowiadała się za pojęciem „języka w mieście”, w którym przestrzeń miejska kreuje i jest kreowana w wyniku dyskursu metajęzykowego, prowadzonego na płaszczyźnie krytyki epistemologicznej oraz analiz strukturalnych.

W latach 70. XX w. badania w tej materii prowadził Raymond Ledrut (1919–1987), który uważał, że struktura miasta stanowi podstawę dla każdego jego obrazu, wyobrażenia. Krytykował próby stosowania dystynkcji na język i mowę w odniesieniu do przestrzeni miejskiej, gdyż, jak podkreślał, tylko nieliczni mieszkańcy miasta odgrywają w nim rolę nadawców komunikatów, podczas gdy większość jest jedynie ich biernymi odbiorcami. Miasto nie jest więc tekstem kompleksowo intencjonalnym, lecz pseudotekstem. W tym kontekście miasto, ze względu na klasową i kulturową stratyfikację, nie ma swojego języka, nie można też wyodrębnić *urbemów*⁹ w jego przestrzeni, tym samym więc nie ma jednego określonego kodu (systemu znaków), a na jego przestrzeń materialną składają się liczne kody (Ledrut, 1986). Wprowadzenie kategorii pseudotekstu, a także badania ankietowe, w których wykorzystywano kwestionariusz wywiadu oraz fotografie, za pomocą których poznawano postrzeganie struktury i modelu miasta, wniosły analizę kognitywną, umożliwiającą określenie obrazu miasta w oczach jego mieszkańców. Ledrut dał tym samym podstawy pod socjosemiotykę miasta (Gottdiener, 1983; Lagopoulos, 1984), której rudymenem są relacje między miastem a jego mieszkańcami, a dla tych ostatnich przestrzeń miejska jest jedynie tłem. Badania z wykorzystaniem fotografii i rysunków prowadził także Krampen (1979), zainteresowany poznawaniem, nie zaś oddziaływaniem miasta, co wykluczało również rozważania nad semiotycznym wytwarzaniem przestrzeni. Dla Krampena miasto to obiekty architektoniczne, zaś przestrzeń zostaje pozbawiona kontekstu historycznego i politycznego (Gottdiener, 1983). Niemniej jednak, jego podejście kognitywne otworzyło możliwości rozwoju psychosemiotyki w semiotyce miasta.

Odejście od nurtu lingwistycznego semiotyki miasta uzasadnia także fakt, że miejska przestrzeń jest tworzona w znacznej mierze w procesach niesemiotycznych – ekonomicznych, politycznych. Koncepcja ta rozwinięta została przez Lagopoulosa (1986), który rozpatrywał przestrzeń miejską w jej trzech kontekstach: socjologiczno-ekonomicznym, który konstytuuje przestrzeń, instytucjonalnym – określanym jako polityczne kreowanie przestrzeni, oraz ideologicznym, którego jednym z planów wyrażania jest semiotyka w przestrzeni miejskiej. Przestrzeń miejska ma więc wymiar semiotyczny przejawiający się w wytwarzaniu w niej znaków, z drugiej jednak strony, semiotyka miasta dotyczyć może semiotycznego podejścia do jego przestrzeni. Semiotyczne wytwarzanie przestrzeni przejawia się w relacji nadawcy przekazującego komunikat, natomiast w drugim ujęciu – semiotycznej analizie przestrzeni, badany jest komunikat trafiający do odbiorcy.

⁹ *Urbem* – pojęcie stworzone przez semiotyków miasta na wzór *sememu*, a więc zbioru *semów* – najprostszych, niepodzielnych elementów znaczenia – charakteryzujących dany wyraz.

Wykorzystanie badania ankietowego w semiotyce miasta, oprócz Krampena i Ledruta, postulował w 1973 r. także Richard Fauque, jednakże jego rozmyślenia kierowały się ku lingwistyce (por. Fauque, 1986). Wychodził on z założenia, że w mieście można wyodrębnić najmniejsze części znaczenia, np. urbemy, technemy, które składają się na kod, czyli system znaków. Uznając miasto za tekst, Fauque (1986) rozważał semantykę miasta na poziomie klarownych, sprecyzowanych wypowiedzi (np. poprzez sygnalizatory, ideogramy, znaki drogowe, graffiti, reklamy, plakaty etc.) oraz innych, które odczytywane są pośrednio – pomniki, budynki użyteczności publicznej, zabudowa prywatna, drogi, place, rzeki, ogrody, parki, fontanny, meble miejskie (zwane przez niego „miejskimi gadżetami”). Jego badania empiryczne zakładały obserwację zachowań oraz przeprowadzanie ankiet, które dotyczyły odczuć związanych z miastem i jego elementami. Doszukując się analogii między miastem a językiem, Fauque starał się wykazać, że, podobnie jak w języku dystynkcja zasadza się na opozycji, tak również percypowane są elementy przestrzeni miejskiej, wyróżniane jako centralne bądź peryferyjne, wąskie lub szerokie, wysokie lub niskie, długie lub krótkie, zwarte bądź rozproszone.

Rozważania dotyczące semiotyki miasta zapoczątkowane zostały pod koniec lat 60. XX w. i związane były z krytyką możliwości zastosowania podejścia strukturalistycznego do przestrzeni miasta. Rozwijany w latach 70. XX w., poststrukturalizm zainicjował badania socjosemiotyczne i psychosemiotyczne miasta, wzbogacając teorię o empirię. Semiotycy miasta zwracali uwagę na jego płaszczyznę przestrzenną oraz społeczną, często ignorując, jako semiotycznie nieznaczącą, płaszczyznę ekonomiczną. Przestrzeń miejska była jedynie pretekstem służącym określeniu relacji mieszkańców (z pominięciem innych użytkowników) miasta i jego obiektów materialnych. Chociaż poglądy semiotyków miasta znacznie się od siebie różniły, a konstruktywnego konsensusu nigdy nie osiągnięto, podejście geograficzne zostało ogólnie odrzucone i wykluczone z semiotyki miast. Analizowano co prawda, wykorzystywane także w geografii behawioralnej, mapy mentalne, jednakże dokonywano tego w ujęciu socjologicznym, nie zaś geograficznym (por. Gottdiener, 1994; Lynch, 1960). Badania empiryczne i rozważania teoretyczne semiotyków miasta, choć tylko w nieznacznym stopniu zainspirowały geografów, wpływ miały na socjologię miasta. Świadczyć o tym może artykuł *Miasto jako przedmiot badań semilogii* B. Jałowieckiego (1982), w którym autor powołuje się nie tylko na dorobek semiotyków zachodnioeuropejskich, lecz próbuje spojrzeć na miasto także z perspektywy przedstawicieli szkoły tartusko-moskiewskiej.

Miasto w szkole tartusko-moskiewskiej

Moskwa i Tartu (Dorpat), znaczące ośrodki naukowe i uniwersyteckie ówczesnego Związku Radzieckiego, pomimo ponad 800 km dzielących oba miasta, od lat 60. XX w. ogniskowały współpracujących ze sobą semiotyków, którzy, podobnie jak ci z Zachodu, wyszli od strukturalizmu, w latach 80. XX w. opowiadając się za ideą poststrukturalizmu. Za mistrza tej szkoły naukowej uważa się działającego w Tartu Jurija Łotmana (1922–1993), zaś wybitni myśliciele działający w Moskwie to m.in. Borys Uspieński (ur. 1937), Władimir Toporow (1928–2005). Ewolucję ich poglądów śledzić można poprzez lekturę tekstów ukazujących się w *Pracach o systemach znakowych*, których 25 tomów wydano od 1964 r. do 1992 roku. Data publikacji ostatniego numeru tego najstarszego pisma semiotycznego, uznawana jest za cezurę zakończenia działalności szkoły¹⁰, chociaż semiotycy na uniwersytecie w Tartu są nadal aktywni. Twórczość szkoły tartusko-moskiewskiej jest w Polsce stosunkowo dobrze znana, dzięki licznym przekładom, a także opracowaniom naukowym i popularnonaukowym (por. Faryno, 1971, 1972, 1974; Janus, Mayenowa, 1977; Żółkiewski, 1979; Żyłko, 1990, 1996, 2003, 2009, 2011 i in.).

Semiotyków ze szkoły tartusko-moskiewskiej interesował nie psychologiczny czy socjologiczny wymiar semiotyki, lecz kultura jako system znakowy (Łotman, Uspieński, 1977). Łotman wskazał na cztery możliwe kody kultury – mające organizację wyłącznie semantyczną, wyłącznie syntaktyczną, negujące oba te systemy (czyli znakowość), lub też stanowiące ich syntezę (por. Faryno, 1971). Dla Łotmana kultura jest fundamentalnym pojęciem w humanistyce, zawierającym w sobie moralność, idee, twórczość. Kultura rozwijana jest przez człowieka, lecz jednocześnie jest ona zjawiskiem społecznym i jako taka jest formą komunikacji, którą umożliwia jej natura symboliczna. Może być ona rozpatrywana w przekroju synchronicznym, lecz jej istota historyczna wskazuje, by teraźniejszość kultury odnosić do przeszłości i przyszłości, czyli analizować ją diachronicznie (Łotman, 2010a).

Z tak rozumianą kulturą związana jest problematyka przestrzeni i miasta jako podmiotów analiz semiotycznych, którym poświęcono aż dwa numery *Prac o systemach znakowych* (*Trudy po znakovym sistiemam...* 1984, 1986), a także kilka artykułów, wśród autorów których zainteresowaniem problematyką miejską wyróżniają się Toporow, Łotman i Iwanow. Żyłko (2011) wskazał na kilka wątków dotyczących semiotyki miasta w szkole

¹⁰ Za kres działalności szkoły tartusko-moskiewskiej ogólnie przyjmuje się początek lat 90. XX w. – rozpad Związku Radzieckiego (1991 r.), publikację ostatniego numeru *Prac o systemach znakowych* (1992 r.), lub śmierć mistrza szkoły – Jurija Łotmana (1993 r.).

tartusko-moskiewskiej: mit założycielski, nazwa miasta, morfologia miasta, wieloetniczność i wielojęzyczność, miasto i literatura.

Mit założycielski, do którego odwoływali się Toporow (1980) i Iwanow (1986), związany jest z symboliką miasta i jego przestrzeni – mitów i rytuałów odnoszących się do jego założenia, wyodrębnienia terenów utożsamianych z *sacrum* i *profanum*. Semiotycy radzieccy podkreślali, że powstanie miast związane było albo z istnieniem korzystnej lokalizacji wynikającej nie tylko z samego położenia geograficznego w dogodnych dla osadnictwa warunkach, lecz także z topografii symbolicznej, w której wyróżnić można górę (siedzibę władcy lub bóstwa) i dół (por. akropol w miastach greckich, góry zamkowe w miastach średniowiecznych). Założenie miasta w miejscu o szczególnym znaczeniu symbolicznym może też predestynować je do odegrania wyjątkowej roli w dziejach, jak ma to miejsce w przypadku Konstantynopola leżącego na granicy dwóch kontynentów, u styku dwóch mórz, na granicy kultury chrześcijańskiej i muzułmańskiej. Sens istnienia miasta nadawał rzeczywisty lub mityczny demiurg – nieraz występujący w dwoistej postaci (por. Piotr I jako twórca Sankt Petersburga, Remus i Romulus jako założyciele Rzymu, Zamość Jana Zamojskiego), podążający za wydarzeniami i znakami antycypującymi i uzasadniającymi utworzenie osady (za przykład posłużyć może symbol orła i orlego gniazda, z którymi związane jest założenie azteckiego Tenochtitlan, a także Wilna, Gniezna i in.)¹¹.

Żyłko (2011) uwypukla istotę nazwy miasta dla jego semiotycznej analizy, choć w istocie semiotycy ze szkoły tartusko-moskiewskiej (np. Toporow, 1980; Łotman, 1984b; Wilinbachow, 1984) interpretowali wszystkie emblematy miast – nazwę, herb, patronów, a rozważania można by rozszerzyć także o hymn, czy flagę. Sam urbonim rozpatrywany był na płaszczyźnie semantycznej oraz rodzaju gramatycznego, z którym związana jest percepcja miasta, utożsamianie go z postacią kobiecą lub męską. Etymologia toponimu jest zarówno źródłem poznania lub elementem mitu założycielskiego, jak i odzwierciedleniem, werbalizacją *genius loci*. Onim zdradza co dla miasta jest najistotniejsze – z kim związane jest jego założenie (Wars i Sawa – Warszawa, Piotr I – Sankt Petersburg), jakie elementy jego topografii są szczególnie znaczące (rzeki Wilia i Wilenka w Wilnie). Nazwy są też odzwierciedleniem stosunków i wydarzeń społeczno-historycznych, stąd też ich częste zmiany związane bezpośrednio z przemianami politycznymi (Titovgrad – Podgorica, Stalingrad – Wołgograd itp.). Patroni miasta niekiedy odzwierciedlani są na flagach

¹¹ Przykłady podane w niniejszym oraz kolejnych akapitach, to zarówno te wskazane przez badaczy z Tartu i Moskwy, jak i autorskie, nawiązujące do miast na ziemiach polskich oraz południowosłowiańskich.

(np. na dubrownickiej widnieje św. Błażej) lub herbach (np. moskiewski przedstawia św. Jerzego zabijającego smoka), związane są z nimi liczne legendy – zarówno te dotyczące genezy, jak i cudownej obrony miasta (św. Błażej w Dubrowniku). Same zaś flagi i herby w pewien sposób personifikują miasta wyobrażając ich specyfikę (np. symbole kotwic na herbach miast portowych).

Semiotycy rozpatrywali także kwestię morfologii miasta, w której szczególnie interesowały ich zagadnienia związane z położeniem miasta oraz wynikające z niego relacje między obszarem miasta a terenami otaczającymi (por. Żyłko, 2011). Łotman (1984b) uważał, że miasto może być izomorficzne w stosunku do państwa, stanowić jego idealne odbicie, jak było to w przypadku starożytnego Rzymu. Zaistnieć może także i sytuacja przeciwna, kiedy miasto będzie antytezą państwa, kiedy te dwie jednostki administracyjne pozostaną we wrażliwych relacjach. Rola miasta względem otaczającego go świata, w niektórych przypadkach, może być porównana do roli świątyni w centrum miasta względem całej jego przestrzeni. Miasto staje się wyidealizowanym modelem wszechświata i jako takiemu przypisywane jest położenie w jego centrum. W ten sposób postrzegana była Jerozolima, Moskwa, Rzym. W opozycji pozostają miasta położone peryferyjnie, poza lub przy granicach świata, z którym są identyfikowane. Miasta, takie jak nowe stolice, początkowo będąc pobocznymi, wyznaczać mogą nowe granice i nowy środek. Przestrzeń semiotyczną wokół ważnych miast cechuje koncentryczność. Łączy się z nią lokalizacja miasta, szczególnie jego założenie na wzniesieniu lub górze. Miasto występuje wówczas jako pośrednik między światem ziemskim a światem nieba, bogów. Antytezą jest miasto położone na skraju – nad brzegiem morza, przy ujściu rzeki. Łotman (1984b) twierdzi, że miasta takie stanowią opozycję tego, co naturalne, z tym, co jest sztuczne, są wyrazem walki człowieka z przyrodą, próbą jej okiełznania. Interpretacja tych miast w kontekście ich lokalizacji może być dwojaka: jako zwycięstwo rozumu nad żywiołami lub jako zaburzenie naturalnego porządku świata. Z takimi miastami częstokroć związane są mity eschatologiczne, wizje potopów, powodzi, pochłonięcie przez morze. Także wewnętrzna kompozycja miasta zwykle pozbawiona jest entropii, a rządzi ją ściśle określony porządek semantyczny. W miastach są więc przestrzenie koncentracji władzy administracyjnej (ratusze, pałace), militarnej (twierdze), przestrzenie rozwoju gospodarczego (rynk) czy naukowego (szkoły, uniwersytety, biblioteki), zwykle skupiające się wokół centrum wyznaczonego przez świątynię. Tę organizację i jej znaczenie dla obrazu Wilna scharakteryzował Toporow (1980). Iwanow (1986) analizował także organizację miast hanzeatyckich wynikającą z istnienia gildii. Miasta epoki przedindustrialnej cechowały się porządkiem wynikającym z ich struktury poziomej,

podczas gdy, jak pisze Iwanow (1986), w XVII w. system ten zaczął się zmieniać – nowy ład wyznaczała struktura pionowa będąca efektem stratyfikacji społecznej.

Zauważyć należy, że morfologia miast interesowała semiotyków głównie pod względem porządku semantycznego, organizacji przestrzeni wokół symbolicznego centrum. Jednakże nie zajmował ich ład i porządek przestrzenny wynikający z racjonalnego zagospodarowania terenów miasta, a synchronia przestrzeni znaczących, symbolicznych. Do wniosków dochodzili analizując przede wszystkim miasta europejskiego wschodu – Wilno, Moskwę, Petersburg, lub też inne miasta europejskie, których historia czy też ideologia bezpośrednio nawiązywała do miast rosyjskich (Rzym i Konstantynopol a Moskwa jako trzeci Rzym). Miasta pozaeuropejskie – amerykańskie, azjatyckie, pojawiały się w ich analizach sporadycznie i traktowane były pobieżnie. Uzupełnienie tego rodzaju rozważań stanowić mogą spostrzeżenia Barthes'a (2004), który przeciwstawia miasta Zachodu miastom Wschodu, gdzie, na przykładzie Tokio, udowadnia, iż centrum może być puste znaczeniowo, gdyż odgradzona zielenią siedziba cesarza jest tam niedostępna, nieznana. Tokio wyobrazić sobie można jako układ koncentryczny, podobnie jak miasta europejskie, lecz środek tego układu nie wyznacza jego porządku, nie narzuca ładu – pozostaje puste i tajemnicze, nie nadaje sensu przestrzeniom poza nim, które zdane są na własne poszukiwania logiki (ryc. 13b). Tymczasem, według Barthes'a (2004, s. 86) centrum, w którym spotkać można „prawdę społeczną”, jest wyrazem wartości cywilizacji – duchowych, administracyjnych, ekonomicznych oraz kulturowych, które realizowane być mogą w specjalnie do tego przeznaczonych pomieszczeniach i przestrzeniach (odpowiednio: świątynie, urzędy, banki, sklepy, kawiarnie, promenady). Miasta pozbawione centrum, szczególnie te czworokątne czy trójkątne, budzą niepokój użytkowników przestrzeni miejskiej, gdyż nie ma w nich miejsca, które stanowiłoby odzwierciedlenie miasta jako całości. Opis semiotyczny miasta dokonany przez Barthes'a (2004) pozwala dostrzec analogię ze scharakteryzowaną przez Łotmana (1984a, 2010b) semiosferą (por. ryc. 13 a i b).

**Ryc. 13 Schemat miasta jako semiosfery z centrum znaczącym (a) i z centrum pustym znaczeniowo (b).
Źródło: opracowanie własne, 2015.**

Zróźnicowanie funkcjonalne przestrzeni miejskiej związane jest często z wieloetnicznością miasta i jego wielojęzycznością. Zagadnienie to analizował Łotman (1984b), który, odnosząc się do wypracowanej w szkole tartusko-moskiewskiej teorii semiotyki kultury, uważał, że wielokulturowość miasta wynika z samej jego istoty jako generatora kultury przepełnionego mnogością tekstów i kodów, należących do różnych języków. Także miasto jest semiotycznie poliglotyczne – realizowane są w nim kody i teksty narodowościowe, społeczne, stylowe, które podlegają licznym hybrydyzacjom, przekładom, przekodowaniu, generując w ten sposób nowe informacje. W przestrzeni miejskiej dochodzi więc do kolizji semiotycznych, będących efektem tak synchronicznego, jak i diachronicznego występowania licznych kodów. Dość wspomnieć o przebudowach, w wyniku których obiekt architektoniczny prezentować może różne style. Ponadto Łotman (1984b) wskazuje na obrzędy i ceremonie miejskie, plan miasta, nazwy ulic i inne relikty minionych epok, które tworzą teksty historii. Miasto nieustannie odradza swoją historię, więc, podobnie jak kultura, przeciwstawia się upływowi czasu. Lektura tekstu Łotmana (1984b) utwierdza w przekonaniu, że miasto jest palimpsestem, który może być w nieskończoność odczytywany i nadkodowywany. Chociaż Łotman (1984b) mówił głównie o przestrzeni materialnej miasta, nie można pominąć społeczeństw je zamieszkujących, dzięki którym wielokulturowość przejawia się też w wieloetniczności i wielojęzyczności.

Wieloetniczność miast postrzegana jest dwojako – jako zjawisko pozytywne, gdy dotyczy miast, w których liczne grupy etniczne żyły już w przeszłości (np. Petersburg, Wilno wielokrotnie mitologizowane przez Miłosza, w tym w wydanej w 1959 r. *Rodzinnej Europie*), lub negatywne, gdy jest źródłem konfliktu między ludnością tubylczą a napływową (por. Iwanow, 1986). Podział ten jest schematyczny i uproszczony, nie uwzględnia sytuacji

szczególnych, uśpionych lub neutralizowanych waśni i antagonizmów, które stać się mogą zarzewiem krwawych walk, jak miało to miejsce w latach 90. XX w. podczas wojny w byłej Jugosławii. Natomiast wielojęzyczność miasta związana jest nie tylko z różnorodnością etniczną, lecz także z jego zróżnicowaniem społecznym, klasowym, przejawiającym się często w gwarach środowiskowych, zawodowych, miejskich, jak ma to miejsce w Łodzi (por. Kamińska, 2005), czy w przypadku londyńskiego *cockney* (por. Mott, 2012).

Semiotyka miasta w szkole tartusko-moskiewskiej związana jest też z jego obecnością i obrazem w literaturze, szczególnie zaś w powieści. Żyłko (2011) wskazuje na Londyn Dickensa, Paryż Balzaka, Petersburg Dostojewskiego, Warszawę Prusa, Dublin Joyce'a, Pragę Kafki, Moskwę Bułhakowa, do czego można też dodać Wrocław Krajewskiego, Sztokholm Larssona, Łódź Reymonta i inne. Związki między miastem a powieścią wyjaśniać można poprzez ich podobieństwa – heterogłosję miast i polifoniczność powieści (por. Bachtin, 2009). Władimir Toporow (1984) poświęcił szczególną uwagę literaturze i Petersburgowi, mówiąc o „tekście petersburskim”. Semiotyk starał się wykazać, że Petersburg nie tylko jest przedmiotem zainteresowań pisarzy, lecz sam, że względu na swoją specyfikę, oddziałuje i kształtuje dzieła literackie. Petersburg, jak każde inne miasto, jest tekstem w ujęciu semiotycznym – przemawia ulicami, placami, pomnikami, a także ludźmi, historią, mitami. Żywa jest legenda powstania miasta i rola jego demiurga – Piotra I, którego obecność przejawia się zarówno w nazwie miasta, jak i jego przestrzeni (np. pomnik *Jeździec miedziany* dłuta Falconeta znajdujący się nieopodal soboru św. Izaaka, pomnik Piotra I jako skutnika – ryc. 14), jak i w dziele literackim, uznanym przez Toporowa (1984) za pierwsze składające się na tekst petersburski – poemat *Jeździec miedziany* Aleksandra Puszkina. Nie każdy utwór literacki związany z Petersburgiem składa się na jego tekst. Do tekstu petersburskiego Toporow (1984) zalicza literaturę Gogola, Dostojewskiego, Błoka, w której odzwierciedlona jest dwoista natura miasta – zło i zbrodnia, otchłań, śmierć, a z drugiej strony rozkwit kultury rosyjskiej, pozytywne zmiany, które zaszły w Rosjanach dzięki przeniesieniu stolicy z konserwatywnej, ruskiej Moskwy. W Petersburgu, zdaniem Toporowa (1984), śmierć stanowi źródło nowego życia. Toporow (1984) analizował więc Petersburg nie tylko jako semiotyczny wytwór kultury, lecz także jako element aktywnie uczestniczący w semiozie.

**Ryc. 14 Pomniki Piotra I w Petersburgu – *Jeździec miedziany* oraz Piotr I jako szkutnik.
Źródło: fotografie własne (2009).**

Semiotyka miasta jako zagadnienie naukowe rozwijana była od lat 60. XX w., pozostając domeną semiotyków, którzy aspekty geograficzne przestrzeni miejskiej traktowali marginalnie. Punktem wyjścia dla semiotyki miasta były podstawy lingwistyczne, lecz złożoność, polifoniczność miasta sprawia, że podejście to nie jest wystarczające. Podkreślić należy dwa nurty – wśród badaczy z Zachodu semiotyka miasta związana była z socjosemiotyką i psychosemiotyką, zaś w szkole tartusko-moskiewskiej – z semiotyką kultury. Błędne jest więc utożsamianie jej wyłącznie z semiotyką kultury, jak czyni to Koschany (2013). Odmienne podejścia semiotyków do problematyki miejskiej sprawiły, że nigdy nie wypracowano jednolitej metodologii, ani też terminologii badawczej (nie przyjął się np. stosowany przez Ledruta termin „urbem”). W tym kontekście, pojawiające się w polskiej literaturze geograficznej próby wprowadzenia pojęć takich jak „morfoznak” (por. Pirveli, 2011) wydają się zbędnym neologizmem. Dla rozważań geograficznych istotne są jednakże spostrzeżenia semiotyków dotyczące miasta jako tekstu polifonicznego, o złożonej strukturze znakowej. W rozważaniach semiotycznych miasto postrzegane jest jako przestrzeń, w której zachodzić może semioza oraz jako przestrzeń, w której występują znaki. Nie wykazywano jednak organizacji znaków w przestrzeni, nie wskazywano na ich zależności przestrzenne. Wyjątkiem jest przeciwstawianie centrum peryferiom, przy czym w szkole tartusko-moskiewskiej podkreślano znakową rolę centrum, zaś Barthes (2004) mówił o jego pustce znaczeniowej. W ujęciu semiotycznym miasto funkcjonuje jako zbiór znaków, które wyabstrahowane są z organizacji przestrzeni. Semiotycy, mówiąc o obiektach materialnych w mieście oraz o społeczeństwie miejskim, wykluczają je z przestrzeni. Semiotyka miasta,

wykazująca związek z socjosemiotyką, czy z semiotyką kultury, nie nawiązuje do geografii oraz do jednego z elementów konstytuujących miasto – do przestrzeni. Kongruencja zainteresowań semiotyków i geografów (elementy przestrzeni materialnej, aspekty społeczne i kulturowe) pozwala jednak, zdaniem autorki, wierzyć w możliwość nawiązania dialogu między obiema dyscyplinami, przy czym, po wypracowaniu metody badawczej, geografia wnieść może aspekt dotąd nieporuszany w semiotyce – analizę przestrzenną.

2. Semiotyka miasta wielokulturowego w ujęciu geograficznym – koncepcja metody badawczej

Sprecyzowanie podstawowych dla semiotyki pojęć – znaku, tekstu, kodu, a także historii i założeń semiotyki miasta, jest podstawą dla dalszych rozważań, dotyczących możliwości kompilacji metod geograficznych i semiotycznych. Próby tej dokonano po wyborze płaszczyzny semantycznej – wielokulturowości miasta. Koniecznym jest więc ustalenie, czym jest miasto wielokulturowe oraz w jaki sposób wykazać można wielokulturowość miasta na podstawie znaków w jego przestrzeni. Efektem koncipowania jest opracowanie metody badawczej.

2.1. Wielokulturowość miasta

Miasta, cechujące się dyspersją społeczności endogenicznych i egzogenicznych, w swojej istocie wielokulturowe, są przestrzenią osmozy i dyfuzji różnych typów kultur. Sformułowanie „miasto wielokulturowe” może więc być uznane za pleonazm, stąd też koniecznym jest doprecyzowanie, iż w tej pracy rozważany jest *casus* miasta, którego osobliwością jest obecność przedstawicieli wielu narodów i religii. Podjęto próbę geograficzno-semiotycznej analizy Suboticy, której wielokulturowość wynika z przenikania się kultur narodowych, położenia na pograniczu słowiańsko-węgierskim, w którym zasada *ius soli* nie jest czynnikiem jednoznacznie identyfikującym z określoną kulturą czy grupą narodową. Konieczne jest więc doprecyzowanie terminów naród oraz kultura narodowa, między którymi zachodzi ścisła zależność, a które jednakże nie są jednoznaczne.

Pojęcie narodu

Naród, jako termin naukowy, może być rozpatrywany w różnych kategoriach. Pokłosem popularnej od XIX w. idei państwa narodowego, za której twórcę uważa się włoskiego prawnika Pasquale Stanislao Mancini, jest utożsamianie narodu z państwem (*The New Encyclopædia Britannica*, 1998), jednakże to ujęcie neguje istnienie narodów pozbawionych samodzielnej władzy i organizacji terytorialnej uznanej na arenie międzynarodowej (w tej sytuacji pozostają Kurdowie, Tamilowie, Baskowie, Romowie, Lapończycy, Buniewcy, Udmurci i inni). Z drugiej jednak strony, przyczynia się do kreacji narodów poprzez scalenie grup etnicznych (jak ma to miejsce w przypadku Jugosłowian) lub podziału w obrębie jednej (przykład Albańczyków i Kosowian będących etnicznie jednym narodem, lecz zamieszkującym odrębne państwa).

Wśród politycznych koncepcji narodu popularność zyskały poglądy Ernesta Gellnera (2006), który uważa naród za efekt idei nacjonalizmu, zakładającej, że jednostki polityczne powinny pokrywać się z narodowościowymi. Za karygodne naruszenie tej idei traktuje sytuację, w której granice państwa nie obejmują wszystkich członków danej zbiorowości lub gdy rządzący i rządzeni nie należą do tego samego narodu (Gellner, 2006, s. 75). Gellner przyjmuje za impuls nacjonalizmu industrializację, która, jak zauważa Anderson (1994), przyczyniła się do migracji, a migracje dobrowolne i przymusowe, wygnanie z ziemi ojczystej są źródłem narodowości. Gellner (2006) określa naród w ujęciu kulturowym i woluntarystycznym. Definicja kulturowa zakłada, że członkowie jednego narodu uczestniczą w tej samej kulturze, przez którą rozumieć należy system idei, znaków, skojarzeń, sposobów zachowania i porozumiewania się (Gellner, 2006, s. 82–83). Podejście woluntarystyczne przyjmuje, że dwie osoby należą do tego samego narodu, jeśli uważają, iż tak w istocie jest (Gellner, 2006, s. 83). W tym rozumieniu naród jest wytworem przekonań, lojalności i solidarności. Mankamentem tych teorii jest fakt, iż Gellner traktuje obie definicje rozdzielnie. Wartą podkreślenia jest teoria woluntarystyczna, która w republikach byłej Jugosławii przyczynia się do sankcjonowania kolejnych narodów i języków.

Liah Greenfeld (1993) rozumie nacjonalizm jako szerokie pojęcie obejmujące powiązane ze sobą zjawiska tożsamości narodowej (lub narodowości), przynależności i wspólnoty narodowej. Interesuje ją przede wszystkim transformacja tożsamości w praktykę instytucjonalną, wzorce kulturowe, które przyczyniają się do tworzenia struktur politycznych i społecznych grup, określających się mianem narodu, co analizuje na przykładzie Anglii, Francji, Rosji, Niemiec i Stanów Zjednoczonych (Greenfeld, 1993). Wprowadza ona

kategorię nacjonalizmu o charakterze indywidualistyczno-liberalnym oraz wspólnotowo-autorytarnym. Autorka uznaje, iż cechy, które kształtują naród, to elementy kultury politycznej i społecznej, zaś sama etniczność nie prowadzi do nacjonalizmu.

Kultura narodowa i jej komponenty

Podejście Greenfeld (1993) neguje Kłoskowska (2012), twierdząc, iż naród państwowy nie może istnieć bez podstaw etnicznych. Kłoskowska pisała o kulturalistycznej teorii narodu, przez którą rozumie teorie uznające związek między formującymi się narodami a ich pierwotnym etnicznym podłożem. Autorka widzi w narodzie jednostkę kultury, zbiorowość o charakterze wspólnot określonych przez względną tożsamość i względną odrębność swoich kulturowych właściwości. Analogiczne ujęcie kultury grup kulturowych jako całości odnaleźć można w różnych koncepcjach (np. u Comte'a, w marksizmie, w strukturalizmie Lévi-Straussa, w teorii funkcjonalnej, w ewolucjonistycznym organicyzmie, konfiguracyjnym antropologii kultury). Kłoskowska (2012, s. 36) wyróżnia mechanizmy, poprzez które możliwe jest powstanie i funkcjonowanie kultur narodowych:

- tworzenie systemów symbolicznych wynikające z gatunkowych zdolności człowieka;
- wyodrębnianie się układu tych systemów jako właściwych grupie odgraniczającej się w ten sposób od innych, obcych grup;
- rozszerzanie zakresu wspólnych elementów w obrębie szerszej zbiorowości społecznej, np. granicach plemienia lub państwa;
- rozszerzanie wspólności kultury ponad granicami państw i narodów (proces uniwersalizacji kultury).

Kłoskowska (2012) wskazuje na systemy ogólnoświatowej kultury symbolicznej (język, literatura, sztuka, religia, humanistyka – nauka, obyczaje), z których czerpią kultury narodowe (ryc. 15). Kultura może być więc rozumiana, za Łotmanem (1983, s. 27), jako „urządzenie znakowe o skomplikowanej organizacji, które zapewnia istnienie jakiejś grupy ludzi jako osobowości zbiorowej charakteryzującej się pewnym ogólnym, ponadjednostkowym intelektem, wspólną pamięcią, jednością zachowań, jednością modelowania otaczającego świata oraz jednością stosunku do tego świata”.

Elementy paradygmatu kultury mogą być przyjmowane przez grupy narodowe bądź etniczne w sposób swobodny, a ich rola i funkcja w kreacji i utrzymaniu tożsamości nie jest jednakowa, może ulegać zmianom i przewartościowaniu. Zjawisko to można prześledzić na przykładzie Słowian południowych zamieszkujących ziemię byłej Jugosławii, gdzie

i ekumeny, rywalizacja i konkurencja rynkowa, zamożność społeczeństwa), ich zależnościach i możliwościach dyfuzji myśli między nimi. Do idei narodu jako wspólnoty wyobrażonej odwołuje się również Anderson (1997), choć ten postrzega naród przez pryzmat wspólnoty politycznej, twierdzi, iż naród jest to „wyobrażona wspólnota polityczna, wyobrażona jako nieuchronnie ograniczona i suwerenna” (Anderson, 1997, s. 19). Wspólnota zakłada, iż jej członkowie, mimo rzeczywistej nierówności, są na tym samym poziomie solidarności i braterstwa. Jest ona jednocześnie wyobrażona, gdyż jej członkowie w większości nie znają się wzajemnie, a jednak pielęgnują jej wzajemny obraz. Ograniczenie narodu jako wspólnoty odnosi się do zajmowanego przez niego obszaru, zaś suwerenność jest spełnieniem marzeń narodów dążących do wolności. Anderson, uznając naród za wyobrażoną wspólnotę polityczną, doszukuje się jej podstaw w kulturze, która poprzedzała polityczny nacjonalizm rodzący się z niej lub przeciwko niej. Przyrównuje wyobrażenia narodowe do religijnych, z którymi łączy je przekształcanie przypadku w przeznaczenie, gloryfikacja śmierci i jej kommemoracja (analogia: pomniki nagrobne i pomniki nieznanego żołnierza), sakralizacja języka. Anderson (1997) uważa, iż język, szczególnie tekst pisany, daje dostęp do prawdy ontologicznej, będąc jednocześnie częścią tej prawdy, przez co ma możliwość generowania wspólnot wyobrażonych i solidarności. W ten sposób zanegowana została idea języka jako emblematu narodowości. Język, w przeciwieństwie do symboli narodowych, ma uniwersalny charakter i może służyć wielu autonomicznym wspólnotom (np. niemiecki w Niemczech, Austrii, Szwajcarii, angielski w Zjednoczonym Królestwie, Kanadzie, Stanach Zjednoczonych, hiszpański w Hiszpanii i w większości krajów Ameryki Łacińskiej, portugalski w Portugalii i Brazylii itp.), sprzyja tworzeniu się wspólnoty komunikowania się (Deutsch, 1966). Czynnikiem istotnym przy genezie i dalszym kształtowaniu się wspólnot wyobrażonych są czas i miejsce – ograniczone terytorialnie przez obszary zamieszkałe przez inne narody, z wyraźnie zaznaczonym centrum, które ulega uświęceniu. W wizji narodu Andersona splatają się więc podstawy kulturowe i polityczne z ontologiczną interpretacją przestrzeni i czasu.

Łączenie nurtu politycznego wraz z kulturowym widoczne jest także w poglądach Waldenberga (2000), który definicję narodu sprowadził do modelu o niezbyt restrykcyjnie wyznaczonych cechach¹². Zakładając jednak, że o narodzie można mówić w stosunku do

¹² Waldenberg (2000, s. 23–24) postulował model narodu, na który składać się miały następujące elementy:

- istnienie wspólnego języka;
- terytorium, na którym mieszka dana zbiorowość lub jej znaczna część i które uważa ona za swą ziemię ojczystą;
- dziedzictwo kulturowe, z którym znaczna część zbiorowości identyfikuje się jako z własnym;

zbiorowości spełniającej wszystkie wymienione przez niego składowe, także i to podejście przyczyniłoby się do zakwestionowania nawet powszechnie uznanych etnosów¹³.

O ile o kształtowaniu się etnosu decydują w znacznej mierze elementy składające się na szeroko rozumianą kulturę danej grupy, o tyle o jej usankcjonowaniu jako narodu decyduje uznanie potwierdzone stosownymi aktami prawnymi. Wyjątkową wagę ma przyznanie zbiorowości statusu mniejszości narodowej poza jej ojczyzną lub na terytorium uznanym za ojczyznę a pozostające w granicach innego państwa. Problematyka ta w krajach byłej Jugosławii jest regulowana prawnie od lat 90. XX wieku. W Socjalistycznej Federacyjnej Republice Jugosławii, natomiast, pojęcie mniejszości narodowej nie istniało, a wszystkie wolne i równoprawne narody i narodowości zamieszkujące państwo miały wspólnie dążyć do jedności i braterstwa (*Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 1974). Tymczasem Konstytucja Republiki Serbii z 2006 r. gwarantuje swobodę wyrażania przynależności narodowej (*Ustav Republike Srbije*, 2006, član 47.). Dodatkowo kwestię mniejszości reguluje Prawo o ochronie praw i wolności mniejszości narodowych z 2002 r. (*Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, 2002), które definiuje mniejszość narodową jako grupę obywateli dostatecznie reprezentatywną pod względem liczby ludności, posiadającą takie charakterystyki jak język, kulturę, poczucie przynależności narodowej lub etnicznej, pochodzenie lub wiarę, które różnią ją od większości ludności i której członkowie wykazują się troską o wspólną pielęgnację swojej tożsamości, włączając w to kulturę, tradycję, język i religię. W efekcie wprowadzonych w Serbii zmian prawnych, a także typowej dla krajów byłej Jugosławii i Bałkanów osmozy kulturowej, doszło do sytuacji, w której jeden naród lub mniejszość narodowa określane są przez kilka etnonimów (np. Muzułmanie i Boszniacy), a także uznania nowych narodów (przykładem są Buniewcy, którzy jako naród respektowani są jedynie w Serbii, podczas gdy w Chorwacji i na Węgrzech uważani są za Chorwatów).

-
- partycypowanie w kulturze narodowej;
 - wspólna dość bogata symbolika i to, co w niektórych definicjach narodu określa się jako wspólny zasób uczuć i myśli;
 - przeświadczenie o wspólnym pochodzeniu etnicznym znacznej większości, trzonu, zbiorowości;
 - znaczne poczucie wspólnoty między ludźmi różnych klas i warstw społecznych;
 - istnienie świadomości odrębności narodowej, poczucia bycia narodem.

¹³ Waldenberg zakłada, że naród powinien posiadać „terytorium, na którym mieszka zbiorowość lub jej znaczna część i które uważa ona za swą ziemię ojczystą” (Waldenberg, 2000, s. 23). Poprzez niefortunne użycie spójnika „i” autor sugeruje, iż obszar zamieszkały przez znaczną część danej zbiorowości powinien być jednocześnie jego ojczyzną, co kwestionuje istnienie narodów żyjących w diasporze (np. Żydów przed proklamowaniem niepodległości Izraela w 1948 r.) lub z dala od swojej ojczyzny (np. Buniewcy, którzy za ziemię ojczystą uważają tereny nad rzeką Buną w Hercegowinie).

Swoistym *résumé* dyskusji dotyczącej pojęcia narodu i kultur narodowych oraz konstytuujących je komponentów (org. ang. *building block*¹⁴, za: Deutsch, 1966) jest koncepcja włoskiego badacza Carlo Tullio-Altana (1995), który postulował wyodrębnienie pięciu elementów składających się na etnos, tożsamość narodów. Pentagram tożsamościowy tworzyć miałyby:

- *epos* – rozumiany jako pamięć historyczna;
- *etos* – normy i instytucje regulujące życie społeczne;
- *logos* – język, umożliwiający komunikację narodu;
- *genos* – przekonanie o wspólnym pochodzeniu i więzach krwi;
- *topos* – symboliczne wyobrażenie ojczyzny.

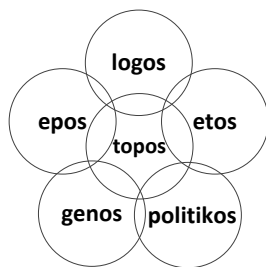
Pięciodzielna teoria Carlo Tullio-Altana oddaje polisemiczność pojęcia narodu, stanowi konglomerat spajający zarówno rozumienie narodu jako wspólnoty komunikowania się (tak przez język, jak i wspólną kulturę), jak i społeczności uznanej poprzez *ius soli* i *ius sanguinis*. Szczególną rolę pamięci historycznej podkreśla też Kłoskowska (2012), zaznaczając, iż do pojęcia tożsamości kultur narodowych należy poczucie ciągłości, doświadczane przez ich uczestników. Rolę eposu uwypukla również László Németh, który twierdzi, iż wspólny los, wraz ze wspólnym językiem i kulturą, są elementami, umożliwiającymi syntezę etnikum z mieszanki rozmaitych grup (za: Kiss, 2009).

Tullio-Altan dał obraz zbiorowości wyobrażonej, która może być usankcjonowana jedynie przez *ius gentium*. Optymalizację tej teorii można osiągnąć w wyniku jej rozszerzenia do heksagramu, którego szóstym elementem będzie *politikos*, rozumiany jako decyzje polityczne aprobowane istnienie narodu oraz wpływające na jego rozwój. Rolę polityki w kształtowaniu narodów i kultur narodowych dostrzega też Geertz (2005), Taylor (1992), który opowiada się za polityką równorzędnego uznania jako podstawy dialogu międzykulturowego w demokratycznych społeczeństwach, zaś Kłoskowska (2012) zaznacza, iż zjawiska narodowe są uwarunkowane sytuacyjnie. Deutsch (1966) natomiast uważał, iż jego teoria narodu jako wspólnoty komunikowania zawiera luki, które wypełnione powinny być określeniem roli przywódców, organizacji politycznych i decyzji historycznych w kreowaniu narodu.

Socjolodzy, etnografowie, antropolodzy i filozofowie rozmyślający nad pojęciem narodu, odnosili się do wskazanych przez Tullio-Altana komponentów narodu i kultury

¹⁴ Tłumaczenie, wprowadzonego przez Deutscha, pojęcia *building blocks of nations* nie jest jednoznacznie przyjęte w polszczyźnie. Kłoskowska (2012) określa je jako elementy-cegiełki, zaś w niniejszej pracy przyjęto nazywać je synonimicznie komponentami lub elementami składowymi narodu i kultury narodowej.

narodowej (rozszerzonych o czynnik polityki) w różnym stopniu podkreślając rolę poszczególnych elementów w tworzeniu wspólnoty, dokonując ich hierarchizacji. W analizie geograficzno-semiotycznej miasta stopniowanie znaczenia tych składowych jest kwestią drugorzędną. Przyjąć należy, iż naród i kulturę narodową tworzą *etos*, *epos*, *genos*, *logos*, *topos*, *politikos*, które są wzajemnie powiązane i zależne. Rozpatrując losy narodów zamieszkujących przestrzeń miasta, korelację tę przedstawić można następująco (ryc. 16):

Ryc. 16 Elementy kształtujące naród i kulturę narodową.
Źródło: opracowanie własne (2012), na podstawie: Tullio-Altan (1995).

Praktycznym sprawdzianem tej teorii jest próba charakterystyki kultur narodowych wedle przyjętych kryteriów. Weryfikację tę przeprowadzono dla wybranych kultur narodowych Suboticy – poprzedzono ją studiami literatury (ich szczegóły zaprezentowano w podrozdziale 1.3 trzeciej części pracy), które umożliwiły generalizację i wskazanie najważniejszych czynników odnoszących się do poszczególnych komponentów kultur narodowych, jak zaprezentowano to w tabeli 3. Jedynym komponentem, który nie mógł być klarownie scharakteryzowany w tabeli jest *genos*, dlatego też pojęcie to uogólniono.

Tab. 3 Przykłady kultur narodowych Suboticy i ich komponentów.

Komponenty kultury narodowej	Kultury narodowe					
	serbska	chorwacka	buniewska	jugosłowiańska	węgierska	żydowska
<i>topos</i>	Raszka	Chorwacja Środkowa, Hercegowina	Zachodnia Hercegowina	Jugosławia	Kotlina Panońska	Izrael
<i>epos</i>	migracja do Baczki w 2. połowie XVII w.			niezależne państwo południowych Słowian	migracja do Kotliny Panońskiej w IX w. i X w.	życie w diasporze
<i>logos</i>	język serbski	język chorwacki	dialekt buniewski	język serbsko-chorwacki	język węgierski	język węgierski lub serbski
<i>etos</i> *	Serbski Kościół Prawosławny	Kościół katolicki, Pučka kasina	Kościół katolicki, Bunjevačka matica	Związek Komunistów Jugosławii	Kościół katolicki, Kościół Ewangelicznych Chrześcijan, Népkör	kahał
<i>politikos</i>	naród	mniejszość narodowa	mniejszość narodowa	mniejszość narodowa	mniejszość narodowa	mniejszość narodowa
<i>genos</i>	przekonanie o wspólnym pochodzeniu i więzach krwi każdej z kultur narodowych					

* – wybrane przykłady

Źródło: opracowanie własne, 2013.

Analiza tabeli 3. pozwala zauważyć, iż pewne komponenty kultury narodowej mogą być wspólne dla kilku etnosów, jak przynależność do jednej grupy wyznaniowej, czy zasiedlenie Baczki w tym samym okresie. Kontrowersje budzić mogą również te aspekty, które są wyznacznikami danych kultur narodowych w Suboticy, czy też szerzej – w Wojwodinie, nie odnoszą się zaś do tych narodów w ujęciu globalnym. Swoista jest sytuacja, *ad exemplum*, ludności żydowskiej, która w Wojwodinie uległa asymilacji i posługuje się językiem węgierskim oraz serbskim. Za przykład posłużyć może ponadto uznanie Buniewców za mniejszość narodową, czego dokonała jedynie Serbia, podczas gdy w Chorwacji oraz na Węgrzech, gdzie również żyją przedstawiciele tej grupy, traktowani są bez wyjątku jako Chorwaci. Istnienie kultury narodowej Buniewców było negowane w SFRJ, a działania podejmowane na Węgrzech mogą przyczynić się do uznania ich za mniejszość narodową. Jugosłowianie jako naród usankcjonowani zostali dzięki decyzji politycznej w Jugosławii, zaś ich losy po rozpadzie federacji były odmienne w poszczególnych republikach i prowincjach autonomicznych – od wciąż żywej idei wspólnego południowosłowiańskiego narodu w Wojwodinie, po całkowite zaprzeczenie istnienia tej kultury narodowej w Słowenii (tzw. *izbrisani*).

Resumując, podkreślić należy, iż oprócz wymienionych komponentów, w celu ograniczenia labilności zakresu pojęciowego kultur narodowych, istotną rolę odgrywa określenie czasu i miejsca, do których odnosi się analiza, a które warunkują jej poprawność. Prawdliwość rozważań dotyczących kultur narodowych nie jest więc możliwa bez uwzględniania kryterium przestrzeni i czasu, dwóch wartości kluczowych dla geografii, które decydują o jej statusie jako nauki.

Dyskusyjna jest kwestia tożsamości jednego komponentu dla różnych kultur narodowych. Kultura jest, jak zauważył Łotman (1983), zarówno jednorodna, jak i różnorodna. Jedność przejawia się w tym, iż do komunikacji w obrębie danej kultury wykorzystywane są różnorodne systemy semiotyczne. W ten sposób każda kultura jest poliglotyczna, co umożliwia porozumiewanie się i wymianę informacji z inną kulturą. Granice etnosów nie są więc jednoznaczne, a rozważając narody Suboticy według przyjętego schematu, można by wpaść w pułapkę polegającą na mówieniu o jednym narodzie przy użyciu różnych etnonimów, bądź stosowaniu jednego etnonimu dla określenia dwóch i więcej etnosów. W konsekwencji semiotyczna analiza znaków narodów w przestrzeni Suboticy byłaby więc obarczona błędem. Przedstawiona koncepcja kultur narodowych wymaga dalszej modyfikacji, która uwarunkowana jest także możliwością syntezy podejścia semiotycznego i geograficznego.

2.2. Semiotyka miasta wielokulturowego w perspektywie geograficznej

Geograficzna analiza semiotyki miasta wielokulturowego możliwa jest po ustaleniu, co jest znakiem świadczącym o wielokulturowości w przestrzeni miejskiej. W celu prowadzenia dalszych rozważań dotyczących semiotyki miasta konieczne więc jest wyróżnienie znaków w przestrzeni miejskiej, ich cech dystynktywnych oraz określenie, jakie treści i w jakich warunkach przekazywane są przez obiekty-znaki w mieście. Fundamentem dla omówienia tego problemu muszą pozostać językowe oraz filozoficzne aspekty semiotyki, gdyż logika i lingwistyka są podstawą tej interdyscyplinarnej dziedziny naukowej (por. Pelc, 1977).

Znak w semiotyce i geografii

W rozważaniach semiotyków – lingwistów, filozofów, logików i kulturoznawców – miasto analizowane jest jako tekst lub jedna ze składowych tekstów literackich, plastycznych, filmowych. Rzadko bywa ono przyrównywane do języka, choć stanowić może jego metaforę:

„Na język nasz można patrzeć jak na stare miasto: płatanina uliczek i placów, starych i nowych domów, domów z dobudówkami z różnych czasów; a wszystko to otoczone licznymi nowymi przedmieściami o prostych i regularnych ulicach, ze standardowymi domami”.

Wittgenstein, *Dociekania filozoficzne*, par. 18., s. 16

W nurcie lingwistycznym semiotyki koncentrowano się przede wszystkim na znakach językowych, tymczasem według wielu badaczy (por. Hiż, 1978), znaczenie może być przekazane w dowolny sposób, nie tylko w mowie – przez wizerunek, muzykę, rzeźbę, obiekt architektoniczny. W istocie więc kluczowym jest, że coś subiektywnie uznane zostaje i użyte w określonym czasie jako znak (por. Pelc, 1980), bez względu na to jakie są relacje obiektu przyjętego za znak względem tego, czego jest znakiem. Postulowano rozszerzenie zainteresowań i prowadzenie badań bazujących na teorii języka, a dotyczących sztuki, muzyki, historii powszechnej, logiki, matematyki (por. Hjelmslev, 1979), co przyczynić by się miało do rozwoju semiotyki. Dezyderat ten został spełniony, o czym dobitnie świadczą publikacje semiotyczne dotyczące opisu mody (Barthes, 2005), dyskursu historycznego (Czerwiński, 2012), filmu (Łotman, 1983), kultury ludowej (Bogatyriew, 1979), teorii sportu (Michaluk, 2011), czy zoosemiotyki, czyli dyscypliny poświęconej badaniu zachowania sygnalizującego wśród zwierząt i między gatunkami (Sebeok, 1978, 1980). Różne są wszakże poglądy dotyczące tego, jak wytwory działalności ludzkiej, takie jak obraz czy rzeźba,

elementy materialne przestrzeni miejskiej, należy rozumieć w semiotyce – dla jednych są to znaki, zwykle konwencjonalne ikoniczne lub symboliczne (Peirce, 1997; Morris, 1957), dla innych zaś – teksty (Eco, 2009).

Znak w mieście można odnieść do znaku w architekturze, który Eco (2003, s. 203) definiuje nie za pomocą zachowań, jak czynią to semiotycy behawioralni, czy obiektów, lecz „za pomocą skodyfikowanego znaczenia, które określony kontekst kulturowy przypisuje określonemu oznacznikowi”. Włoski semiotyk uważa, że przedmioty użytkowe są oznaczniakiem konwencjonalnie denotowanego znaczenia, którym jest funkcja (Eco, 2003). Natomiast detale architektoniczne konotują ideologię, różne sposoby pojmowania funkcji użytkowej, tym samym nadają obiektom funkcję symboliczną. Gotyk, dla przykładu, może być rozumiany jako styl architektoniczny nawiązujący do religijności poprzez strzeliste detale obrazujące wznoszenie się duszy ku Bogu. Znaczenia zmieniają się w zależności od kodów¹⁵ oraz w historii. Eco (2003) wyróżnił sześć możliwych zmian funkcji znakowych obiektów architektonicznych i dzieł sztuki (tab. 4).

Tab. 4 Zmiany prymarnych i sekundarnych funkcji znakowych obiektów architektonicznych i dzieł sztuki w czasie.

Funkcje prymarne	Funkcje sekundarne	Przykład
Zatracają się	Pozostają w świadomości użytkowników	Ostrów Lednicki – nie jest już miejscem sprawowania władzy, lecz jego symbolika jest rozumiana dzięki wiedzy o historii Polski
Pozostają	Zatracają się	Wplecenie obiektów z jednej epoki w kontekst z innego okresu, przy zachowaniu ich pierwotnej funkcji (np. tradycyjna skrzynia łowicka w nowoczesnym wnętrzu, służąca, jak w Księstwie Łowickim, do przechowywania odzieży)
Zatracają się	Zatracają się w większości, lecz są zastąpione innymi (kody wzbogacające)	Piramidy – nie są odbierane jako groby królewskie, zagubił się kod symboliczny astrologiczno-geometryczny; obecnie konotują wielkość kultury egipskiej
Stają się sekundarnymi	Wyliminowały funkcje prymarne	<i>Ready made</i> w plastyce – staroświecki przedmiot użytkowy podniesiony do rangi sztuki; wystawa plakatów radzieckich umieszczona w przestrzeni publicznej miasta (plakaty nie pełnią już funkcji informacyjnej, lecz stają się dekoracją)
Pierwotne zatracają się, pojawiają się nowe	Zostają odkształcone na podstawie kodów wzbogacających	Stary wózek dla dzieci przerobiony na kwietnik
Od początku są mgliste	Są nieostre i odkształcone	Opera w Sydney, Kubuswoningen w Rotterdamie, budynek firmy Longaberger w Newark, La Lavadora w Meksyku – kształt budowli nie denotuje ich funkcji

Źródło: opracowanie własne na podstawie Eco (2003, s. 218–219).

¹⁵ Eco (2003) mówi o dwóch kodach architektonicznych:

- syntaktycznym, wynikającym z konstrukcji obiektu;
- semantycznym, ze wskazaniem elementów denotujących funkcje prymarne i sekundarne oraz typologiczne, takie jak społeczne (użytkowe) i przestrzenne (plan).

Rozważając znaki w przestrzeni geograficznej, wyjść można z założenia, iż kreacja znaków w przestrzeni jest pracą, składającą się z kilku, wskazanych przez Eco (2009), następujących po sobie etapów – tworzenia i wyborze sygnału, decyzji dotyczącej sposobu wyrażania, który złoży się na komunikat. Praca ta wymaga od nadawcy próby presupozycji odbioru tworzonego przez niego komunikatu. Przyjmując, iż wykreowane elementy staną się znakami dopiero w chwili uznania ich za takie przez odbiorę, zaaprobować należy pogląd Pelca (1984), że znaki mogą być aktualne (odbierane) i potencjalne – takie, które w danej chwili nie pełnią funkcji znaku, lecz w innych okolicznościach mogą to robić. Pelc (1984, s. 63) stwierdził ponadto, iż „nie ma znaków poza ich użyciem i nie ma użycia znaku poza świadomością”. Tworzenie znaków i ich interpretacja jest więc działalnością społeczną. Eco (2009) podkreśla, iż może ona kreować zarówno ideologie, jak i ich krytykę. Na podstawie tych refleksji, skonstatować można, iż znakami w mieście są te jego elementy, które wykazują zdolność substytucji, denotacji, są przy tym dekodowanymi przez użytkowników przestrzeni miejskiej nośnikami znaczeń. Tak jak słowo zastępuje przedmiot, mapa jest odbiciem terenu, muzyka wyrazem emocji, tak i budowa fabryki jest znakiem rozwoju gospodarczego, jednolite kosze na śmieci świadczą o trosce o czystość i harmonię krajobrazu. Każdy obiekt w przestrzeni miasta może stać się znakiem, jeśli przekazuje informację, która zostanie odebrana, choć dla wielu użytkowników miasta materialny i użytkowy charakter elementów przestrzeni miejskiej, przysłania ich funkcje znakowe.

Interpretacja znaków w mieście

Dostrzeganie i interpretowanie znaków w mieście jest więc umiejętnością, którą użytkownicy przestrzeni miejskiej mogą w sobie wykształcić, podobnie jak dzieje się to w odniesieniu do znaków językowych. Zagadnienie to w nurcie lingwistycznym rozważał de Saussure (1961), który twierdził, że to, co odróżnia jakiś znak, jest tym, co go stanowi, zaś cechy dystynktywne nadają mu wyjątkowości i wartość. Zwrócić uwagę należy na fakt, iż w języku znaki istnieją na zasadzie opozycji z innymi znakami, z którymi wchodzą w związek. Ta opozycja sprawia, że stają się one zauważalne dla osób posługujących się tym samym językiem (np. spółgłoski dźwięczne a bezdźwięczne, głoski ustne vs nosowe, samogłoski krótkie a długie). Podobnie dla większości użytkowników miasta znaki są zauważalne, jeśli wyróżniają się w przestrzeni. Przykładem może posłużyć droga, która na poszczególnych odcinkach nabiera innej wartości dzięki zmianie nazwy i/lub która, przebiegając liniowo przez miasto, zmienia swoje znaczenie w oczach użytkowników przestrzeni w zależności od otoczenia, jego renomy wynikającej ze stanu utrzymania,

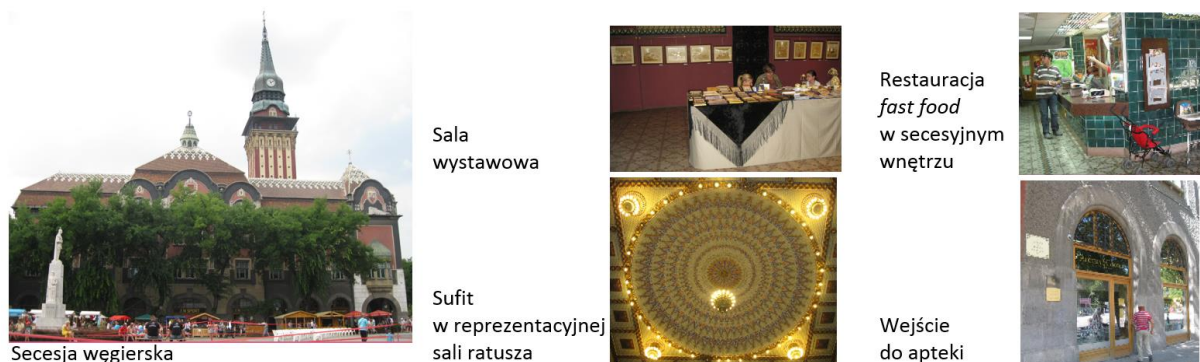
wartości zabytkowej, sposobu użytkowania, czy zagospodarowania. Istotny jest więc także kontekst, w którym znak został umieszczony (tab. 5). Hjelmslev (1979) twierdził wręcz, że kontekst determinuje istnienie znaku, gdyż to właśnie wówczas przedmioty nabierają znaczeń, podczas gdy w izolacji są ich pozbawione. W tych warunkach znaki pozostają w określonych stosunkach semantycznych do zastępowanych podmiotów.

Tab. 5 Przykłady elementów nieznaczących i znaczących w mieście.

Element nieznaczący	Kontekst	Element znaczący
Ściana budynku	Stworzenie muralu	Oryginalna, zadbane ściana budynku
Budynek	Umieszczenie krzyża	Budynek sakralny
Ciąg budynków	Wyburzenie budynku	Zaburzony ciąg budynków
Pomnik mężczyzny	Umieszczenie tablicy informacyjnej	Pomnik upamiętniający wybitną osobistość
Drzewo	Powieszenie ogłoszenia	Drzewo pełniące funkcję słupa informacyjnego
Ulica	Nadanie nazwy	Ulica nazwana, skonkretyzowana
Chodnik	Namalowanie białej linii i piktogramu	Chodnik przeznaczony częściowo dla pieszych, częściowo będący ścieżką rowerową
Ruch uliczny	Roboty drogowe	Korek drogowy
Szum miejski	Nadanie sygnału alarmowego	Dźwięk alarmowy
Sygnalizator	Włączenie	Sygnalizacja świetlna

Źródło: opracowanie własne zainspirowane Łotmanem (1983).

Jednakże, ze względu na złożoność i stopień komplikacji elementów przestrzeni miejskiej, różni odbiorcy mogą przypisywać tym samym znakom odmienne znaczenia i treści, lub też jeden użytkownik przestrzeni miejskiej odbierać może jej wybrany znak odczytując jego liczne płaszczyzny semantyczne. Wieloznaczność tę wykazać można na przykładzie subotickiego ratusza, którego budowa w latach 1908–1910 odbierana być może jako wyraz rozwoju gospodarczego i bogacenia się miasta na początku XX wieku. Barwne detale architektoniczne w stylu secesji węgierskiej często uznawane są za kiczowate, świadczące o braku dobrego smaku suboticzanie. Umieszczenie w budynku archiwum miejskiego podnosi jego rangę, lecz lokalizacja w nim restauracji znanej sieci *fast food*, obniża ją, świadcząc o makdonaldyzacji społeczeństwa (ryc. 17). Znaki w przestrzeni miejskiej charakteryzują się więc tym, że odnoszą się do treści na wiele sposobów. Znaki materialne w mieście są jednakże konieczne, by zappełnić je treścią.

Ryc. 17 Wybrane przykłady świadczące o wieloznaczności ratusza miejskiego w Suboticy.
Źródło: opracowanie (2015) i fotografie (2011) własne.

Złożoność problematyki semiotyki miasta sprawia, że dla potrzeb geograficznych należy zawęzić i sprecyzować podmiot analiz. Przyjąć więc można, że elementy przestrzeni miejskiej, przez semiotyków kultury uznane za teksty (np. obiekty architektoniczne, pomniki), w geografii traktowane być powinny jako znaki, zaś samo miasto – jako tekst. Tym samym elementy przestrzeni miejskiej rozpatrywać można jako znaki prezentujące odmienne kody, z których każdy może być odczytany w różny sposób, może być oznaką wielu rzeczy, zjawisk, zdarzeń, podobnie jak każdy inny wytwór działalności twórczej, na co zwracał uwagę m.in. Łotman (1983), czy Pelc (1984). Płaszczyzny semantyczne są wielowymiarowe i jako takie realizowane są w różny, nieraz konfliktowy sposób, lecz zauważyć należy, iż podobnie jak w tekście nie może znaleźć się nic takiego, czego nie ma w języku (Łotman, 1983), tak też w przestrzeni miasta nie mogą istnieć znaki, które nie byłyby typowe dla kodów miast. Ze względu na złożoność znaczeniową znaków w przestrzeni miejskiej, przy próbie ich geograficznej analizy postulować należy rozpatrywanie ich przez pryzmat jednej, wybranej płaszczyzny semantycznej.

Znaki w języku, czy dziele sztuki, są uporządkowane pod względem semantycznym i syntaktycznym – przekazując konkretne treści koherentnie łączą się ze sobą i oddziałują zarówno na siebie, jak i na odbiorców (Eco 2009). Tymczasem organizacja przestrzeni miasta wynika z faktu, iż składa się ona z elementów-znaków, które są systemami zorganizowanymi, a ich egzystencja jako zjawisk odosobnionych nie jest kompletna. Przyjąć można kolejne założenie, że znaki w przestrzeni miejskiej, współwystępując, przekazują informacje o społeczeństwie, które je tworzy, lecz jednocześnie kształtują postawy tego społeczeństwa.

Typologia znaków w przestrzeni miejskiej

Trudno jednoznacznie określić typy znaków w przestrzeni miejskiej. Można je identyfikować biorąc pod uwagę związek znaku z tym, czego jest znakiem, lub też rozpatrując

to, co zostało użyte jako znak. W pewnych sytuacjach znaki w przestrzeni miejskiej mogą być oznakami, lecz tylko wówczas, gdy naturalny jest związek między znakiem a tym, na co w danej przestrzeni wskazuje. Wyraźną oznaką obecności wyznawców prawosławia w Moskwie są cerkwie, jednakże mnożyć można przykłady, w których tak wyraźny związek między znakiem a jego desygnatem w przestrzeni miasta nie zachodzi. W Łodzi, ani na ulicy Mandarynkowej, ani na Pomarańczowej, nie ma gajów cytrusowych, zaś przy Śląskiej nie mieszkają Ślązacy. Ważnym w pracy będzie więc wykazanie, czy znaki w przestrzeni miasta, biorąc pod uwagę kryterium związku znaku z obecnością jego desygnatu w przestrzeni społecznej miasta, są powiązane w sposób naturalny czy konwencjonalny.

Zakładając, że między znakiem a jego desygnatem musi zachodzić jakieś podobieństwo, muszą posiadać wspólną cechę lub jakość, część spośród znaków w mieście, może być uznana za znaki ikoniczne. Przykładem posłużyć mogą pomniki figuralne przedstawiające portrety rzeczywiste postaci. Jednakże rzeźby figuralne przedstawiać mogą osoby, których portrety nie są znane, a sam pomnik jest wyłącznie swobodną interpretacją artysty. W przypadku pomnika cara Jovana Nenada, którego rzeczywisty wizerunek nie jest znany, rzekoma ikoniczność zasadza się jedynie w przedstawieniu męczyzny (ryc. 18).

**Ryc. 18 Oparty na konwencji pomnik cara Jovana Nenada w Suboticy.
Źródło: fotografia własna, 2011.**

Eco (2009) twierdzi wręcz, że często znak nie ma charakteru jednoznacznie ikonicznego, nie zawsze jest oznaką, symptomem, symbolem, może jednakże wykazywać chociaż namiastkę naturalnego związku, a podobieństwo (ikoniczność) należy potraktować wówczas jako funkcję. Znaki ikoniczne opierają się na podobieństwie, jednakże nawet ono nie może być właściwie zrozumiane bez poznania kultury (por. polska i rosyjska onomatopeja „kra kra”) i bez odpowiedzi na pytanie, czym dokładnie jest podobieństwo. Znaki ikoniczne nie mogą wszakże oddawać wszystkich właściwości oryginału, być idealnie kongruentnymi. Semiotycy nie określili, ile cech oryginału musi być oddanych, by podobieństwo stało się czytelne. Morris (1946, s. 349) uważał, że znak ikoniczny musi oddawać „pewne własności swoich denotatów”, zaś Peirce (1997, s. 150) podkreślał zdolność znaku ikonicznego do substytucji poprzez podobieństwo.

Zagadnienie ikoniczności nie zostało więc jednoznacznie rozstrzygnięte przez semiotyków (por. Pelc, 1979), tym bardziej wydaje się zbędne w rozważaniach geograficznych, szczególnie iż znaki w przestrzeni miejskiej mogą jednocześnie być symptomami, symbolami, oznakami, mieć charakter ikoniczny opierający się na różnych kryteriach podobieństwa, posiadać symultanicznie różne elementy naturalności i konwencji. Znaki te są wielowymiarowe, a ich klasyfikacja uzależniona jest od odbiorcy oraz poszukiwanej przez niego wartości semantycznej. Można jednakże podkreślić ich specyfikę – znaki w przestrzeni miejskiej, szczególnie zaś znaki wykazujące cechy ikoniczności, pozwalają na zbliżenie się do nich, podejście, dotknięcie, wprowadzają w intymny świat danej kultury, umożliwiają jej poznanie organoleptycznie. Wykazują także inne przymioty, którymi Eco (2009) scharakteryzował wszystkie znaki ikoniczne – mogą w różny sposób przejawiać właściwości przedmiotu: optycznie (to, co jest widziane), ontologicznie (to, co jest zakładane) i poprzez konwencję (np. widząc rzeźbę Chopina z uniesioną ręką można założyć, że wznosił ją nad klawiaturą). Niektóre znaki, jak pomniki, z jednej strony uwalniają się ze świata znaków (np. uciekając od standardowych form), z drugiej strony komplikują sferę semiotyki, gdyż stanowią one częstokroć syntezę znaku przedstawiającego i słownego (tekst) – spajają więc dwa języki (ryc. 19).

**Ryc. 19 Pomnik Subotica miasto pokoju – połączenie rzeźby współczesnej i tekstu (wryty na prostopadłościanie).
Źródło: fotografia własna, 2014.**

Elementy przestrzeni miejskiej w geografii rozpatrywać należy jako znaki w szerokim rozumieniu tego słowa, choć w świetle innych nauk, mogą być one precyzowane. Na potrzeby badań geograficznych nie ma jednak potrzeby prowadzenia dogłębnych badań historycznych czy społecznych, które mogłyby dać odpowiedź na to, czym znaki są w istocie, jaka jest ich natura. Najważniejsze jest, aby w przestrzeni miasta znalazł się jej użytkownik, który będzie potrafił dostrzec i zdekodować znak, który dostrzeże łączliwość i podobieństwo znaków – zarówno intuicyjnie, jak i inferencyjnie, dokonując w ten sposób wnioskowania semiotycznego.

Interpretacja znaku jest zależna od podejścia badacza oraz dyscypliny, którą reprezentuje, zaś typologia znaku uzależniona jest od kontekstu badawczego i należy dostosowywać ją do określonej sytuacji, tym bardziej, iż znakiem może być dowolny byt – przedmioty realne, fikcyjne, zdarzenia, procesy, zjawiska. Abstrahując od precyzyjnej typologii znaków w przestrzeni miejskiej, podjąć można próbę ich ogólnej charakterystyki i wskazania specyfiki. Zauważyć można, iż przestrzeń miejska utożsamiana bywa głównie ze znakami wizualnymi, choć jej kolorytu dodają znaki akustyczne – bicie dzwonów, nawoływania muezina, wykonany przez trębacza hejnał czy odtwarzanie nagrania hymnu miasta z wieży ratuszowej. Miasto jest areną znaków konwencjonalnych (umownych) i przedstawiających (ikonicznych), często pozostających w kohezji – ulice są puste znaczeniowo, jeśli pozbawione są nazw, budynków; pomniki bywają enigmą, jeśli nie są

opatrzone inskrypcją. Znaki umowne i ikoniczne niejednokrotnie współwystępują, a pełne zrozumienie jednego nie jest możliwe bez poznania drugiego. Znaki przedstawiające (np. pomniki w formie rzeźb przedstawiających), powszechnie uznawane za łatwiej zrozumiałe ze względu na ich częstokroć mimetyczny charakter, bez tablicy wyjaśniającej (czyli zawierającej treść wyrażoną znakami konwencjonalnymi) mogą pozostać puste znaczeniowo dla tych, którzy dotarli do miasta niczym do innego kręgu kulturowego. Dystans przestrzenny lub odmienna perspektywa historyczna sprawić może, że elementy przestrzeni miejskiej pozostaną niejasne, a tym samym nie będą znakami dla tych, którzy nie włożyli wysiłku w poznanie kodu miasta poprzez studia historyczne, społeczne, kulturowe, geograficzne czy inne. Niezrozumiałość może być ponadto wynikiem niedostrzegania podobieństwa między obrazem a przedmiotem, który ma przedstawiać, w sytuacji, gdy nieznana jest konwencja kulturowa, w której obraz został zakodowany. I odwrotnie – jeśli znana jest konwencja kulturowa, pozwala ona na odczytanie nawet mało precyzyjnego znaku. Doskonałych przykładów dostarcza malarstwo. Grafika Albrechta Dürera *Nosorożec* sprawiła, że w Europie ssaki te postrzegano jako opancerzone, jednorogie monstra. Z kolei uśmiechnięty wielbłąd na fresku *Pokłon trzech króli* Giotto nie pozwala czuć obawy przed tym zwierzęciem. Trwale zakorzenione w kulturze chrześcijańskiej są typy ikonograficzne w malarstwie, jednakże, mimo swojej powszechności i precyzji wypowiedzi, wiele osób potrafi wskazać tylko tytuł, niekiedy przedstawione postaci, zaś liczne symbole – gesty, kolorystyka, wyraz twarzy, pozostają niejasne. Odczytanie tych dzieł jako znaków, zwykle jest więc powierzchowne i niekompletne. Trudniejsze jest zrozumienie treści rzeźb, gdyż ukształtowanie typów przedstawień jest tu rzadsze, a do wyjątków zaliczyć można rzeźbę religijną – przedstawienia Chrystusa na krzyżu, pomniki Jana Pawła II, a także pomniki konne. W przestrzeni miejskiej częściej spotykane są dzieła rzeźbiarskie (pomniki) niż malarskie (murale, graffiti i inne typowe dla przestrzeni otwartych). W celu ułatwienia ich odbioru, nadawcy precyzują je poprzez umieszczanie inskrypcji zawierających zwykle tytuł (lub nazwisko osoby przedstawionej), niekiedy także twórcę, datę i okoliczności wzniesienia pomnika. W ten sposób pomniki jako znaki w przestrzeni miasta tworzą fizyczne obiekty i słowa-nazwy.

Miasto jako przestrzeń komunikacji

Wielu semiotyków (np. de Saussure, 1961; Eco, 2009; Łotman, 1983, 2010b; Pelc, 1984) zwracało uwagę, iż aby zrozumieć fakty społeczne – język, miasto, sztukę, trzeba je poznawać, uczyć się ich i praktykować w kontekście, w jakim występują. Peirce (1997, s. 69)

twierdzi wręcz, że „każdy znak musi być poprzedzony myślą”, przy czym każda myśl jest znakiem, determinuje więc inną myśl. Poznanie gramatyki i leksyki nie jest wystarczające dla rozumienia języka obcego, jeśli nie zna się dziejów narodu, który się nim posługuje, jego tradycji, kultury, instytucji regulujących życie społeczne. Poznanie konwencji sztuki umożliwia jej interpretację i właściwy odbiór. Podobnie jak nie jest możliwa komunikacja interpersonalna w nieznanym mówiącemu języku, tak i zrozumienie miasta nie jest możliwe bez zaznajomienia się z nim, poznania jego przestrzeni, historii, mieszkańców. Eco (2009, s. 307) twierdzi wręcz, iż „każdy adresat w celu wyboru subkodów, które chce zastosować w odniesieniu do komunikatu, zwróci się do swojego dziedzictwa kulturowego, do swoich częściowych wizji świata”. Tym samym znaki w przestrzeni miasta mogą być odmiennie interpretowane przez jego mieszkańców, inaczej zaś przez przyjezdnych.

Obiekty w przestrzeni miejskiej są w istocie nośnikami znaków mogącymi konotować i denotować różne treści, w zależności od kontekstu, w jakim się je umieści. Nośniki znaków są amalgamatami znaczeń, stanowią jednostki kulturowe, wypracowane są jako efekt życia i komunikacji społecznej, a ich znaczenie może być zrozumiałe przez pryzmat innych nośników znaków. Eco (2009) zauważa, iż jednostka kulturowa przejawiać się może przez różne nośniki, dlatego też może być analizowana intensjonalnie lub składnikowo – poszczególne elementy składowe mogą wchodzić w relacje znaczeniowe i kontekstualne. W celu wyodrębnienia jednostki kulturowej należy ją rozpatrywać w systemie innych, otaczających ją i przeciwstawiających się jej, przy założeniu, że jej odczytania mogą być spójne, komplementarne, lub też wybiórcze, niejednokrotnie wręcz wykluczające się. Interpretacja jednostek kulturowych nie musi więc pokrywać się z zamierzeniami nadawcy, gdyż przepuszczona jest ona przez filtr odbiorcy, na który składają się jego kultura, wychowanie, poglądy, wiedza, okoliczności czasu i miejsca kontaktu ze znakiem (Eco, 2009).

Semiotycy definiują język jako system znaków, który opiera się na związku obrazu akustycznego i znaczenia, związku wyrażającym pojęcia (de Saussure, 1961). Przestrzeń miasta jest systemem elementów liniowych, punktowych, kubaturowych i powierzchniowych, którym użytkownicy nadają znaczenie. Porównywanie systemu znaków konstytuujących język i tych, które składają się na przestrzeń miejską, mimo pewnych podobieństw, nie jest w pełni możliwe. W semiotyce miasto, jak każdy inny wytwór kultury, może być jednak badane jak specyficzny system znaków, zgodnie z hipotezą Eco (2003), że wszystkie zjawiska kulturowe są systemami znaków. Istnieją pewne cechy wspólne języka i miasta. Język jest efektem rozwoju diachronicznego i synchronicznego, nawet jeśli większość jego nosicieli nie podjęła wysiłków, by poznać rozwój historyczny języka. Także miasto to efekt rozwoju

historycznego, choć przeciętni użytkownicy jego przestrzeni koncentrują się na współczesności. Zmiany diachroniczne, zachodzące na przestrzeni wieków, są przez użytkowników dostrzegane selektywnie, większość przyjmuje więc stan zastany jako właściwy.

Zarówno język jako system znaków, jak i przestrzeń miejska, pełnią funkcje społeczne. W przypadku języka sprowadzają się one do dostarczania informacji – ich utrwalania, przekazywania (de Saussure, 1961). Podobnie przestrzeń miasta służy wymianie informacji dostarczając dogodnych ku temu miejsc (agory, kawiarnie, sale konferencyjne), a także mówiąc do jej użytkowników znakami, które nadają jej treści. Przestrzeń miejska, dzięki obecności znaków, jest więc przestrzenią komunikacji. Teorie komunikacji są zaś jedną z dróg badań semiotycznych prowadzonych przez lingwistów, podczas gdy dla filozofów i logików semiotyka jest rozwinięciem koncepcji kognitywnej.

Semiotyka jest więc dziedziną badającą procesy kulturowe jako *procesy komunikacji*, a więc takie, w wyniku których znaki powstają w celu i z potrzeby wyrażania (Eco, 2009). Każdy akt komunikacji jest aktem semiotycznym i ma miejsce w przestrzeni semiotycznej – semiosferze (Łotman, 1984a, 2010b). Komunikacja możliwa jest przy istnieniu nadawcy, odbiorcy, kanału przekazu oraz treści (informacji). Sam przepływ informacji nie jest znaczący, jeśli nie dotrze do odbiorcy i nie skłoni go do odczytania (zrozumienia) komunikatu.

Łotman (1983) uważał, iż zbiorowości dążą do przekazywania informacji w różnorodny sposób – zarówno werbalnie, jak i wizualnie. Przestrzeń miasta przesycona jest znakami, które umożliwiają użycie obu sposobów komunikacji, przy czym, jak w każdym procesie wymiany treści, także i w tym przypadku wymiana ta jest częściowo poprawna i zrozumiała. Brak poprawnego przyjęcia komunikatu wynikać może z wielu czynników, w tym z komplikacji sposobu jego przekazywania, niemożności dotarcia do jego całości i opieraniu się wyłącznie na fragmencie, nieumiejętności dekodowania (nieznajomość systemu nadawcy). Przykładem może być niedostrzeżenie gniazda semantycznego ulic w przypadku, gdy zauważy się jedną tabliczkę z nazwą (fragmentaryczność komunikatu) lub gdy przeczyta się kilka nazw, lecz pozostają one niejasne (nieznajomość historii literatury może sprawić, iż użytkownik przestrzeni miejskiej nie dostrzeże związku między onimami: ul. Fredry, ul. Mickiewicza, ul. Słowackiego). Błędy rozumienia wynikają też z odejścia od jego rozumienia w takiej postaci, w jakiej zostały przekazane, na rzecz rozumienia subiektywnego, indywidualnego (hipotetyczne odczytanie przez obcokrajowca nazw ulic

Fredry, Mickiewicza, Słowackiego jako upamiętniających „jakichś wielkich Polaków”, zamiast wybitnych polskich pisarzy doby romantyzmu).

Użytkownicy przestrzeni miejskiej modelują swój świat umieszczając w miastach znaki, przemawiające w zróżnicowany sposób (słowem pisanym, dźwiękiem, wizualnie), przekazujące wiele odmiennych treści, które ostatecznie tworzą całość. Miasto można więc postrzegać jako system wielogłosowy, w którym istnieją alternatywne formy przekazu, „wielość samodzielnych i nie łączących się ze sobą głosów i świadomości, prawdziwa polifonia pełnowartościowych głosów” (Bachtin, 2009, s. 154). Przestrzeń miejską cechuje polifoniczność – spotykają się w niej różne systemy znakowe, przekazujące treści uzupełniające się, współegzystujące.

Uznając elementy przestrzeni miejskiej za znaki, wskazać można kolejny wyróżnik miasta jako przestrzeni znaczącej. W semiotyce zwykle wyszczególnia się elementy przekazu (znaki), które składają się na tekst – wytwór kultury uporządkowany pod jakimś względem, w którym wyodrębnienie pojedynczego znaku jest niekiedy niemożliwe (Eco 2009). Liczne są wytwory kultury, które przemawiają tekstem, zaś odbiorca często nie zastanawia się nad jego poszczególnymi komponentami-znakami. Za tekst uznane są więc filmy, stroje, tradycje, zwyczaje. Eco (2009) podkreślał, że tekstem jest każde dzieło sztuki, które – z jednej strony podlega ściśle regułom, dzięki którym powstało w określonej formie, z drugiej zaś – ma zdolność adaptacji do określonych uwarunkowań historycznych, w których jest odbierane, a także psychicznych, zależących wyłącznie od adresata. Tekstem jest więc zarówno utwór (literacki, muzyczny, malarski, rzeźbiarski) poświęcony miastu, tak jak i miasto jest tekstem kultury, który większość użytkowników postrzega kompleksowo, zwracają uwagę na wybrane, nieliczne znaki – dominanty krajobrazowe, czy miejsca intymne. Odnosząc się do teorii zaproponowanej przez Eco (2009), miasto jest tekstem zbudowanym z podtekstów – pomników, obiektów architektury. Eco (2009) uważa, że znaki jako takie nie istnieją, a wiele elementów uważanych za znaki to w istocie teksty. Stwierdził on, że „to, co zazwyczaj określa się mianem ‘znaków’, jest rezultatem wielu przeplatających się sposobów tworzenia” (Eco, 2009, s. 273). Postuluje wręcz odejście od pojęcia znaku na rzecz funkcji znakowej – korelacji wyrażenia z treścią opartą na konwencjonalnie ustanowionym kodzie (Eco, 2009). Odczytanie tej korelacji jest możliwe przy rozumieniu kultury, w której znak powstał.

Rozpatrywanie elementów miasta jako tekstów w perspektywie geograficznej, utrudnić by mogło analizę przestrzenną. Pozostając w sprzeczności z Eco, który uważa obrazy i inne wytwory kultury za tekst, zaś treść tekstów estetycznych za nośnik znaku (Eco, 2009, s. 291), w rozważaniach geograficzno-semiotycznych przyjąć należy, że znakami

w przestrzeni miejskiej są jej elementy powierzchniowe, liniowe, kubaturowe i punktowe, którym nadane zostało znaczenie, mogące być zdekodowane. Miasto jest tekstem, składającym się z różnych elementów, które w momencie, gdy są dekodowane i nabierają znaczenia, stają się znakami. Ich cechą charakterystyczną jest to, że przekazywana przez nie treść jest niezwykle złożona. Przykład języka dowodzi, że znaki konwencjonalne wykazują łączliwość, dzięki której możliwe jest opowiadanie, zaś znaki ikoniczne bywają wyabstrahowane z syntagmy, nie tworzą tekstu, pozostają w alienacji (Eco, 2009). Podejmując próbę spojrzenia na miasto jak na tekst i dokonując geograficznej, przestrzennej analizy przeważających w nim znaków ikonicznych, które wespół z uzupełniającymi je znakami konwencjonalnymi, przekazują opowieść o mieście i jego mieszkańcach, można wykazać, czy nadają one przestrzeni charakter narracyjny, czy też tworzą zbiór przypadkowych, niezwiązanych ze sobą (i miastem) elementów.

Konkludując, geograficzno-semiotyczna analiza przestrzeni miejskiej możliwa jest przy przyjęciu następujących założeń:

- znakami w przestrzeni miejskiej są jej materialne obiekty, zaś miasto jest tekstem;
- tworzenie znaków w przestrzeni miejskiej jest działalnością społeczną;
- obiekty w przestrzeni miejskiej są znakami tylko wówczas, gdy w przestrzeni tej są użytkownicy, którzy potrafią znaki zdekodować;
- obiekty w przestrzeni miejskiej postrzegane są przede wszystkim przez pryzmat ich funkcji użytkowej, która przysłania funkcje znakowe;
- funkcja znakowa obiektów w przestrzeni miejskiej jest zmienna w czasie;
- znakami są te elementy w przestrzeni, które zostały w niej wyróżnione poprzez nazwę, opis, otoczenie, kontekst itp.;
- elementy przestrzeni miejskiej są wieloznaczne, mogą być różnie odczytywane, w zależności od kręgu kulturowego i świadomości odbiorców;
- znaki tworzyć mogą enklawy semiotyczne zrozumiałe dla wąskiego grona odbiorców;
- w celu dostrzeżenia znaczeń obiektów w przestrzeni miejskiej, należy poznać miasto – jego topografię, historię, morfologię, fizjonomię, społeczeństwo itp.;
- przestrzeń miejska jako semiosfera jest, jak inne teksty kultury, polifoniczna;
- analiza znaków w przestrzeni, wskazania na zachodzące między nimi relacje, a także związki między materialnymi znakami a przestrzenią społeczną miasta, możliwa jest, jeśli sprowadzi się je do jednego, wspólnego pola semantycznego;

- obiekty w przestrzeni uznane za znaki nie mogą być poddane jednoznacznej typologii, gdyż częstokroć łączą w sobie różne typy znaków, cechuje je złożoność, zwykle ikoniczności i umowności;
- znaki w mieście są relatywnie trwałe, dzięki czemu symbolicznie zatrzymują czas i wartości epoki w przestrzeni;
- obecność znaków w mieście konstituuje miejską przestrzeń komunikacji;
- znaki w przestrzeni miejskiej można analizować w układzie synchronicznym i diachronicznym, wykazać mogą istnienie redundancji w procesie pojawiania się nowych znaków w przestrzeni miasta;
- przestrzeń nie jest takim systemem znaków jak język, ale jest urządzeniem do generowania nowych znaczeń.

Rozpatrywanie miasta jako tekstu w analizie geograficzno-semiotycznej implikuje występowanie zależności między znakami-elementami przestrzeni miejskiej. Barthes (1970) relacje te określił jako paradygmatyczne i syntagmatyczne. W relacji paradygmatycznej znak wyróżnia się spośród innych dzięki najmniejszej różnicy koniecznej do zmiany sensu, zaś w przypadku relacji syntagmatycznej znaki łączą się ze sobą, a połączenie to jest znaczące. Przenosząc znaki zidentyfikowane w mieście na mapy, można podjąć próbę zidentyfikowania ich relacji, ładu przestrzennego, który tworzą. Innym aspektem badań powinno być wskazanie na odstępstwa od porządku, w jakim znaki umieszczane są w przestrzeni miejskiej. Założyć bowiem należy, iż, podobnie jak konsekwentna realizacja systemu, także jego zakłócanie ma wartość znaczącą.

2.3. Badania semiotyczne w geografii miast i kultury – propozycja drogi postępowania

Podstawą każdego badania geograficznego jest wyjaśnianie zjawisk w przestrzeni. Tymczasem podejście semiotyczne w geografii napotyka na szereg trudności. Podstawową jest fakt, że znaki w przestrzeni miejskiej są polifoniczne – istnieje więc konieczność podjęcia decyzji dotyczącej tego, jaki ich zakres semantyczny będzie rozważany. W proponowanej koncepcji opowiedziano się za badaniem wielokulturowości, rozumianej jako wyraz przestrzenny zróżnicowania narodowościowego, etnicznego, religijnego i językowego w mieście. Jednakże, jak wykazano w rozdziale 2.1. II części, ze względu na złożoność samych pojęć narodu i kultury narodowej, w wielu przypadkach nie istnieje jednoznaczna

konotacja ich znaków w przestrzeni miejskiej. Problem metodologiczny zasadza się więc nie tylko w powiązaniu samych metod geograficznych i semiotycznych, lecz także w sprecyzowaniu kluczowego dla podmiotu pojęcia narodu i kultury, tak, aby możliwe było ich odczytanie w znakach, a następnie prezentacja graficzna na mapach, na podstawie których dokonana zostanie analiza geograficzna, przestrzenna. Założyć można, że podejście referencyjne (poznanie konotacji znaku) w badaniach geograficznych stanowi podstawę dla ujęcia inferencyjnego – powiązania znaków w przestrzeni materialnej z przestrzenią społeczną.

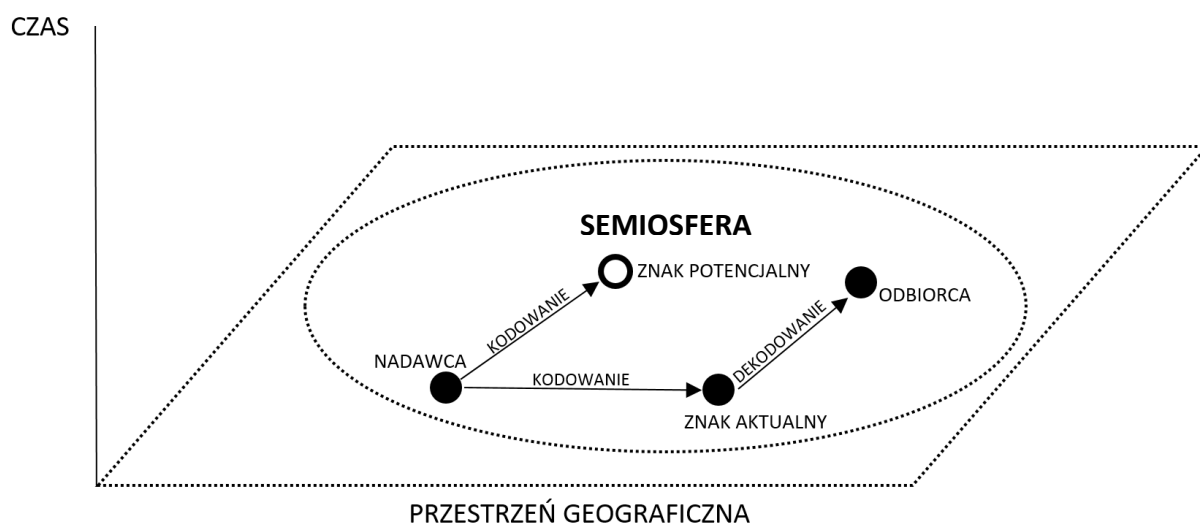
Metody semiotyczne

Pelc (1982) wyróżnił trzy metody semiotyczne: formalizację, analizę języka oraz interpretację. W formalizacji uwzględnia się kształt znaków oraz posługiwanie się nimi ze względu na ich formę, z pominięciem znaczenia ejdetycznego. Semiotyczna analiza języka to dokonywanie rozbioru gramatycznego wypowiedzi, wskazanie na jej cechy semantyczne i pragmatyczne. Interpretacja semiotyczna polega na traktowaniu przedmiotów, zdarzeń, zjawisk, zachowań, procesów, krajobrazów ukształtowanych przez człowieka i innych bytów jako znaków, czyli przypisywaniu im funkcji znakowej, a następnie poddawaniu ich rozumieniu. Takie podejście jest typowe dla nauk humanistycznych, jednakże metoda ta jest interdyscyplinarna, stosująca procedury aksjologiczne, przy zachowaniu podejścia prakseologicznego i teleologicznego (Pelc, 1982).

W semiotykach stosowanych typowym jest poddanie analizie obiektów konkretnych kategorii. Podmioty interpretacji semiotycznej stają się przezroczyste, czyli uwaga badacza „nie skupia się na samym znaku, lecz przenosi na to, czego on dotyczy, a także na przeżycia jego rzeczywistego lub rzekomego nadawcy” (Pelc, 1982, s. 166). Eco (1996, s. 26) twierdzi, że „interpretować tekst to wyjaśniać, dlaczego dane słowa mogą zdziałać pewne rzeczy (a nie inne) przez sposób, w jaki są interpretowane”. Interpretacja uwzględnia nie tylko intencje autora, lecz także intencje interpretatora, a może istnieć także sama intencja tekstu. Interpretacja, także geograficzna, jest jednak procesem złożonym, może okazać się nieograniczoną semiozą, gdyż „interpretator ma prawo i obowiązek podejrzewać, że to, co uważał za znaczenie znaku, jest faktycznie znakiem innego znaczenia” (Eco, 1996, s. 47).

Pogłębiona analiza geograficzna, dla której podstawą jest *topos* jako przestrzeń, a w której zarówno semiotyków (Choay, 1986), jak i geografów interesuje także *logos*, czy aspekty polityczne kształtujące semiosferę, pozwolić mogą wykazać związki przestrzeni materialnej z przestrzenią społeczną, zaś interpretacja semiotyczna przestaje być odgórną,

łączy znaki-elementy w przestrzeni z jej użytkownikami. Przestrzeń materialna jest wytwarzana przez jej warstwę społeczną, tym samym mówi o jej potrzebach, ideach etc., a przynajmniej o potrzebach części użytkowników przestrzeni miejskiej. Powstałe w ten sposób znaki w przestrzeni oddziałują na kolejne osoby mieszkające czy przebywające w mieście. W sytuacji, gdy znak nie zostanie odebrany, część komunikatu nadawcy ginie (ryc. 20).

Ryc. 20 Przestrzeń geograficzna jako potencjalna przestrzeń komunikacji.
Źródło: opracowanie własne, 2015.

Odnosząc teorię językową do miasta, można powiedzieć, że te znaki w przestrzeni miejskiej, którym nadano wartość semantyczną, stanowią wypowiedź, są więc narzędziem. Funkcja narzędzia jest znana temu, kto umie posługiwać się danym kodem. Husserl (2000) twierdził, że dostrzegając i doznając zmysłowo jakichś wyrażeń, np. zapachu fiołka, koncentrujemy się zarówno na samym aromacie, jak i automatycznie myślimy o tym, czego znakiem jest ten zapach – samym kwiecie fiołka. Uważał, że wyrażenie (tu: zapach) staje się przezroczyste, niezauważalne, natomiast dominuje intencja znaczeniowa. Wydawać się jednak może, że dotyczy to tylko tych sytuacji, kiedy kod jest użytkownikowi dobrze znany, jak np. język ojczysty, zaś w innych sytuacjach będzie wręcz odwrotnie.

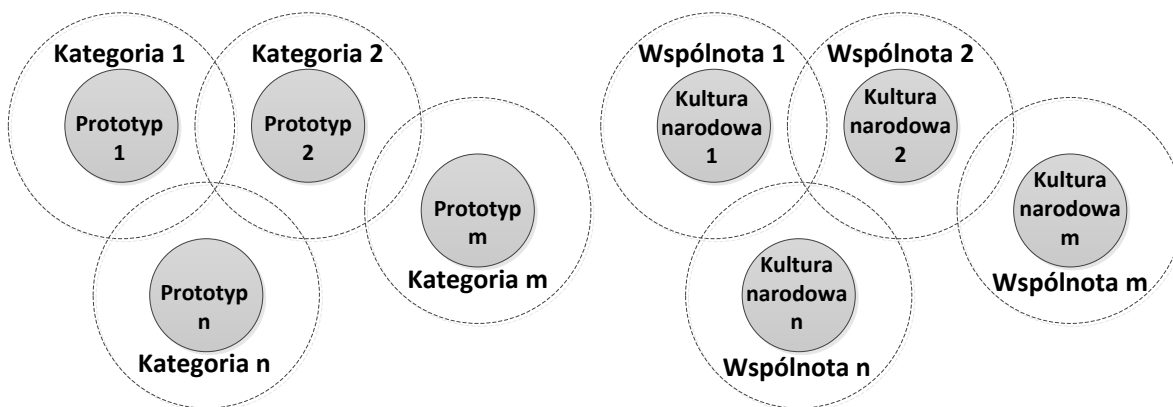
Wspólnoty kultur narodowych

Tak rozumianej interpretacji semiotycznej dokonać można po odczytaniu znaczeń obiektów w przestrzeni miejskiej. Podjęta w pracy geograficzno-semiotyczna analiza miasta wielokulturowego dotyczy Suboticy, w której współlegzystują przedstawiciele wielu kultur narodowych, rozpatrywanych przez pryzmat kulturalistycznej koncepcji narodu Kłoskowskiej (2012), a następnie zobrażowanych w oparciu o rozszerzoną teorię Tullio-Altana (1995).

W ujęciu takim przyporządkowanie znaków do określonych kultur narodowych mogłoby być skomplikowane, kontrowersyjne, a nawet obarczone błędami, szczególnie w przypadku analizy diachronicznej, w której restrykcyjne podejście do raz określonej kultury narodowej obarczone byłoby lukami logicznymi, tetycznymi, a także aksjologicznymi. Akulturacja, rozumiana jako proces wdrażania jednostki do kultury innej niż ta, którą nabyła przez wychowanie (Sztompka, 2012), a także konwersje i transgresje narodowe, powszechne od wieków na terenach pogranicza oraz współcześnie, jako jeden z przejawów globalizacji, uniwersalizacji i uniformizacji kulturowej, utrudniałyby rozważania synchroniczne, tym bardziej, iż są one procesem, nie są więc tożsame z całkowitym odrzuceniem danej kultury narodowej na rzecz innej. Kłoskowska (2012) mówi wręcz o różnych typach identyfikacji narodowej (jednolita – integralna, podwójna, niepewna, kosmopolityczna) i przyswojenia kultury narodowej (uniwalencja, biwalencja, ambiwalencja, poliwalencja). W celu uniknięcia nieścisłości, należy założyć, iż poszczególnych kultur narodowych nie można traktować zgodnie z założeniami *Kategorii* Arystotelesa (2003), a więc logicznych, rozłącznych, niezmiennych, wyróżnionych dzięki binarności cech definicyjnych. Odejście od klasycznego rozumienia kategorii jest tym bardziej zasadne, iż badania dotyczą regionu, o którym Csaba Kiss mówi: „Europa Środkowa, a więc coś w środku, Środek Europy – jego pozytywną treścią jest negacja dwubiegunowego schematu, negacja skrajności, sprzeciw wobec logiki wyłączności, głoszącej: albo-albo” (Kiss, 2009, s. 19). Adekwatne wydaje się podejście amerykańskiej psycholog Eleanor Rosch – teoria prototypów, która jest powszechnie przyjęta w naukach kognitywnych (por. Grzegorzczkowska, 1998; Tabakowska, 2001; Chlewiński, 1999; Chlewiński, 2007; Chuderski, Bremer, 2011; Zura, 2004). Szereg badań, których wyniki zaprezentowano w rozlicznych publikacjach (por. Rosch, 1973, 1975a, 1975b; Mervis, Catlin, Rosch, 1975; Rosch i in., 1976), pozwoliły Rosch na określenie statusu epistemologiczno-metodologicznego terminu „kategoria” oraz na sformułowanie wniosku, iż przynależność do danej kategorii nie sprowadza się li tylko do posiadania przez jednostkę określonego zespołu cech i atrybutów koniecznych i wystarczających, pełniących funkcje dystynktywne. Zauważyła również, iż elementy należące do jednej kategorii nie są sobie równe i nie charakteryzują się tym samym stopniem członkostwa w danej kategorii. Kategorie są zwykle uogólniane, sprowadzane do ich prototypów (najlepszych, najjaśniejszych przykładów, centralnych obiektów), wokół których zgromadzone są pozostałe, nieprototypowe, często wręcz peryferyjne elementy danej kategorii. Prototypy zawierają zespół cech, najbardziej reprezentatywnych dla danej kategorii, będących punktem odniesienia dla charakterystyki pozostałych elementów i pozwalających na

przyporządkowanie do danej lub innej kategorii. Kategorie, z kolei, składają się z cech i atrybutów, które często nie są rozłączne, występują w wielu wariacjach, niekoniecznie tych, które uznawane są powszechnie za najbardziej typowe, zaś wśród nich znajdują się elementy bliższe i dalsze względem prototypu (bardziej centralne lub peryferyjne). Kategorie są więc wewnątrznie strukturalizowane, a ich pogranicza są rozmyte. Egzemplifikacji teorii prototypów posłużyć mogą porównania sosny i kosodrzewiny, z których lepszym przykładem kategorii drzewa iglastego jest smukła sosna, niż płożąca się, krzewiasta kosodrzewina. Pies, natomiast, jest bliższy prototypowi ssaka, niż wieloryb, który, tak samo jak przedstawiciele kategorii ryb, ma płetwy i jest zwierzęciem wodnym. Rosch (1975b) udowodniła między innymi, iż krzesło i sofa są lepszymi przykładami kategorii mebli, niż zegar czy popielniczka, pomarańcza i jabłko są bliżej prototypu owocu niż oliwka czy orzech, zaś samochód jest łatwiej utożsamiany z środkiem transportu niż winda. Przykłady można odnieść do przedstawicieli kultur narodowych. Prototypowym Polakiem mogłaby być osoba narodowości polskiej urodzona i wychowana w Polsce w wierze katolickiej, dla której językiem ojczystym jest polski, znająca i rozumiejąca polskie obyczaje, kultywująca tradycje. Osoby, która spełnia większość powyższych kryteriów, lecz jest wyznania mariawickiego, oczywiście nie można wykluczyć z kategorii, której najlepszym przykładem jest wspomniany prototyp Polaka. Podobnie jak Polakami są przedstawiciele Polonii, nawet jeśli nigdy nie byli w Polsce, a język polski nie jest dla nich ojczystym lub są bilingwalni. Powyższe ilustracje dowodzą, iż myśląc o jakiejś kulturze narodowej, *de facto* wskazuje się na jej prototyp, charakteryzując najbardziej typowe elementy składowe, przy pominięciu tych, które pozostają na marginesie danej kultury, a które mogą być centralnymi dla innej lub innych kultur narodowych.

Kategoria kultury narodowej jest więc szersza niż jej wyidealizowany prototyp i mogą składać się na nią elementy będące nietypowymi dla danego narodu. Należy przyjąć, iż elementy, wskazywane jako wyznaczniki określonej kultury narodowej, są w istocie prototypem, wokół którego istnieje szersza kategoria – wyobrażona wspólnota danej kultury narodowej. Wspólnota ta posiada pewne cechy wyłączne lub typowe dla rozpatrywanej kultury narodowej, inne zaś są wspólne dla wielu kultur narodowych (ryc. 21).

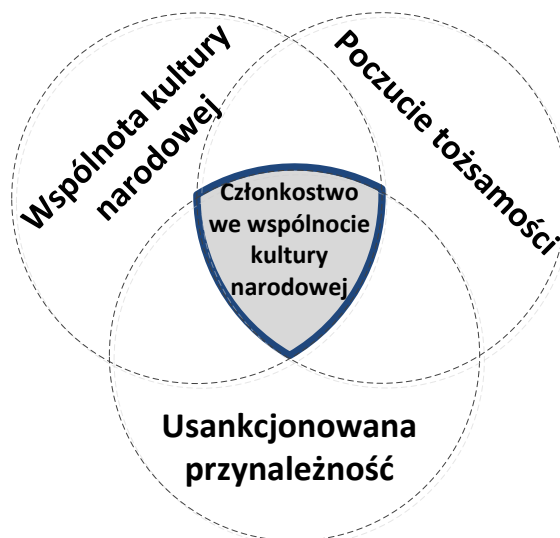

Ryc. 21 Przykładowe relacje między prototypami a kategoriami oraz ich analogia do relacji kultura narodowa a wspólnota wyobrażona kultur narodowych.
Źródło: opracowanie własne, 2014.

Semiotycznej charakterystyki tego zjawiska dokonał Łotman (1983), który zauważył, że kultura jest zarówno jednorodna, jak i różnorodna. Jedność przejawia się w tym, iż do komunikacji w obrębie danej kultury wykorzystywane są zróżnicowane systemy semiotyczne. W ten sposób każda kultura jest poliglotyczna, co umożliwia porozumiewanie się i wymianę informacji z inną kulturą.

Osobną kwestią pozostaje problem zakwalifikowania do określonej wspólnoty kultury narodowej, szczególnie w przypadku, gdy analizowany pojedynczy element scharakteryzowany może być przez równy stopień członkostwa w kilku wspólnotach. Sukursem służy koncept Liah Greenfeld (1993), czyli związek wspólnoty kultury narodowej ze zjawiskami tożsamości i przynależności do niej (ryc. 22). Członkostwo w danej wspólnocie jest tym samym zależne od czynników obiektywnych oraz subiektywnych (Szacka, 2008). Przynależność do wspólnoty zwykle jest usankcjonowana obrzędami, ceremoniami, a także dokumentami przyznawanymi na życzenie jednostki (nadanie obywatelstwa, członkostwa w organizacji politycznej itp.) lub niezależnie od jej woli (przykład chrztu niemowląt w katolicyzmie, pośmiertnych odznaczeń). Newralgiczną jest również tożsamość, będąca poczuciem, stanem świadomości, wyrazem refleksyjności jednostki (Giddens, 2010), i jako taka mogąca ulegać zmianom i transformacjom. Dobrą ilustracją jest przykład, uznanego za jednego z najwybitniejszych kompozytorów węgierskich, Franciszka Liszta, który urodził się w niemieckiej rodzinie, w Raiding na pograniczu austriacko-węgierskim (w granicach dzisiejszej Austrii), kształcił się w Wiedniu, lecz w życiu i romantycznej twórczości epatował węgierskością i propagował ją, mimo faktu, iż nie mówił w języku węgierskim (por. Felczak, 1983; Snopek, 2002). W wielokulturowych regionach,

jakim jest np. Wojwodina, częstsze są jednak przypadki, gdy ani tożsamość, ani przynależność nie są jednoznaczne.

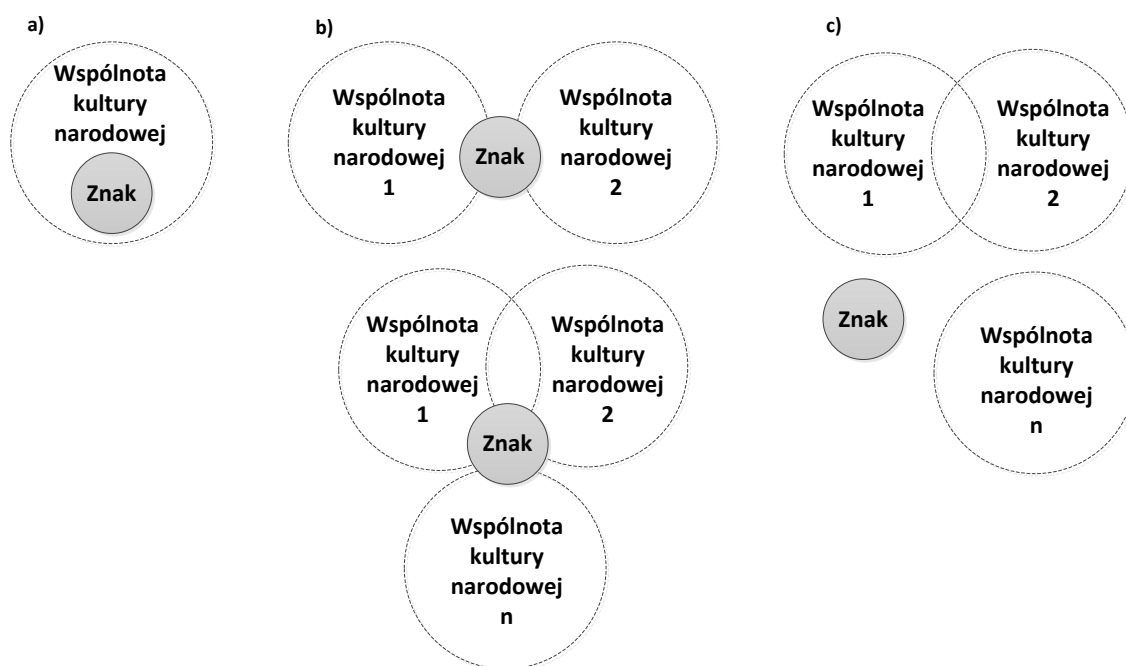

Ryc. 22 Członkostwo we wspólnocie kultury narodowej jako wypadkowa tożsamości i przynależności do niej.

Źródło: opracowanie własne, 2014.

Podjmując próbę klasyfikacji znaków wedle ich powiązań z określonym narodem przyjęto więc, iż znaki łączyć można nie tyle z samymi kulturami narodowymi rozumianymi jako prototypy, lecz ze wspólnotami kultur narodowych, przy czym związki te mogą być następujące:

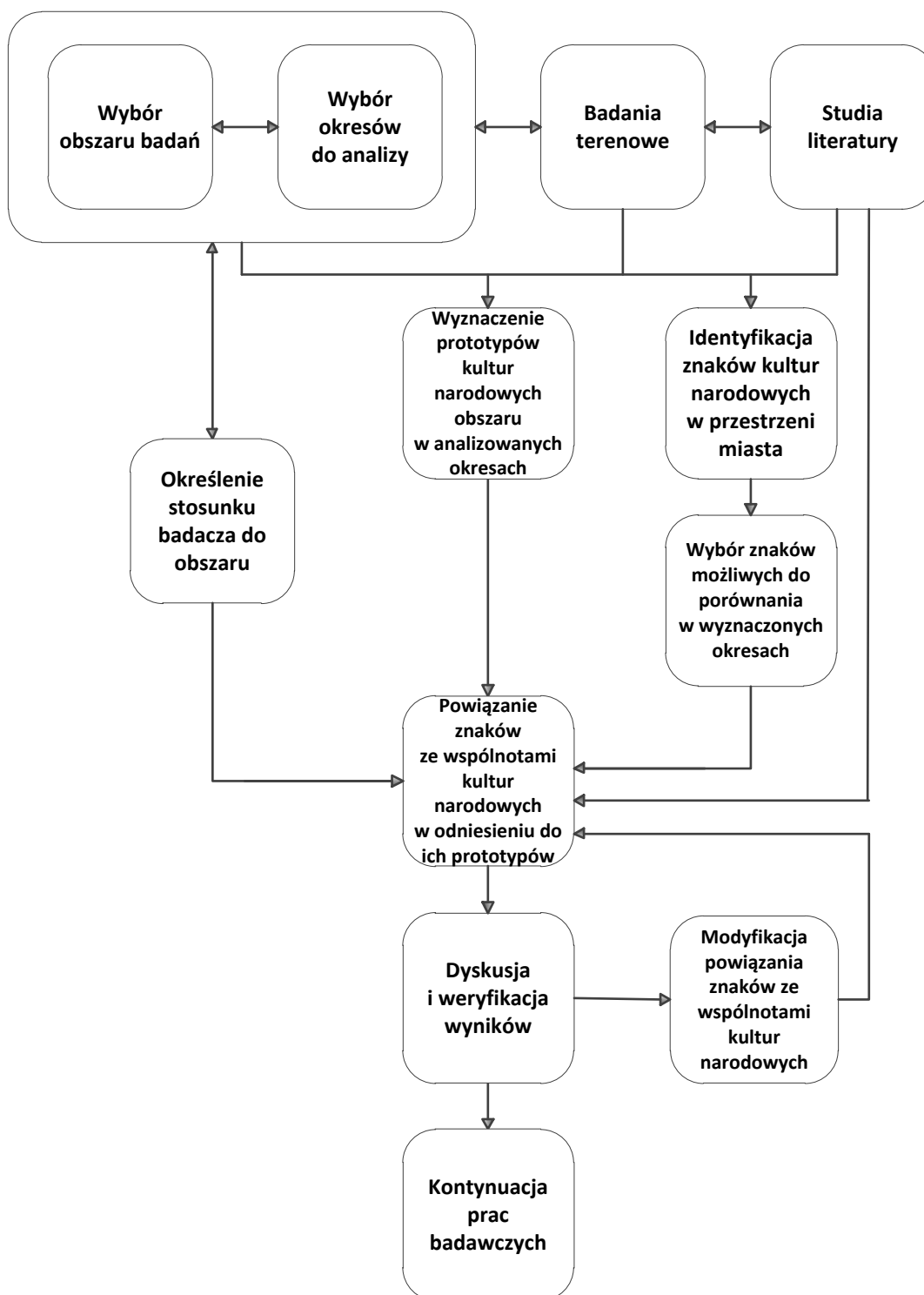
- bezsporne przyporządkowanie znaku do wspólnoty kultury narodowej;
- wielokulturowość – przyporządkowanie znaku do dwóch lub więcej kultur narodowych;
- znaki, które nie są powiązane z kulturami narodowymi (ryc. 23);
- znaki niejasne, których przyporządkowanie do wspólnoty lub wspólnot jest wątpliwe.

Ryc. 23 Przykłady zależności znaku względem kultur narodowych
a) znak konkretnej wspólnoty kultury narodowej; b) wybrane typy wielokulturowości;
c) brak powiązania znaku ze wspólnotami kultur narodowych.
Źródło: opracowanie własne, 2014.

Metoda geograficzno-semiotyczna i jej założenia dla miasta wielokulturowego

Przyporządkowanie znaku do wspólnot kultur narodowych powinno zostać poprzedzone określeniem czasu i obszaru, których dotyczy analiza, a następnie wydzieleniem adekwatnych prototypów kultur narodowych w oparciu o badania terenowe oraz studia literatury. Prototypy te są podstawą dla możliwości identyfikacji znaków ze wspólnotami kultur narodowych, którą należy poprzeć dalszym, nieraz szczegółowym zgłębianiem zróżnicowanej literatury. Jak wykazywała Rosch (1975b), wpływ na kategoryzowanie, nawet w przypadku próby jego obiektywnego dokonania, mają uwarunkowania kulturowe kategoryzującego. Istotnym jest więc określenie relacji badacza z podmiotem jego badań, przy czym optymalną jest perspektywa obiektywna i zewnętrzna analizującego. Paralelnie powinny być prowadzone studia nad znakami w przestrzeni miasta – ich identyfikacją w wybranych okresach, a następnie wyborze tych, które najlepiej odzwierciedlają związki z kulturami narodowymi i są możliwe do porównania w wyznaczonych momentach historycznych. Efekty tak zrealizowanej procedury badawczej powinny być poddane dyskusji i weryfikacji, w konieczności zaś – modyfikacji (ryc. 24).

Ryc. 24 Schemat postępowania badawczego podczas wyznaczania kultur narodowych i przyporządkowywania im znaków.
Źródło: opracowanie własne, 2014.

O wyborze obszaru oraz ram czasowych analizy geograficzno-semiotycznej Suboticy, zdecydowały cechy autorki, które powinny być gwarantem wyeliminowania subiektywności, a tym samym warunkują rzetelność prowadzonych studiów. Wyróżniki te przedstawiają się następująco:

- brak przynależności do którejkolwiek z analizowanych wspólnot kultur narodowych;
- możliwość studiów literatury w językach analizowanych wspólnot kultur narodowych;
- weryfikacja cząstkowych wyników badań w różnych środowiskach naukowych.

Mimo związków z krajami byłej Jugosławii, autorka, przed przystąpieniem do prac nad rozprawą, nie miała bliskich relacji ani z Subotićą, ani z jej mieszkańcami. Zapewniony został tym samym dystans wobec wspólnot kultur narodowych, który skutkował przewagą racjonalizmu nad emocjami przy dokonywaniu przyporządkowywania znaków do wspólnot kultur narodowych. O istotności tego podejścia świadczyć może hipotetyczny przykład rdzennego Polaka, który wychowując się w Polsce nabiera przekonania o bezsprzecznej polskości Chopina czy Mickiewicza, zwykle nie rozmyślając nad pierwiastkiem francuskim czy litewskim w ich życiu i twórczości.

Zapoznanie z kulturami narodowymi Suboticy miało miejsce w wyniku studiów literatury z zakresu m.in. geografii, demografii, historii w językach tych kultur, czyli w języku serbskim, chorwackim, bułgarskim (rezultaty badań zaprezentowano w 1. rozdziale trzeciej części pracy). Ze względu na inicjalną znajomość języka węgierskiego, publikacje naukowców węgierskich czytano w autorskim wydaniu po serbsku lub tłumaczeniu na język serbski (w tym subotické wydania dwujęzyczne), angielski lub polski. Zauważyć należy, iż znajomość języków zaważyła na wyborze okresów (międzywojnie, czasy komunistycznej Jugosławii i współczesność), których dotyczą badania nazewnictwa miejskiego, a więc czasu przynależności Suboticy do krajów słowiańskich, z pominięciem tych, kiedy miasto było w granicach Węgier. Zdecydowano się nie wspomagać tłumaczem, obawiając się, iż współudział pośrednika mógłby zaważyć na porównywalności dociekań z tymi, których autorka rozprawy dokonywała samodzielnie.

Wybór wspólnot kultur narodowych

Cząstkowe wyniki badań prezentowane były na konferencjach w Polsce i zagranicą w różnych środowiskach naukowych (sławiści, w tym literaturoznawcy i folklorysty, historycy, onomaści, kulturoznawcy, semiotycy). Komentarze do wygłoszonych referatów zaowocowały zmianami naniesionymi do prowadzonych rozważań, w celu ich optymalizacji. Istotnym elementem analiz fragmentarycznych było określenie liczby znaków wspólnot, które wydzielono w fazie koncepcji pracy. Dzięki temu wyeliminowano te wspólnoty, które są reprezentowane sporadycznie (np. słoweńską, macedońską, bośniacką, rosyjską), a których prezentacja kartograficzna uczyniłaby mapy nieczytelnymi. W konsekwencji tak

przeprowadzonej procedury badawczej, wydzielono następujące wspólnoty kultur narodowych Suboticy:

- buniwską;
- chorwacką;
- jugosłowiańską;
- serbską;
- węgierską;
- inne.

Prototypy tych wspólnot wskazane zostały w tabeli 3 *Przykłady kultur narodowych Suboticy i ich komponentów*, która, na obecnym etapie analizy, mogłaby być zatytułowana *Prototypy wspólnot kultur narodowych Suboticy*. Wymienione wspólnoty nie są wszystkimi, które uczestniczyły w kształtowaniu semiosfery Suboticy (por. rozdz. 1.3., cz. III), pozostałe włączone zostały do kategorii „inne”. Nieznaczną liczebność przesądziła o umieszczeniu w niej znaków związanych z nieuwzględnionymi wspólnotami Słowian. Nie wyodrębniono także wspólnoty żydowskiej, której znaki są wyraźnie zauważalne w przestrzeni Suboticy (por. Muszyńska, 2014b). Decyzja ta uwarunkowana jest następującymi czynnikami:

- ludność żydowska w Suboticy uległa asymilacji, przez co określana być powinna jako żydzi (wyznawcy judaizmu), nie zaś Żydzi (członkowie wspólnoty kultury narodowej Żydów);
- najbardziej czytelne znaki związane ze wspólnotą żydowską odnoszą się do religii, a znaki religijne traktowane są jako wielokulturowe;
- wielu żydów zostało upamiętnionych w przestrzeni Suboticy ze względu na fakt ich zaangażowania w działania partyzanckie i dywersyfikacyjne podczas II wojny światowej, czyli uznano ich, *post mortem*, za przedstawicieli kultury jugosłowiańskiej;
- znaki związane jednoznacznie ze wspólnotą kultury narodowej Żydów są nieliczne.

Oprócz wymienionych wspólnot kultur narodowych, założono również, że istnieje może symultaniczna przynależność do wielu spośród nich (wielokulturowość), lub brak związku z którąkolwiek z wymienionych.

Wybór obiektów-znaków do analizy

Wyznaczaniu wspólnot towarzyszyły rozważania dotyczące znaków w mieście oraz ich relacji z kulturami narodowymi. Podjęto próbę odnalezienia tych znaków, które odnoszą się do komponentów kultury narodowej, w tym również do tych wskazanych

w kulturalistycznej koncepcji narodu Kłoskowskiej – odwołują się do kultury symbolicznej, a więc do języka, literatury sztuki, religii, humanistyki – nauki i obyczajów, a ponadto do polityki. Podczas badań terenowych zaobserwowano zróżnicowane znaki w przestrzeni miejskiej: festiwale, szatę informacyjną miasta, pomniki, style architektoniczne nawiązujące do konkretnych wspólnot, restauracje z kuchnią narodową i regionalną, świątynie, nekropole i inne. Scharakteryzować je można używając kryterium czasu (trwałe i krótkookresowe) oraz formy (znaki materialne, znaki-wydarzenia). Kryterium trwałości znaku jest trudne do sprecyzowania. Przyjąć można w uogólnieniu, iż znaki trwałe obecne są w mieście przynajmniej kilka tygodni, najczęściej zaś lat, natomiast znaki krótkotrwałe zauważalne są w mieście przez kilka minut, niekiedy dni. Wyraźna jest granica między znakami materialnymi (wywieszona flaga, pomnik, tablica pamiątkowa, świątynia itp.) a znakami-wydarzeniami (festiwal, dni kultury, protest, manifestacja itp.). Podkreślić należy, iż ani forma nie warunkuje trwałości, ani trwałość nie jest ściśle związana z formą znaków. Znaki materialne mogą być usunięte z przestrzeni miasta (w wyniku zmian zachodzących w przestrzeni fizycznej, jako rezultat protestów lub przemian ideologicznych, politycznych oraz potrzeb mieszkańców), spontaniczne manifestacje mogą zaś przerodzić się w wielotygodniowe protesty, jak miało to miejsce w Kijowie na Majdanie od listopada 2004 r. do końca stycznia 2005 r., a także od listopada 2013 r. do końca lutego 2014 r., czy na madryckim Puerta del Sol w 2011 roku. Zawłaszczanie przestrzeni na skutek wydarzeń, krótkotrwałe elementy szaty informacyjnej miasta (plakaty, nielegalne, zwykle szybko zamalowywane graffiti, okazjonalne wywieszanie flag itp.), choć oddają relacje między kulturami narodowymi w mieście, pozostają w gestii rozważań socjologicznych. Badania geograficzne powinny koncentrować się na wzajemnych relacjach znaków trwałych i materialnych. Znaki te są nie tylko możliwe do ujęcia w analizie przestrzennej i czasowej, lecz wykazują się istotnością dla kultur narodowych. Jak zauważa Kłoskowska (2012) kultura narodowa jest rezultatem indywidualizacji i trwania, które zapewniają właśnie formy trwałe, pod warunkiem integracji z przeżyciami związanymi z ich tworzeniem lub odbiorem, bez których utraciłyby znaczenie i wartość. Podczas badań terenowych w Suboticy zidentyfikowano następujące trwałe i materialne znaki kultur narodowych w mieście:

- obiekty architektury:
 - świątynie,
 - pomniki i tablice pamiątkowe,
 - inne;
- cmentarze;

- nazewnictwo miejskie:
 - nazwy ulic i placów,
 - inne nazwy (sklepów, warsztatów itp.);
- instytucje (urzędy, instytucje kultury, placówki dyplomatyczne);
- placówki edukacyjne;
- lokale gastronomiczne.

Znaki te poddano weryfikacji wstępnej, w wyniku której część z nich nie została wzięta pod uwagę w dalszych rozważaniach. Podstawą dla geografii jest odczytywanie i analiza przestrzeni, w pierwszej kolejności wyeliminowano więc te znaki, które można by powiązać ze wspólnotami kultur narodowych wyłącznie drogą studiów historycznych. Zdecydowano się pominąć nazwy umieszczane na sklepach, warsztatach, instytucjach, gdyż statut Suboticy (*Statut grada Subotice*, 2008) warunkuje ich podawanie w trzech językach urzędowych miasta (serbski, chorwacki, węgierski), a poza tym, w większości nie da się ich powiązać bezpośrednio z kulturą narodową (potencjalnie możliwe jest to jedynie, jeśli podane jest nazwisko właściciela lub rzemieślnika). Nie uwzględniono również placówek edukacyjnych, które służą uczniom bez względu na ich przynależność kulturową, uruchamiają klasy w języku serbskim, chorwackim lub węgierskim, czyli w językach urzędowych miasta, zaś liczba klas i ich zróżnicowanie uzależnione jest od rocznika. Jednym z wyjątków jest gimnazjum Paulinum, które kształci młodzież w duchu katolickim bilingwalnie (w języku chorwackim i węgierskim). Zrezygnowano także z analizy lokali gastronomicznych, choć w niektórych przypadkach mogą być jedynym świadectwem obecności w mieście przedstawicieli pewnych kultur narodowych (dotyczy to zwłaszcza Azjatów i prowadzonych przez nich barów orientalnych, a także sklepów zwanych powszechnie „chińczykami”). Tego typu lokale, obok festiwali, są przejawem, znanej doskonale z rzeczywistości polskiej, wielokulturowości butikowej (Fish, 1997; Dolińska, Makaro, 2013; Kułakowska, 2009; Śliz, Szczepański, 2011). Obiekty takie, choć ekspansywne i wyraźnie zauważalne, są raczej wyrazem globalnej mody na kuchnie orientalne, egzotyczne i restauracje *fast food*, niż świadectwem wielokulturowości miast, w których się znajdują. Jako przykład posłużyć może podlódzkie monokulturowe Główno, liczące około piętnastu tysięcy mieszkańców, w którym (nie uwzględniając podmiejskich barów na stacjach benzynowych) w lipcu 2014 roku były dwie „włoskie” pizzerie, dwa „chińskie” bary oraz dwa lokale, które serwowały „arabski” kebab, a także restauracja oferująca potrawy kuchni polskiej oraz obiekt gastronomiczny specjalizujący się w kanapkach i burgerach z kurczakiem wzbogacający ofertę o dania

obiadowe. Podkreślić należy, iż pracownikami każdego z tych miejsc byli wyłącznie Polacy. Scharakteryzowany generalny trend nie wyklucza, naturalnie, sytuacji, w których pojawianie się lokali z kuchnią narodową czy regionalną jest związane ze zmianami zachodzącymi w kulturze oraz potrzebami mieszkańców miast, a także przybyszy (jak otwieranie w XXI w. restauracji z kuchnią żydowską w Łodzi). Kolejnym argumentem przemawiającym za wyłączeniem obiektów gastronomicznych z analizy, był fakt, iż dotyczy ona miasta leżącego na pograniczu słowiańsko-madziarskim, gdzie w kuchni zacierają się granice między tym, co narodowe, a tym, co regionalne. W efekcie karty menu w licznych subotickich restauracjach, np. w buniewskiej *Gurinović* i węgierskiej *Népkör*, są w wielu punktach zbieżne (więcej o ofercie gastronomicznej Suboticy i okolic: Božin, 2010).

Architektura, ze względu na wartości, które sobą reprezentuje, jest kolejnym znakiem istotnym dla kultur narodowych. Basista (2009) za najistotniejsze uznaje, w kolejności, wartości religijne, etyczne, estetyczne, kulturowe (dydaktyczne, obyczajowe, historyczne, społeczne, polityczne, ideologiczne), użytecznościowe (ekonomiczne, ekologiczne, użytkowe, techniczne). Do wartości kulturowych zaliczyć należy również symboliczne. Wartości architektury wykazują związek z komponentami kultury narodowej, jednakże takie cechy jak symultaniczność, stopniowalność, zmienność, umiejętność ich obiektywnego odczytania, czy błędy przy przypisywaniu wartości sprawiają, iż większość obiektów architektonicznych trudno jest przyporządkować wspólnotom kultur narodowych. Wartości estetyczne, które z jednej strony istnieją w samej budowlu, z drugiej – są efektem percepcji obserwatora, również nie mogą być jednoznacznie utożsamiane z kulturami narodowymi.

Przyjęto, iż świątynie¹⁶, których wartość i funkcja religijna jest dominująca, uznane zostaną za znaki wielokulturowe. Dotyczy to także monumentalnej subotickiej synagogi, która, choć obecnie rzadko pełni funkcję domu modlitwy, utożsamiana jest z żydami, którymi w Suboticy są Żydzi, Węgrzy i Słowianie. Za znaki wielokulturowe uznane zostały również cmentarze wraz ze znajdującymi się na nich kaplicami. Pierwotnie na cmentarzach chrześcijańskich wydzielano kwartały dla określonych konfesji, jednakże, ze względu na liczne małżeństwa mieszane, podziały te nie są ściśle przestrzegane (por. III cz., rozdz. 2.2). Cmentarze i świątynie służą więc przedstawicielom określonych religii, lecz należących do różnych wspólnot kultur narodowych.

¹⁶ Pojęcie „świątynia” używane jest w pracy w odniesieniu do budowli sakralnych wzniesionych w celu ich przeznaczenia na miejsce kultu, w którym sprawuje się obrzędy religijne, nie zaś *sensu stricto*, jako świątynia katolicka.

Budynki, z wyjątkiem wspomnianych obiektów sakralnych, nie zostały uwzględnione w badaniach. Oceny ich związku z kulturami narodowymi dokonywać by można biorąc pod uwagę szczególnie wartości historyczne, takie jak styl, autorstwo, fundacja, zdarzenia związane z budynkiem, upamiętnienie lokalnych zwyczajów, a także opowiadające symboliczne elementy budynków (por. Basista, 2009). Sytuacje, w których wymienione czynniki są jednoznacznie związane z kulturą narodową, są jednak nieliczne. Styl architektoniczny, w kulturze europejskiej, jest utożsamiany z epoką, nie zaś ze wspólnotami kultur narodowych. Wyjątkiem są style narodowe końca XIX w. i początku XX w., które rozwinęły się m.in. w Finlandii, Polsce, Katalonii, Irlandii, Norwegii, Bułgarii, na Łotwie, Węgrzech, a więc dotyczyły one krajów i regionów małych bądź peryferyjnych, które znalazły się w punkcie zwrotnym na drodze ku niezależności. Zasadniczym wyróżnikiem stylów narodowych jest traktowanie ich i świadome użycie jako znaku, nośnika określonych idei narodowościowych (por. Omilanowska, 1998), a także ich wernakularyzm, rodzimość (Krakowski, 1998). Style te są rozumiane jako *modus*, a więc są uwarunkowane obiektywnie, zależą od typu dzieła, tematu i treści, które przekazują (Białostocki, 2008). W architekturze węgierskiej zwrot ku ideom narodowym w architekturze zapoczątkował Ödön Lechner, który łączył w budynkach elementy barokowe i orientalne, nawiązując do azjatyckiego pochodzenia Madziarów. Inspirując się nurtem zapoczątkowanym przez Lechnera, działali liczni architekci, w tym Dezső Jakab, Marcell Komor, Ferenc Raichle, którzy wprowadzili do Suboticy węgierską secesję, z jej barwnymi, ceramicznymi detalami wzorowanymi na motywach ludowych. Z ideą komunistycznej Jugosławii, z kolei, związana jest architektura socrealizmu, która typowa jest, wszakże, dla całego bloku wschodniego. Analogicznie, cerkiewna architektura barokowa, niezwykła w kontekście dominującego w prawosławiu stylu bizantyjskiego, jest obecna we wszystkich regionach przynależących w XVIII w. do Monarchii Habsburgów i zamieszkałych przez wyznawców obrządku wschodniego. Styl architektoniczny budowli miejskich tylko w wyjątkowych przypadkach może być powiązany z kulturą narodową. Odniesienia do kultur narodowych można czynić rozpatrując pochodzenie architekta, fundatora oraz przeznaczenie budowli, co wymaga osobnych studiów historycznych i kulturowych, gdyż dane te zwykle nie są czytelne w przestrzeni miasta. Dostęp do nich w przestrzeni miasta jest możliwy, jeśli na budynku umieszczono stosowną tablicę informacyjną, jednakże w Suboticy nie ma takiego zwyczaju, nawet w przypadku obiektów zabytkowych. Na budowlach subotickich umieszczane są natomiast tablice pamiątkowe, których celem jest kommemoracja wydarzeń związanych bezpośrednio z samą budowlą, lub też osób, które w niej mieszkały, pracowały etc.

Tablice pamiątkowe oraz pomniki umieszczane w przestrzeni publicznej są jednymi z najbardziej czytelnych znaków architektonicznych w miastach. Pierwotnie przeznaczeniem monumentów było uruchamianie lub wyrażanie szacunku wobec sił sakralnych, lecz uświęcały tym samym wytworzone wokół spersonalizowanych bogów instytucje i normy społeczne. Dzięki temu możliwe było budowanie więzi i poczucia wspólnoty (Wąs, 1998). Współcześnie pomniki sakralne pozostają w mniejszości, podczas gdy ich miejsce zajęły wizerunki twórców i polityków, których działalność artystyczna i polityczna zapisała się w pamięci zbiorowej. Wykazują związek z takimi komponentami kultury narodowej jak *epos* (co wynika bezpośrednio z ich funkcji upamiętniającej), *logos* (poprzez inskrypcje w języku danej wspólnoty), w niektórych przypadkach także *etos* (jeśli pomnik lub tablica związane są z instytucją), *genos* (uwiecznienie postaci lub wydarzenia, które odegrały kluczową rolę w historii narodu, czego egzemplifikacją jest pomnik Arpada na placu Bohaterów w Budapeszcie). Pomniki i tablice mogą odnosić się do pojęcia *topos* i *politikos*, czego wyrazistym przykładem są reliefy przedstawiające lwa św. Marka, które władze Republiki Weneckiej nakazywały umieszczać na bramach i ratuszach zdobytych miast (pozostały m.in. na Pałacu Pretorów w istrijskim Koprze, na Bramie Lądowej w dalmatyńskim Zadarze i w wielu innych miastach wschodniego wybrzeża Adriatyku). Możliwość odniesienia do, niejednokrotnie, wszystkich komponentów kultur narodowych oraz fakt, iż wiele informacji (np. przyczyna i podmiot kommemoracji, fundacja i inicjatywa, skrócona historia obiektu) znajduje się bezpośrednio na pomnikach i tablicach pamiątkowych, sprawiają, iż inwentaryzacja terenowa jest podstawą dla ich identyfikacji, co uzasadnia włączenie ich do badań geograficzno-semiotycznych.

W pracy przyjęto założenie, iż czytelnymi znakami w mieście są również nazwy ulic i placów¹⁷. Urbanonimy pełnią różne funkcje, do najważniejszych zaś zaliczane są orientacyjna i lokalizacyjna, a także symboliczna, która wskazuje na społecznie akceptowany system wartości danej wspólnoty oraz propaguje go (Balowski, 2010). Refleksem funkcji symbolicznej hodonimów jest stygmatyzacja przestrzeni miasta, która dokonana być może przez powołane do tego organy władzy lub w wyniku inicjatywy oddolnej mieszkańców. Kwiryna Handke określa to zjawisko jako „opanowanie środowiska i podporządkowanie go zasadom funkcjonowania wspólnoty mieszkańców” (Handke, 2010, s. 360).

¹⁷ W onomastyce funkcjonują różne terminy określające nazwy ulic i placów: *plateonim* – nazwa ulicy; *hodonim* – nazwa drogi, ulicy, placu, skwery, autostrady, tunelu; *urbanonim* – nazwa własna obiektu znajdującego się w przestrzeni miejskiej (ulicy, placu, parku, budynku, instytucji), a także szerszy – nazewnictwo miejskie (toponimia miejska, urbanonimia). W pracy analizowane będą wyłącznie nazwy ulic, dróg i placów, nawet jeśli przy ich opisie użyte zostanie określenie mające bardziej ogólne znaczenie (jak nazewnictwo miejskie).

Nazwy ulic i placów mogą być uznane za znaki w przestrzeni miejskiej przy przyjęciu, za Łotmanem (1983), iż imiona własne tworzą nierozłączną całość z przedmiotami, które nazywają, zaś element oznaczający jest nieodłączną własnością elementu oznaczanego. Toponimia miejska, w szczególności zaś nazwy ulic i placów, są znakami wspólnot, ich obecności, relacji między nimi, a szerzej – „specyficznymi pomnikami kultury, które świadczą o życiu danej osady i jej przeszłości” (Laćević, 1984, s. 217). Badania nazewnictwa miejskiego rzadko podejmowane są przez geografów, choć analiza geograficzna może przyczynić się do odtworzenia społecznej i narodowej mapy pamięci.

Urbanonimy, podobnie jak inskrypcje na pomnikach i tablicach pamiątkowych, mogą być zapisane w różnych językach. W regionach wielokulturowych procedura ta jest powszechna i usankcjonowana prawnie (za przykład posłużyć mogą tablice polsko-kaszubskie na Kaszubach, chorwacko-włoskie w chorwackiej Istrii, słoweńsko-włoskie w Słowenii na Istrii, trójjęzyczne serbsko-chorwacko-węgierskie w Suboticy). Plateonimy składają się z dwóch członów, z których tylko jeden, odróżniający, wykazywać może związek ze wspólnotą kultury narodowej, podczas gdy człon określany (np. ulica, plac, skwer, zaułek, prospekt, aleja, park, pasaż itp.) pozostaje w tym względzie neutralny. Nazwy ulic i placów nie powinny stanowić biogramu (Cieślikowa, 2010), jednakże niekiedy opatrzone są krótkim komentarzem precyzującym podmiot kommemoracji, co dodatkowo ułatwia powiązanie nazwy ze wspólnotą kultury narodowej. Wskazane cechy sposobu prezentacji hodonimów w przestrzeni, pozwalają uznać, iż badania geograficzno-semiotyczne powinny się koncentrować nie na członach określanych (utożsamiających), lecz na członach określających (odróżniających), natomiast przedmiotem analiz należy uczynić ich typy semantyczne, nie zaś strukturalne.

Człon określający coraz częściej nie jest motywowany realno-znaczeniowo, co związane jest z przechodzeniem od nazw jako znaków przestrzeni o funkcji oznaczania do nazw jako znaków o funkcji symbolicznej (Handke, 1992). Znaki te, poprzez swoją symbolikę, pełnią istotną rolę w kreowaniu przestrzeni społecznej, są pieczęciami miejsc i znakami ich tożsamości, niematerialnymi zabytkami kultury narodowej (Handke, 2010; Handke, 2011). Wpływ na to mają sytuacje, w jakich są wprowadzane, skojarzenia, które wywołują, a także fakt, że nazwy te mogą reprezentować dążenia i potrzeby jednostek i wspólnot, poprzez ujawnianie i symbolizowanie idei narodowych, religijnych, społecznych, odzwierciedlanie systemów wartości, zmian mentalności (Rzetelska-Feleszko, 2006). Zauważyć należy, iż odniesienia do kultur narodowych mogą dotyczyć różnych typów semantycznych (tab. 6). Najłatwiej zależności te są dostrzegalne w urbanonimach, dla których

podstawą są *nomina propria*, a więc powstałe od nazw osobowych, etniczno-geograficznych, nazw miejscowości i topograficznych. Do placeonimów wywodzących się od nazw miejscowości zalicza się nazwy kierunkowe, które Rzetelska-Feleszko (2006) określa jako nazwy-drogowskazy. Nazwy te są ważnym wskaźnikiem wyznaczającym powiązania i relacje miasta i jego mieszkańców z otaczającymi bliższymi i dalszymi miejscowościami. Stosunkowo rzadkie są związki między komponentami kultur narodowych a nazwami ulic pochodzącymi od nazw pospolitych. Spośród hodonimów derywowanych od apelatywów, jedynie te upamiętniające fakty historyczne są czytelnymi znakami kultur narodowych. Zwykle relacje te nie zachodzą w przypadku placeonimów, które wywodzą się od nazwań ludzi, nazw kulturowych, topograficznych¹⁸, przyrodniczych, czy metaforycznych, choć wskazać można na liczne wyjątki (np. ulice Turula w miastach węgierskich czy ulice Orła Białego w miastach polskich).

Tab. 6 Typy semantyczne ulic na przykładzie hodonimów subotickich i łódzkich.

Typy semantyczne		Przykłady subotickie	Przykłady łódzkie	Możliwość nawiązania do kultur narodowych
nazwy ulic pochodzące od nazw własnych	od nazw osobowych	Kopernika	Kopernika	Częsta
	od nazw etniczno-geograficznych	Panonska	Mazurska	Częsta
	od nazw miejscowości	Praška	Praska	Częsta
	od nazw topograficznych	Jadranska	Bałtycka	Częsta
nazwy ulic pochodzące od nazw pospolitych	od nazwań ludzi	Pionirska	Harcerska	Rzadka
	kulturowe	Kulska	Kotwiczna	Sporadyczna
	topograficzne	Izvorska	Źródłowa	Sporadyczna
	przyrodnicze	Orahova	Orzechowa	Sporadyczna
	metaforyczne	Tiha	Cicha	Sporadyczna
	związane z faktami historycznymi	8. marta	Rewolucji 1905 r.	Częsta

Źródło: opracowanie własne, 2015.

Autorka uznała, iż odczytanie hodonimów jako znaków wspólnot kultur narodowych na potrzeby analizy geograficznej, nie musi być poszerzone o badania historyczne, których celem byłoby udowodnienie, czy dane nazwy są motywowane semantycznie, czy też związek z desygnatem ma charakter konwencjonalny. Na brak potrzeby doszukiwania się łączności placeonimów z realnym znaczeniem i dociekanie genezy każdej nazwy wskazują także onomaści (por. Handke, 1970). Urbanonimy są narzędziem kreowania i poznawania

¹⁸ W pracy odwołano się do klasyfikacji typów semantycznych ulic opracowanych przez Kwirynę Handke (1970), która wyróżnia nazwy topograficzne pochodzące od nazw własnych (np. nazw pól, lasów, dróg, budowli, obwarowań itp.) oraz nazwy topograficzne pochodzące od nazw pospolitych (określające właściwości topograficzne ulicy, jej położenie, kształt, szerokość, rodzaj podłoża).

przestrzeni społecznej bez względu na swoją genezę. Interesujący przykład tego zjawiska dał Marković (1996), którego badania terenowe wykazały, iż nazwa ulicy Ruska we wsi Banatski Sokolac, powszechnie kojarzona jest z Rosją, lecz przez starszych mieszkańców osady odbierana jest jako anegdotyczna. Utrwalona w tradycji ustnej historia odnosi się do czasów II wojny światowej, kiedy mieszkająca przy tej ulicy kobieta miała rzekomo wstąpić do partyzantów już po nadejściu wojsk rosyjskich, co nie przeszkodziło jej w otrzymaniu renty.

Przyporządkowanie znaków w przestrzeni miejskiej do wspólnot kultur narodowych

Kolejnym krokiem, po wydzieleniu wspólnot kultur narodowych oraz rozpatrzeniu ich potencjalnych zależności ze znakami w przestrzeni miasta, jest przyporządkowanie znaków do wspólnot. Odniesienie znaku do wspólnot kultur narodowych jest możliwe, jeśli znak wykazuje związek z jednym z komponentów kultury narodowej. Zwykle dzieje się tak, gdy poprzez znak dokonywana jest kommemoracja postaci, wydarzenia, symbolu, następuje nawiązanie do *toposu*, języka, instytucji (kultury, religijnych, politycznych, edukacyjnych i innych). Informacje te mogą być odczytane bezpośrednio w przestrzeni miasta podczas inwentaryzacji urbanistycznej, zaś w przypadku analizy diachronicznej – z historycznych planów miast. Zauważyć należy, iż w licznych przypadkach, szczególnie gdy znaki odwołują się do postaci świata literatury, sztuki, polityki, zachodzi konieczność zapoznania się z ich działalnością. Poprawność interpretacji stygmatyzacji przestrzeni miasta warunkuje więc znajomość historii i kultury regionu, a także pogłębianie wiedzy w wyniku studiów literatury przedmiotu (szczególnie geografii, historii, literatury, sztuk plastycznych, architektury, muzyki, rozwoju myśli technicznej, sportu itp.).

W regionach wielokulturowych powiązanie znaków ze wspólnotami kultur narodowych może być trudne i kontrowersyjne. Konieczne jest więc precyzyjne określenie prototypów kultur narodowych, w oparciu o które wyznacza się kolejne założenia dotyczące przyporządkowywania znaków (tab. 7). Badania terenowe pogłębione o lekturę pozycji naukowych i popularnonaukowych, weryfikacja wstępnych wyników analiz po dyskusjach na konferencjach, na których je prezentowano, a także konsultacjach z pracownikami naukowymi, pozwoliły na przyjęcie założeń przyporządkowywania znaków zgodnie z tabelą 7, w której, oprócz znaków związanych z konkretnymi wspólnotami kultur narodowych, wskazano także możliwość przynależności do kilku wspólnot narodowych, lub też braku jakiegokolwiek przynależności.

Tab. 7 Założenia dotyczące pozaprototypowych relacji znaku ze wspólnotami kultur narodowych.

Znak a wspólnota kultury narodowej		Pozaprototypowe założenia dotyczące powiązań znaku ze wspólnotą kultury narodowej
związek z jedną wspólnotą	buniewska	- Buniewcy zamieszkujący trójkąt bajski do II wojny światowej
	chorwacka	- odnosząca się do Chorwatów z ziem chorwackich, nie zaś do Chorwatów backich
	jugosłowiańska	- osoby otwarcie deklarujące jugosłowiańskość (także przed II wojną światową) - osoby uznane za Bohaterów Narodowych Jugosławii (bez względu na ich narodowość) - aktywni członkowie KJP - nazwy geograficzne, organizacje i wydarzenia związane z Jugosławią
	serbska	- dotyczy postaci i wydarzeń jednoznacznie odwołujących się do Serbii, bez tych, które należą do historii Serbii i Czarnogóry
	węgierska	- dotyczy także Słowian i Żydów, którzy ulegli madziaryzacji
	inne	- znaki odnoszące się do innych wspólnot kultur narodowych, w tym do pozostałych południowoślowiańskich
wielokulturowość		- obiekty sakralne (kościół, cmentarze, pomniki) - nazwy i obiekty upamiętniające świętych (bez względu na ich narodowość), zakony itp. - osoby, które nie opowiadały się za żadną konkretną wspólnotą - osoby, których przynależność współcześnie uznawana jest przez dwie lub więcej wspólnot - znaki odnoszące się do obiektów geograficznych leżących współcześnie w dwóch lub więcej krajach, bez względu na zapis znaku, np. ulica Sremska, związana z krainą Srem (srb.) / Srijem (chorw.) - znaki upamiętniające przedstawicieli różnych kultur narodowych, np. ofiary faszyzmu, poległych w wojnach bałkańskich itp.
brak odniesienia		- znaki, których charakter pozostaje neutralny względem wspólnot kultur narodowych, np. fontanna w kształcie dzbanka, ulica mająca numer zamiast nazwy, niektóre plateonimy wywodzące się od nazw pospolitych (np. ulica Uska – dosł. „wąska”)
relacja niejasna, wątpliwa		- znaki, których wymowy nie udało się odczytać

Źródło: opracowanie własne, 2014.

Przy tak przyjętej klasyfikacji, nie jest istotne kto jest inicjatorem, pomysłodawcą czy wykonawcą umieszczenia znaku w przestrzeni miasta. Najważniejszą jest wymowa znaku, jego treść i przesłanie. Zidentyfikowane w przestrzeni miasta znaki zostały zaprezentowane na mapach, które poddano analizie umożliwiającej określenie relacji między znakami wspólnot kultur narodowych w wybranych okresach. Zachowano konsekwentną paletę barw (tab. 8), która umożliwia szybką identyfikację znaków na mapach ze wspólnotami. Wyjątkiem jest analiza diachroniczna kościołów i cmentarzy, w których odcienie barw achromatycznych posłużyły identyfikacji poszczególnych okresów. Wprowadzono także symbole ułatwiające powiązanie obiektu z konkretną grupą wyznaniową.

Tab. 8 Zestawienie przyjętych oznaczeń graficznych dla wspólnot narodowych, których znaki zidentyfikowano.

Wspólnota	Kolor	Wzór	Uzasadnienie
buniewska	jasnoniebieski		jedna z barw narodowych
chorwacka	biało-czerwona krata		jeden z symboli narodowych, element godła Chorwacji
jugosłowiańska	czerwony		jedna z barw narodowych
serbska	granatowy		jedna z barw narodowych
węgierska	zielony		jedna z barw narodowych
inne	szary		barwa niepowiązana narodowo, nieobecna na flagach
wielokulturowość	czarny		efekt syntezy subtraktywnej barw
brak odniesienia	brąz		symbolizuje neutralność
relacja niejasna, wątpliwa	biało-czarna krata		symbolizuje pomieszanie, obecność obok siebie różnych elementów, brak stałych powiązań między nimi

Źródło: opracowanie własne, 2013.

Istotnym wydaje się pytanie, jakie czynniki wpływają na rozwój przestrzeni fizycznej i społecznej miasta wielokulturowego i wielonarodowego, jak również co kreuje semiosferę miasta. Analiza rozwoju miasta obejmować powinna m.in. jego położenie geograficzne, które skutkowało napływem określonej grupy osadników (np. pasterzy w regiony górskie), sytuacje polityczne, w których znajdowało się na przestrzeni dziejów, instytucje i decyzje prawne regulujące życie w mieście. Elementy te zbieżne są z pierwiastkami tworzącymi tożsamość narodową w ujęciu Tullio-Altana. Rozumując w ten sposób, można podjąć próbę jej transfiguracji. Można przyjąć, iż miasto (*urbs*), posiada przestrzeń, będącą kodem (*logos*), do którego powstania przyczyniły się następujące składowe:

- *topos* – przestrzeń fizyczna miasta, czynniki geograficzne, które na nią wpłynęły;
- *epos* – czyli rozwój miasta w ujęciu historycznym;
- *etnos* – narody, grupy etniczne i inne zbiorowości zamieszkujące miasto;
- *etos* – instytucje lokalne, państwowe i międzynarodowe regulujące życie w mieście;
- *politikos* – decyzje wydawane oddolnie (przez władze miasta) i odgórnie (przez władze wyższego szczebla), które wpłynęły na rozwój miasta i losy jest mieszkańców.

Przed przystąpieniem do weryfikacji, na przykładzie Suboticy, proponowanej metody badawczej, która powinna wykazać możliwości i ograniczenia jej stosowania w geografii miast, konieczne jest poznanie tej jednostki osadniczej (jeden z warunków świadomego uczestnictwa w semiozie). Przyjęty schemat zakłada zaznajamianie się z jej przestrzenią fizyczną i materialną w perspektywie geograficznej i historycznej. Identyfikacja cech miasta jest warunkiem dalszego dekodowania znaków i interpretacji geograficzno-semiotycznej przestrzeni miejskiej Suboticy, co zostanie przedstawione w kolejnej części pracy.

III STUDIUM PRZYPADKU

Miastem, które wybrano do analizy w ramach studium przypadku, służącego weryfikacji opracowanej metody badawczej, jest Subotica położona w północnej Serbii. W celu zrozumienia znaczeń ukrytych w przestrzeni miejskiej, starano się poznać, przedstawione w niniejszej części, uwarunkowania geograficzne, historyczne i demograficzne rozwoju miasta. Studia te warunkowały opracowanie, zaprezentowanych w II części pracy, prototypów wspólnot kultur narodowych, a w konsekwencji – przyporządkowanie do nich wybranych znaków. Świątynie, cmentarze, pomniki i urbanonimy, zostały scharakteryzowane w ujęciu historycznym, stanowiącym tło umożliwiające wykazanie związku między danym znakiem a wspólnotą kultury narodowej.

3. Czynniki kształtujące semiosferę Suboticy

Na rozwój miasta, a tym samym jego semiosfery, składają się różne czynniki, zwykle współzależne. Z jednej więc strony są to uwarunkowania fizyczno-geograficzne, które mają wpływ na przestrzeń fizyczną miasta, z drugiej zaś – rozwój historyczny, działalność człowieka, w efekcie której przestrzeń zostaje podporządkowana potrzebom mieszkańców. Wreszcie, zarówno przestrzeń fizyczna, jak i realia historyczne, wpływ mają na przestrzeń społeczną, rozwój kultury oraz możliwości postępu gospodarczego. Przestrzeń miejska – jej morfologia, fizjonomia oraz przestrzeń społeczna – jest efektem współdziałania tych zależności. Omówiono je jako *topos*, czyli przestrzeń geograficzną, *epos* i *politikos*, czyli okoliczności historyczno-polityczne rozwoju miasta, *ethnos* i *etos* – społeczności zamieszkujące miasto i instytucje regulujące ich koegzystencję. Poznanie przestrzeni fizycznej i społecznej jest warunkiem możliwości zrozumienia znaków w Suboticy.

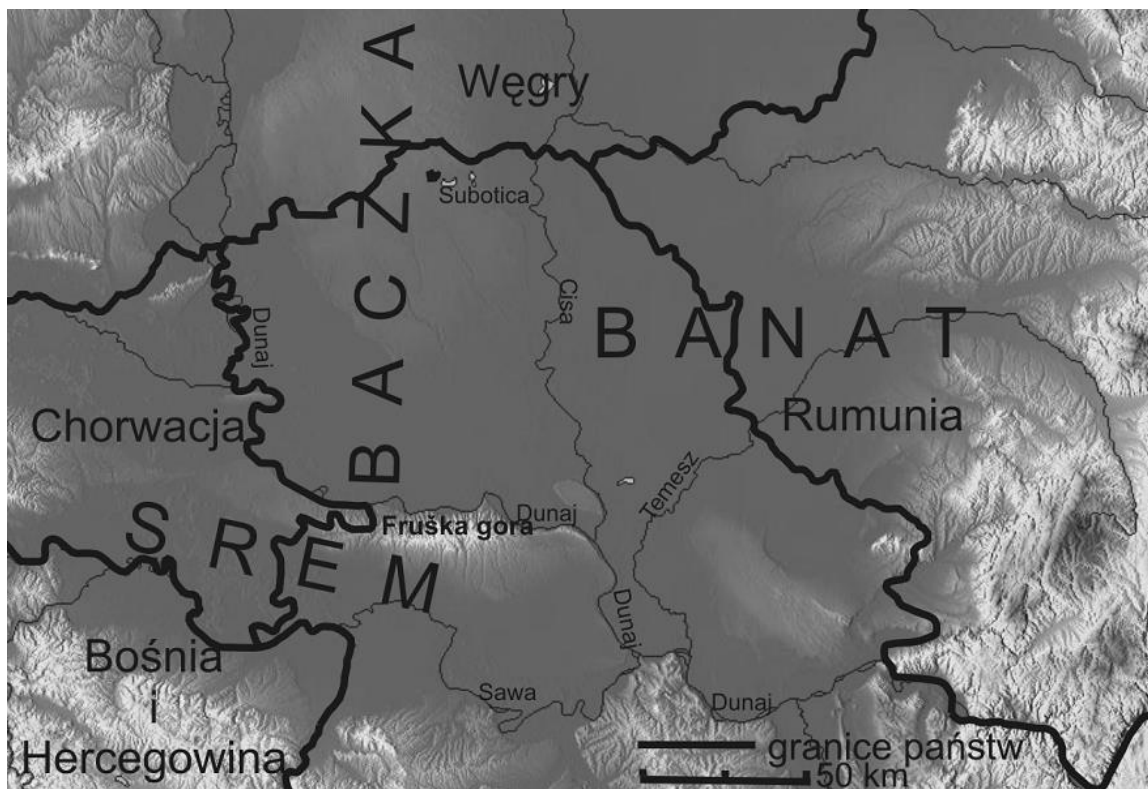
3.1. *Topos*, czyli charakterystyka fizyczno-geograficzna

Na równinie backiej niebo i obłoki pochłaniają krajobraz, zrównują go z sobą

Andrić I., 1986, s. 209

Subotica położona jest w granicach Prowincji Autonomicznej Wojwodina, na którą składają się trzy krainy geograficzne Niziny Panońskiej (ryc. 25):

- Srem (rzadziej: Syrmia, chorw. Srijem) – rozciągający się między rzeką Bosut na zachodzie a Dunajem na północy i wschodzie oraz Sawą na południu. Administracyjnie należy do Chorwacji (żupanias vukovarsko-srijemska) oraz Serbii (w granicach Wojwodiny: okręg sremski, południowa część okręgu południowej Baczki oraz fragment okręgu miasta Belgrad).
- Banat – jego granice naturalne stanowią rzeki: Marusza na północy, Cisa na zachodzie, Dunaj na południu, zaś granicę wschodnią wyznaczają góry – Karpaty Południowe. Położony jest w Serbii (okręgi: północnobanacki, środkowobanacki, południowobanacki, okręg miasta Belgrad), Rumunii (okręgi: Temesz, Caraş-Severin, Arad, Mehedinţi) i Węgier (komitat Csongrád).
- Baczka (węg. *Bácska*, nazwę krainie dała twierdza Bacz) – położona w międzyrzeczu Dunaju i Cisy w granicach administracyjnych Serbii (okręgi: południowej, północnej i zachodniej Baczki) i Węgier (komitat Bács-Kiskun). Otoczona jest od wschodu Banatem, od zachodu zaś Baranią, od których, w sensie geograficznym, nie różni się. Południową granicę stanowi zaś Dunaj i sremskie pasmo Fruška gora. Chociaż granicę krainy wyznaczają rzeki połączone kanałem Dunaj-Cisa-Dunaj, jej interior jest ubogi w wody powierzchniowe (nieliczne cieką to np. Krivaja, Jegrička, Mostonga, słone jeziora, mokradła).

Ryc. 25 Krainy geograficzne Wojwodiny.

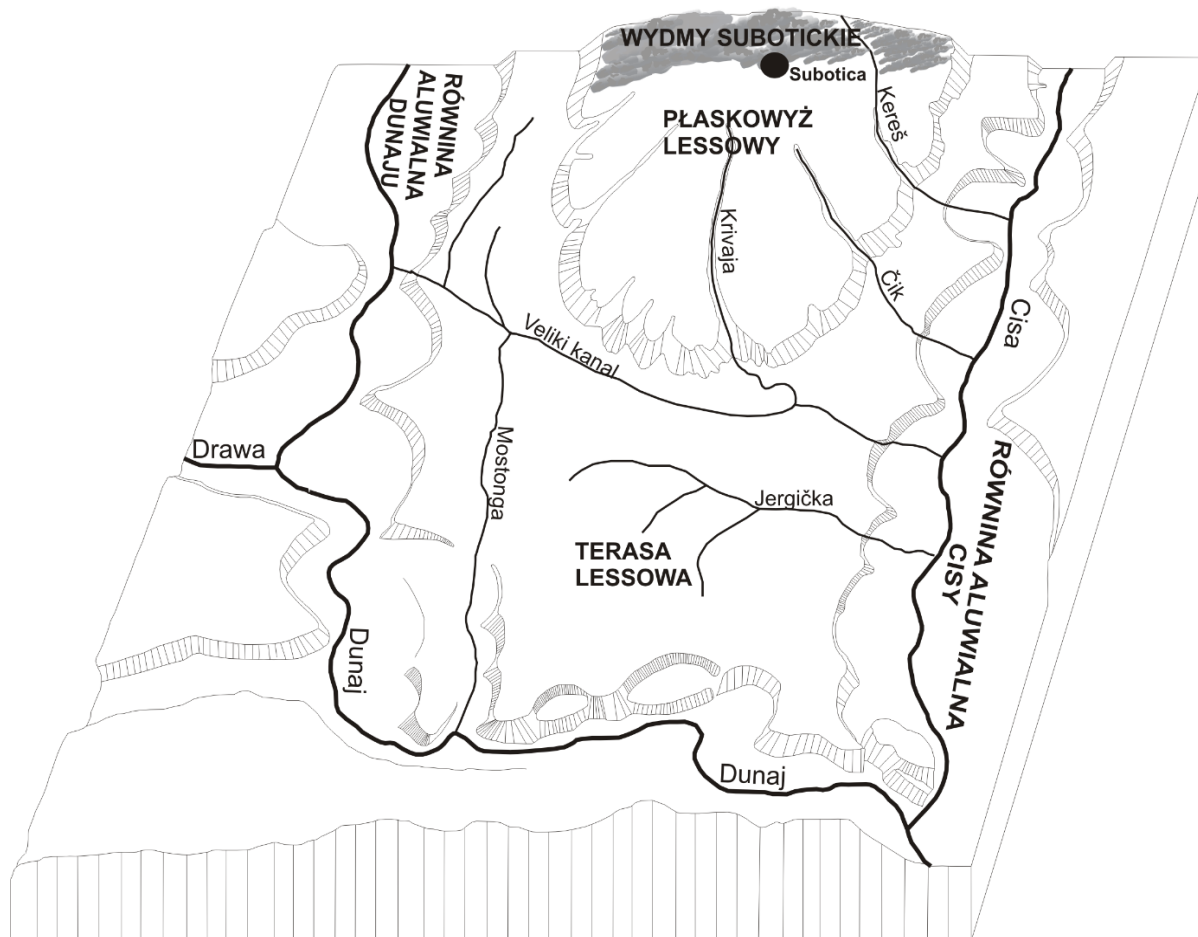
Źródło: opracowanie własne, 2013 (na podkładzie: www.maps-for-free.com/).

Obszary osadnicze Baczki

Bukurov (1978) szacuje powierzchnię Baczki na 8 729 km² (39,2% powierzchni Wojwodiny), na których mieszka 1 007 817 osób (*Popis stanovništva*, 2002). Sieć osadnicza Baczki charakteryzuje się dyspersją, zaś największe miasta ulokowane są peryferyjnie na południu (Nowy Sad) i północy (Subotica). Sytuacja ta jest wynikiem warunków naturalnych, które, za Bukurovem (1952, 1978) podzielić można na następujące obszary osadnicze (ryc. 26):

- Równiny aluwialne Dunaju i Cisy – najniższe tereny Baczki (76–58 m n.p.m.), gdzie pierwotnie miejscowości rozwijały się tylko na równinie aluwialnej Dunaju, gdyż Cisa regularnie wylewała. Sytuację tę zmieniła regulacja rzek w XIX wieku.
- Terasa lessowa – leży 6–10 m wyżej niż zagrożone powodzią równiny aluwialne Cisy i Dunaju, co stworzyło korzystne warunki dla powstania licznych osad i miast – zarówno na obszarach granicznych z równinami aluwialnymi Dunaju i Cisy, jak i wewnątrz terasy. Osiedla powstawały w miejscach dogodnych do obrony, otoczonych lasami, bagnami i mokradłami. Do największych należą Nowy Sad i Bačka Palanka.

- Płaskowyże lessowe – Telečka i Titelski breg – mimo faktu, iż pokryte są żyznym czarnoziemem, poza dolinami rzek (np. Krivaja, Bajmočka dolina), są niekorzystne dla osiedlania ze względu na brak wód powierzchniowych.
- Wydmy Subotickie (srb. *Subotička peščara*, zwane także Wydmami Suboticko-Bajskimi lub Suboticko-Horgoszkimi) – położone w północnej części Baczki, stwarzały niekorzystne warunki do osiedlania się ze względu na piaszczyste podłoże i brak wód powierzchniowych. Roślinność była tu skąpa, zwykle najbardziej obfita wiosną i z początkiem lata, kiedy piasek, na skutek większej wilgotności, był mniej lotny. Najstarsze osiedla (w tym Subotica) powstawały więc na ich granicy z terenami lessowymi, gdzie w licznych obniżeniach terenu tworzyły się jeziora, bagna i mokradła (np. jeziora Palić, Ludaško, Krvavo, Slano, Rogina bara).

Ryc. 26 Schematyczne przedstawienie położenia Suboticy na tle obszarów osadniczych Baczki.
Źródło: Bukurov (1952), modyfikacja autorki (2013).

Rozwój Suboticy zdeterminowany był przez jej położenie na granicy dwóch jednostek morfologicznych – piaszczystych wydm oraz pokrytego lessem płaskowyżu, na styku których

już w średniowieczu wiódł intratny szlak handlowy łączący dolinę Dunaju na zachodzie i Cisy na wschodzie.

Wydm Subotickie zajmują powierzchnię ok. 250 km². Wysokości ich wahają się od 102 m n.p.m. w Paliciu do 143 m n.p.m. w Tompie. W Suboticy wysokości wynoszą 110–120 m n.p.m. Obszar wydm ma nachylenie od północnego zachodu do południowego wschodu. Najczytelniejsze w przestrzeni formy geomorfologiczne to same wydmy, a także obniżenia śródwymowe, oazy lessowe i doliny rzeczne. Wydmy są efektem akumulacji, zaś obniżenia to rezultat erozji eolicznej. Zagłębienia między wydmami wypełnia piasek i less piaszczysty. Nie ma zgodności odnośnie czasu nawiania piasków, najczęściej przyjmowany jest pogląd, iż są one plejstocénskie (Kovačević, 2006). Na podstawie współczesnych obserwacji, szczególnie silnych wiatrów marcowych niejednokrotnie zasypujących linię kolejową oraz drogę Subotica – Horgoš, ustalono, że piaski nawiane zostały przez wiatry północne. W centrum Suboticy widoczne jest obniżenie cieku Młaka, zaś na północ i wschód miasta – dolina rzeki Kereš¹⁹ (Bukurov, 1983).

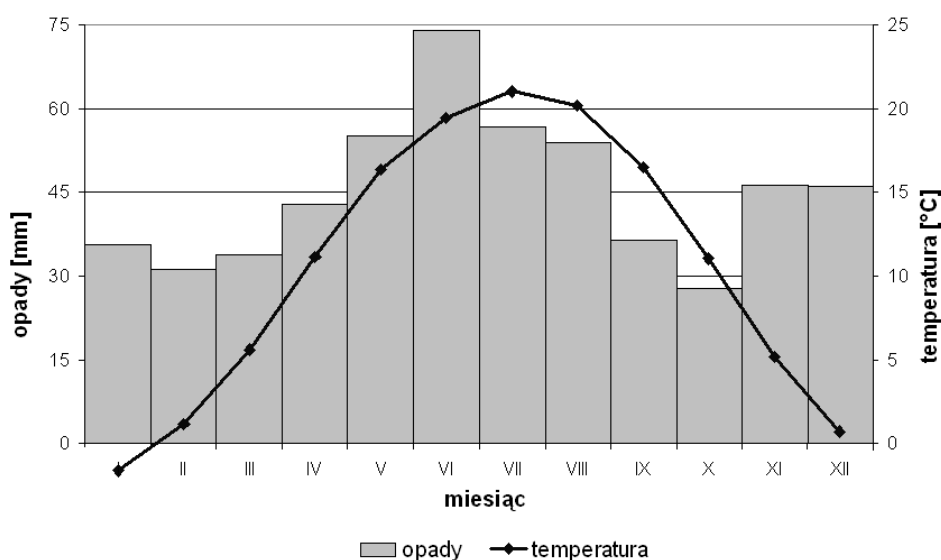
Płaskowyż lessowy najwyższe wysokości osiąga w okolicy Suboticy (110–124 m n.p.m.), a najniższe na południu (ok. 90 m n.p.m.), obniża się również w kierunku wschodnim i zachodnim. Wyraźnie wyodrębniony jest od strony wschodniej, południowej oraz zachodniej, gdzie strome zbocza wysokości 10–30 m oddzielają go od terasy aluwialnej. Na północy strefa przejścia płaskowyżu w Wydm Subotickie jest łagodna, a ścisła granica trudna do ustalenia. Płaskowyż pokryty jest warstwą lessu grubości 10–20 metrów. Na płaskowyżu są wzniesienia rozciągające się paralelnie z południowego wschodu na północny zachód, poprzecinane dolinami rzecznyymi, w tym trzema na terytorium gminy Subotica: Krivaja, Čik, Kereš (Bukurov, 1983).

W granicach Suboticy praktycznie nie ma wód powierzchniowych. Wysięki były jedynie na styku wydm z płaskowyżem, lecz zostały osuszone w XIX w. (np. Rogina bara). Wydmy Subotickie wraz z płaskowyżem lessowym stanowią natomiast główny rezerwuuar wód podziemnych Baczki. Obecnie miasto zaopatrywane jest w wodę ze studni artezyjskich (Kovačević, 2006).

¹⁹ Kereš – rzeka w Baczce i Banacie o długości 52 km płynąca z północnego zachodu na południowy wschód. Źródło ma na Węgrzech, na odcinku 14 km jest rzeką graniczną między Węgrami a Serbią, na terenie której wpływa do Cisy stanowiąc jej prawy dopływ. Kereš tworzy szeroką, uregulowaną dolinę o łagodnych zboczach (Bukurov, 1983).

Klimat

Osadnictwu sprzyjał klimat umiarkowany kontynentalny, którego wyróżnić można cztery podtypy backie: naddunajski, nadcisański, południowobacki i północnobacki. Wysokości względne sięgają 50 m, rzeźba terenu ma więc znikomy wpływ na klimat okolic Suboticy. Średnie temperatury lipca wynoszą ok. 21°C, a stycznia –1,2°C. Typowe dla klimatu kontynentalnego są również znaczne amplitudy roczne wynoszące ok. 60° – absolutne maksimum zanotowano 15 sierpnia 1952 r. i wyniosło ono +39,6°C, zaś absolutne minimum z dnia 16 lutego 1954 r. to –26,7°C²⁰ (www.hidmet.gov.rs/latin/meteorologija/stanica_moss.php?moss_id=13167). Liczba dni bardzo mroźnych (<–10°C) wynosi ok. 12 rocznie, dni mroźnych (<0°C) – 24, dni ciepłych (>25°C) jest 85, dni gorących (>30°C) jest 23 (Bukurov, 1983). Miesiące jesienne są cieplejsze niż wiosenne.

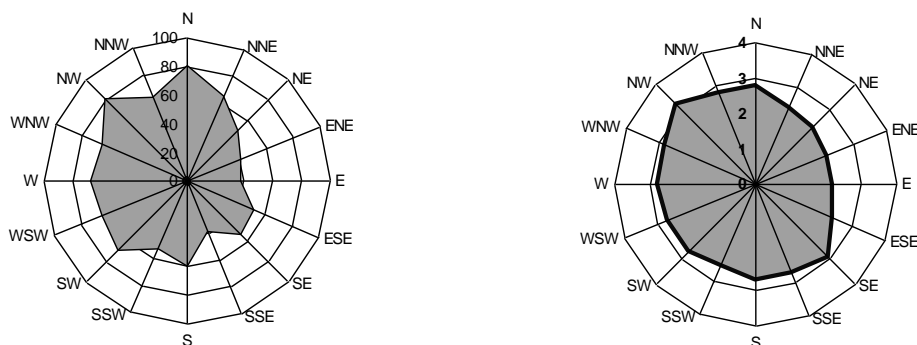
Ryc. 27 Średnie miesięczne temperatury i sumy opadów w Paliciu w latach 1961–1990.
Źródło: opracowanie własne (2013) za: Republički Hidrometeorološki Zavod Srbije
(www.hidmet.gov.rs/latin/meteorologija/stanica_sr.php?moss_id=13167).

Opady w północnej Baczce nie są obfite. Zaobserwować można dwa maksima (czerwiec oraz listopad i grudzień) i dwa minima opadowe – w lutym i marcu oraz październiku (ryc. 27). Występują cztery pory roku, lecz okresy przejściowe między nimi są bardzo krótkie (Bukurov, 1983).

W Baczce przeważają chłodne wiatry północne oraz wilgotne zachodnie, które zwykle nie przekraczają 3 stopni w skali Beauforta (Pécsi, Sárfalvi, 1971). Wiatry wschodnie są chłodne i suche zimą, zaś latem ciepłe. Najślabsze i najrzadsze są wiatry południowe

²⁰ Ze względu na brak stacji meteorologicznej w Suboticy, przytoczono dane ze stacji ułożonej 7 km na wschód od miasta, nad jeziorem Palić, gdzie warunki klimatyczne są bardziej łagodniejsze niż w centrum Suboticy.

i wschodnie (ryc. 28), do czego przyczynia się pasmo Fruška gora oraz Karpaty. Wiatry odegrały istotną rolę w procesie osadnictwa w Baczce, wymuszając układ ulic, planowanie zabudowy tak, aby chronić domostwa przed nawiewanym piachem, zminimalizować ryzyko ewentualnych pożarów czy przenoszenia chorób z obszarów podmokłych.

Ryc. 28 Częstość [%] i średnia prędkość [m/s] wiatrów w Paliciu w latach 1981–2010.
Źródło: opracowanie własne (2013) za Republički Hidrometeorološki Zavod Srbije
 (http://www.hidmet.gov.rs/latin/meteorologija/stanica_sr.php?moss_id=13167).

Położona w północnej Baczce Subotica ma najostrzejszy klimat w regionie z najniższymi temperaturami zimą oraz najmniejszą ilością opadów wynoszącą 525–572 mm rocznie (Bukurov, 1978).

Szata roślinna

Sytuacja fitogeograficzna jest obecnie sprzyjająca. Piaski, pokryte warstwą próchnicy, pierwotnie miały ubogą szatę roślinną, jednakże na przełomie XVIII w. i XIX w. zaczęto je wiązać. Decyzja państwowa przyczyniła się do zalesiania topolami od 1768 r., jednakże te szybko ginęły (Kovačević, 2006). Sukces osiągnięto po 1870 r. dzięki nasadzeniom robinii akacjowej. Obecnie wydmy pokryte są lasami (w okolicach Suboticy to Radanovačka šuma, Hajdukovačka šuma, Hrastovačka šuma) oraz winnicami, które stanowią barierę dla wiatrów, szczególnie istotną w marcu, kiedy wieje silny wiatr północny (srb. *severac*). Dawniej, z niepokrytych wczesną wiosną roślinnością wydmy, wiatr ten zwiewał piasek na położone na południu pastwiska, przysypywał również drogi. Współcześnie lasy, na których drzewostan składają się takie gatunki jak robinia akacjowa (53%), także topola biała i kanadyjska (25%) oraz sosna czarna, dąb, lipa, brzoza, grab, głóg, leszczyna, jałowiec, jarzab brekinia, jarzab, wierzba i jesion, chronią obszary lessowe przed zasypaniem, stwarzając tym samym dogodne warunki dla hodowli zwierząt oraz uprawy roślin. Na płaskowyżu z podłożem lessowym

pokrytym żyznym czarnoziemem, dawniej porośniętym stepem, uprawia się kukurydzę i słonecznik (Bukurov, 1983). Granica między tymi dwoma pasami, dzięki uprawom, jest i dziś czytelna w przestrzeni.

Uwarunkowania fizycznogeograficzne miały istotny wpływ na rozwój osad w Baczce, w tym Suboticy, oraz organizację życia ludności. Rzeźba terenu, a także warunki glebowe, wymusiły osadnictwo na południowej krawędzi piaszków. W tej strefie powstało wiele przysiółków i wsi, lecz tylko jedno większe miasto – Subotica. O jej ewolucji zdecydowały czynniki przyrodnicze, stwarzające z jednej strony możliwości uprawy roślin i hodowli zwierząt, z drugiej zaś – umożliwiające obronę. Względy strategiczne wykorzystywali przykładowo Turcy w XVII w. tworząc twierdzę między bagnami i mokradłami: Rogina bara, Jasi bara (współcześnie osuszone) i potokiem Młaka, które otoczone były piaszczystymi wzgórzami. Na przekształcenie Suboticy w ważny ośrodek miejski z dominującą funkcją handlową wpływ miała okoliczność, iż Subotica leży na drodze łączącej doliny Cisy i Dunaju, od których oddalona jest, w linii prostej, o 30 km i 65 km. Obszary piaszczyste znacznie utrudniały przemieszczanie się, stąd drogi mogły wieść południową granicą Wydm Subotickich (Bukurov, 1952). Odzwierciedlone jest to także przez współczesne główne traktory przebiegające przez miasto w kierunku wschód – zachód (Segedinski put łączący Suboticę z Paliciem oraz Bajski put aż do linii kolejowej prowadzącej z Suboticy do Somboru). Grząski grunt sprawiał, iż do czasu utwardzenia głównych szlaków z Suboticy do Segedynu, Bai i Somboru, transport odbywał się głównie latem.

W ubogiej w wody powierzchniowe Baczce, strefa kontaktu wydm i płaskowyżu to obszar płytkiego zalegania wód podziemnych, który obniżył się dopiero w końcu XIX w., do czego przyczyniła się melioracja, osuszanie mokradeł i nasadzenia lasów (Bukurov, 1983). Osadnictwu sprzyjały płytkie jeziora oraz tereny podmokłe, koniecznością jednak było kopanie studni. Studnie miejskie współcześnie nie są wykorzystywane, w większości osad przekształcono je w fontanny, które stały się nieodłącznym elementem krajobrazu miast panońskich (ryc. 29).

Ryc. 29 Charakterystyczne elementy krajobrazu kulturowego Panonii
a) fontanna przed ratuszem miejskim (*Plava fontana* w Suboticy); b) zagroda (zrewitalizowany *Majkin salaš* k. Palicia).
Źródło: fotografie własne (2014).

W warunkach tych wykształcił się specyficzny sposób życia, trudniący się głównie rolnictwem, ludności. Mieszkali oni – stale bądź okresowo – w gospodarstwach rolnych, które w północnej Wojewodzinie określa się mianem *salaš*. O tym jak istotne były *salaše* w okolicy Suboticy świadczy fakt, że w latach 80. XIX w. mieszkało w nich aż 45% ludności gminy (Bukurov, 1983). Rozwój tych folwarków zahamowany został po II wojnie światowej wraz z upaństwowieniem gruntów ornych. Wiele rodzin posiadało dom w Suboticy i gospodarstwo, które przekazywano synowi po ożenku. Gospodarstwa te były oddalone od siebie, stąd też większość z nich musiała być samowystarczalna. Zajmowano się hodowlą zwierząt (bydła, koni jako głównej siły pociągowej, owiec na terenach zasolonych), uprawą roślin oraz ich przetwórstwem. Warunkowało to rozwój określonych gałęzi przemysłu w Suboticy i jej okolicach w drugiej połowie XIX w.: spożywczego (młynarstwo, cukiernictwo, rzeźnictwo, mleczarstwo, jajczarstwo, przetwórstwo owocowo-warzywne, winiarstwo itd.), odzieżowego (rymarstwo, szewstwo, krawiectwo), drzewnego, chemicznego, materiałów budowlanych (cegielnie), chemicznego (mydlarnie). Z drugiej jednak strony, z tych samych przyczyn nie rozwinęło się np. browarnictwo, produkcja mocnych alkoholi, oleju, zakwasu na chleb.

Ryc. 30 Panorama Suboticy (widok z ratusza miejskiego na stronę północną).
Na fotografii widoczne są (po lewej) wieże kościoła św. Teresy, w centrum – kopuła synagogi, zadrzewiona aleja Tity, po prawej – kościół franciszkański.
Źródło: Kapusta P., 2012.

Czynniki hydrologiczne, pedologiczne i geomorfologiczne miały istotny wpływ na rozwój przestrzenny miasta, czego ślady widoczne są do dziś. Położone w miejscu dawnej subotickiej twierdzy, ulokowane na wydmie obiekty – kościół i klasztor franciszkański oraz Otvoreni universitet – wznoszą się o kilkadziesiąt centymetrów wyżej od placu cara Jovana Nenada, przy którym są umiejscowione. Nieregularny układ ulic w tej części miasta uwarunkowały możliwości wytyczenia szlaków między dawnymi jeziorami – Jasi bara na zachodzie i Rogina bara na wschodzie. Mokradła, które osuszano w końcu XIX w., przekształcono w parki miejskie (np. dzisiejszy plac Ofiar Faszyzmu w rejonie Jasi bary, park Ferenc Rajhla powstały w 1888 r. na miejscu Roginy bary). Południkowy układ alei marszałka Tity nie jest wyłącznie efektem planowania miejskiego, a wykorzystaniem doliny rzeki Vok (ryc. 30). Czynniki naturalne przyczyniały się do ograniczania szerzenia się miasta na południe (żyzne gleby) oraz na wschód (podmokły region Aginy bary za dzisiejszą linią kolejową). Reasumując, Subotica rozwinęła się jako osada geograficznego pogranicza – między płaskowyżem a obszarem wydmy, między piaskiem a lessem, między Dunajem a Cisą, a jej rozwój gospodarczy związany był z handlem i przetwórstwem towarów rolnych.

3.2. *Epos*, czyli historia miasta i *politikos*, czyli decyzje, które wpłynęły na jego rozwój

...czyżże jest terażniejszość, jeśli nie sumą przeszłości w tym momencie?

Kaplan, 2010, s. 68

Jesteś tym, co zapisano w papierach...

Albahari D., 2008, s. 27

Powstanie Suboticy wpisane jest w historię rozwoju osadnictwa w Baczce, którą, w ujęciu holistycznym, rozpatrywać można, za Bukurovem (1952) w trzech etapach: przedtureckim (do bitwy pod Mohaczem w 1526 r.), panowania Turków (od 1526 r. do wojny między państwami Ligi Świętej a Imperium Osmańskim toczącej się w latach 1683–1699) i czasy po ich upadku (oficjalnie przyjmuje się datę zawarcia pokoju w Karłowicach – 26 stycznia 1699 r., jednakże poszczególne miasta Baczki zostały wyzwolone wcześniej). Dzieje samego miasta podzielić można na 11 faz, przy czym periodyzację do 1918 r. przyjęto za Madarem (2004), zaś cezury okresów po zakończeniu I wojny światowej są autorskie.

Okres przedturecki

Dzieje Suboticy do 1526 r. określane są jako okres przedturecki. Do najważniejszych wydarzeń należy osadnictwo madziarskie na Nizinie Panońskiej, a także rozwój osadnictwa w Baczce, w tym również Suboticy, w średniowieczu. Miasto należało wówczas do węgierskich feudałów, który rezydowali w subotickiej, nieistniejącej dziś, twierdzy.

Od czasów prehistorycznych do XI wieku

Na podstawie prac archeologicznych ustalono, iż Baczka zamieszkiwana była od epoki kamienia, przy czym pierwsze osady powstawały na wysokich brzegach Cisy i Dunaju. Okolice Suboticy zamieszkane były w neolicie, epoce miedzi i brązu (Bukurov, 1952), czemu sprzyjał nie tylko klimat i żyzne gleby, lecz także obecność wód powierzchniowych (w tym wód płynących np. rzeki Vok wraz z dopływami oraz wód stojących, jak pobliskie jezioro Palić czy mniejsze zbiorniki – Jasi bara, Rogina bara). Wykopaliska prowadzone w Suboticy, np. na obszarze dawnej cegielni Mačkovicia, dowiodły, iż w okresie wędrówki ludów na terenie północnej Baczki przebywali Celtowie (plemię Bojów, ok. II w. p.n.e.), Dakowie, scyto-sarmaccy Jazygowie (60–50 r. p.n.e.)²¹, Hunowie (ok. 378 r.), po śmierci Attyli – spokrewnieni z Gotami Gepidowie, których ok. 568 r. pokonali Awarowie. Już w czasach rzymskich na granicy płaskowyżu lessowego i Wydm Subotickich przebiegał szlak handlowy, który łączył prowincję Pannonia Inferior z Dacją. W latach 796–803 Frankowie, po zwycięstwie nad Awarami, zaczęli osadzać wzdłuż Dunaju Słowian, którzy dotarli tu w drugiej połowie VI wieku. Przypuszczalnie do Baczki przybyło wówczas plemię Bodrów, którzy dali nazwę twierdzy i okręgu Bodrog (Popović, Dinić, 1978). Najistotniejszym wydarzeniem tego okresu było przybycie na Nizinę Panońską w latach 884–895 koczowniczych Madziarów pod wodzą Arpada. Plemiona, które wówczas docierały na Wielką Nizinę Węgierską, trudniły się łowiectwem, hodowlą bydła, byli wśród nich również wojownicy. Po osiedleniu się w Baczce, warunki naturalne skłaniały ich ku prowadzeniu osiadłego trybu życia i zajmowaniu się rolnictwem. W efekcie, pośród uprawianych terenów, zwykle na wzniesieniach w pobliżu rzek, powstawały niewielkie, liczące po kilka ziemianek, osady (Bukurov, 1952).

²¹ W pismach rzymskich ziemie te, na których nie było osad rzymskich, nazywano Dekerta Sarmatum lub Barbaria Jazygum.

XI w.–1526 rok

W XI w. tereny północnej Baczki włączone zostały do okręgu Bodrogvár i do arcybiskupstwa Kalocsa. Tworzące się państwo węgierskie, od 973 r. katolickie (Felczak, 1983), wymagało dobrej sieci komunikacyjnej. W nowych warunkach geopolitycznych wykorzystywano dawne trakty, które określano bardziej adekwatnymi dla czasów onimami. Dawną drogę rzymską wiodącą w okolicach dzisiejszej Suboticy, zwano teraz szlakiem Kalizów (Mađar, 2004). Znaczący wpływ na rozwój osadnictwa w międzyrzeczu Cisy i Dunaju miał najazd Złotej Ordy pod wodzą Batu-chana na wiosnę 1241 r., który spustoszył ziemie węgierskie. Kres pogromowi położyła śmierć chana Ogataia (Ugedēja) 11 grudnia 1241 r. – hordy wycofały się z Europy, gdyż Batu pragnął przejąć spuściznę Ogataia (Felczak, 1983). Bela IV zmuszony został do odbudowy kraju i reorganizacji systemu obronnego. Pokłosiem zmiany polityki królewskiej było powstanie nowych miast dzięki nadaniom królewskim oraz budowanie fortec średnio co 15 kilometrów. Na skutek decyzji Beli IV, który w 1239 r. zezwolił na osiedlanie się Kumanów, a po wycofaniu hord tatarskich także Niemców i Jasów, zmieniała się struktura demograficzna Baczki (Sabo, 2002).

Z czasów średniowiecza zachowały się dokumenty, które oficjalnie potwierdzają istnienie miejscowości na terenie dzisiejszej Suboticy, przypuszczalnie założonej po przejściu Tatarów (XII/XIII w.), która zamieszkała była przez wolnych chłopów królewskich (Bukurov, 1983). Przyjmuje się, iż pierwszy zapis o osadzie Subotica pochodzi z czasów Zygmunta Luksemburskiego, z dokumentu z 7 maja 1391 r., w którym wzmiankowano złodzieja Augustina de Zabotka (Mađar, 2004). Nazwa „zabadka” wywodzona jest z języka węgierskiego i oznaczać ma osadę wolnych ludzi (Bukurov, 1983). Kolejny zachowany akt z 1407 r., poświadcza, iż Subotica była wolną wsią targową, w której jarmark odbywał się raz w tygodniu, we wtorek. O szybkim rozwoju osady świadczy fakt, że już od 1428 r. pisano o niej jako o mieście (*oppidium*). W XV w. Subotica pozostawała w rękach feudałów węgierskich, kolejno: w latach 1439–1456 Jana Hunyadiiego zwanego w Serbii Jankiem Sabinjaninem, następnie między 1456–1459 r. – Mihály Szilágyiego, a po jego bezpotomnej śmierci, innych członków rodziny Hunyadich. W 1464 r. król Maciej Korwin podarował Suboticę wraz z okolicznymi osadami swojemu kuzynowi, wojewodzie transylwańskiemu Jánosowi Pongráczowi, który pozostawał przy władzy aż do swojej śmierci w 1476 roku. Do jego największych zasług dla Suboticy należy budowa w 1470 r. twierdzy stanowiącej siedzibę władz, sędziego, a także mieszczącej skład broni, magazyny, spichlerz (Mađar, 2004). Twierdza znajdowała się na wyspie powstałej na skutek utworzenia akwenu na rzece

Vok. Na kolejnej wyspie, otaczającej twierdzę od wschodu, znajdował się kościół wraz z cmentarzem. Od 1502 r. miasto należało do rodziny Török.

W okresie tym mieszkańcami Suboticy, wokół której istniały osady Kumanów, byli przede wszystkim Węgrzy, chociaż przypuszcza się, iż przebywali w niej także Kumanowie. W związku z zagrożeniem tureckim na Bałkanach, na Nizinę Panońską zaczęli docierać Serbowie. Pierwsza fala żywiołu słowiańskiego dotarła do Baczki po bitwie na Kosowym Polu, około 1404 r., kolejna po oblężeniu Smedereva w 1439 r., trzecia – w latach 60. XV w., po upadku Smedereva, które miało miejsce w 1459 r. (Popović, Dinić, 1978). Przed najazdem tureckim Baczka była stosunkowo gęsto zaludniona – w drugiej połowie XV w. na jej terenie było 12 miast, 28 wsi i 529 osad (Bukurov, 1952). Jednakże w związku z narastającym zagrożeniem tureckim, z terenów tych następowała emigracja Węgrów na północ, zaś na ich miejsce, na skutek decyzji Macieja Korwina, przybywać zaczęli z południa Serbowie, czemu sprzyjały przyznawane im przywileje (Sabo, 2002).

Okres turecki (1526–1686)

W dniu 29 sierpnia 1526 r. stoczona została, zwycięska dla Turków, bitwa pod Mohaczem, która usankcjonowała ich panowanie na ziemiach węgierskich. Zawierucha wojenna, którą potęgowała śmierć Ludwika II Jagiellończyka na polu bitwy i spór o tron węgierski między Janem Zápolyą a Ferdynandem I Habsburgiem, wykorzystana została przez Jovana Nenada, zwanego Jovanem Czarnym, który w 1526 r. proklamował niezależne państwo słowiańskie ze stolicą w Suboticy, gdzie koronował się na cara. Tę owianą legendami postać wspierała armia, w której walczyli Serbowie, Słowacy, Wołosi i Bułgarzy. Samozwańczy car zdobył Suboticę wykorzystując nieobecność jej ówczesnego właściciela – Bálinta Töröka, który odbił twierdzę dopiero przy drugiej próbie, a do sukcesu tego przyczyniła się absencja Jovana Czarnego. Nenad zmuszony został do przeniesienia dworu do Segedynu. Powołany przez niego twór państwowy istniał niecałe dwa lata, do śmierci jego inicjatora z rąk Bálinta Töröka 26 lipca 1527 r. (Stojkovski, 2009).

Zdobycie twierdzy subotickiej przez Turków nastąpiło dopiero po zajęciu przez nich Budy w 1541 roku. Po przeprowadzonej wówczas reorganizacji podziału administracyjnego, Subotica, jako stolica nahii²², znalazła się w sandzaku²³ segedyńskim paszałyku²⁴ Budy.

²² Nahia – w Imperium Osmańskim, współcześnie w Syrii, Jordanii i Iraku, jednostka administracyjna niższego rzędu.

²³ Sandżak – w dawnej Turcji: obszar administracyjny drugiego rzędu, część paszałyku, a od 1864 r. – wilajetu.

²⁴ Paszałyk – okręg administracyjny w Turcji osmańskiej pozostający pod zarządem paszy.

W okresie tureckim, w przeciwieństwie do wielu innych miejscowości Baczki, Subotica przeżywała rozkwit. Nakazem sułtana Selima II Subotica otrzymała status kasaby, tj. miejscowości na prawach miasta z przywilejem organizowania jarmarku. Skrupulatnie prowadzona przez Turków dokumentacja, w tym podatkowe spisy ludności, z których pierwszy przeprowadzono na przełomie roku 1560 i 1561, potwierdzają, iż w XVI w. *gros* mieszkańców Suboticy, podobnie jak innych miast Baczki opuszczonych przez feudałów i chłopów węgierskich, stanowili Słowianie, w mniejszości zaś pozostali wojskowi oraz urzędnicy tureccy, którzy okazali się być tolerancyjni wobec odmienności religijnej. Zezwalano na wspieranie ludności katolickiej przez franciszkanów, nie sprzeciwiano się także protestantyzmowi, co było szczególnie istotne dla Węgrów, którzy traktowali protestantyzm jako wyraz patriotyzmu w opozycji do popierających kontrreformację Habsburgów. W tych warunkach przypadki poturczenia, czyli przechodzenia na islam, były stosunkowo rzadkie (Stojkovski, 2010).

Niewiele wiadomo o fizjonomii Suboticy tego okresu. W pobliżu zajętej przez Turków twierdzy znajdował się meczet, na który, przypuszczalnie, zaadaptowano kościół. Według relacji podróżnika Evlija Čelebi, twierdza i meczet otoczone były czterdziestoma domami tureckimi, wokół których było 140 domów pozostałych mieszkańców. Zniesienie przez władze tureckie podatków za chów trzody oraz uprawę winorośli skutkowało strukturą zatrudnienia, w której dominowało rolnictwo. Nieliczni w okolicach Suboticy rzemieślnicy zajmowali się szewstwem, garbarstwem, masarstwem, garncarstwem, kowalstwem czy młynarstwem (Stojkovski, 2010). Znaczenie twierdzy subotickiej za czasów tureckich podkreślić można poprzez jej ukazanie na tle innych osad Baczki. W 1590 r. w Baczce było w sumie sześć nahii, w których opustoszało około 500 miejscowości, zaś w 291 pozostałych było średnio 19 domów (Bukurov, 1952).

Okres poturecki

Po wyzwoleniu Baczki spod władzy tureckiej, przystąpiono do odbudowy zniszczonych osad według regularnych planów. Te miejscowości, które przetrwały najazd, jak Subotica, mają mniej regularny plan, szczególnie w części centralnej. W końcu XVII w. i początku XVIII wieku uformował się typ miast określany dziś jako panoński, do którego cech charakterystycznych należy szachownicowy układ ulic, zwarta zabudowa w centrum, piętrowe domy, których parter przeznaczany jest na sklepy, warsztaty czy kancelarie. Miasta te wykształciły się z dawnych wsi, a ich peryferia, nawet obecnie, mają charakter wiejski. Centrum miast panońskich stanowi plac, na którym obchodzono najważniejsze święta, gdzie

organizowano jarmarki, mieściły się tam kramy, studnia miejska. W centrach do dziś znajdują się kawiarnie, restauracje, hotele, szkoły, kościoły. W XIX w. i XX w. place te zamieniano na parki, studnie zastąpiono fontannami, pojawiły się asfaltowe chodniki i drogi, nastąpiła elektryfikacja. Określano je jako *varoš*²⁵, wokół której powstawały zabudowania przypominające gospodarstwa wiejskie. Wokół domów – początkowo ziemianek, z czasem ceglanych, pierwotnie pokrytych strzechą, były podwórza i ogrody z zabudową gospodarczą: stodołami, spichlerzami, oborami, magazynami. Od połowy XIX w. na peryferiach miejscowości lokowano zakłady przemysłowe. Dysonans do miast panońskich wprowadziła wielorodzinna zabudowa blokowa po II wojnie światowej, szczególnie w kwartałach zniszczonych na skutek działań wojennych i na obrzeżach (Bukurov, 1978; Malicki, 1974; Milojević, 1958).

Pogranicze Wojskowe (1686–1743)

Jarzmo tureckie w Suboticy przekreślone zostało 19 września 1686 r., po jej zdobyciu przez Istvána Koháryiego. Nowy rozdział w historii miasta nastąpił po zawarciu pokoju w Karłowicach, kiedy twierdza suboticka włączona została do Nadcisańskiego Pogranicza Wojskowego jako posterunek wojskowy. Kapitanami garnizonu byli członkowie buniewskiej rodziny Sučić. W twierdzy przebywać mogli pogranicznicy, oficerowie, handlarze i rzemieślnicy. Wokół murów, gdzie mieszkali osadnicy, przeprowadzono meliorację terenów podmokłych. Obszary wokół twierdzy zwano Palanką²⁶, dołączono do nich kolejne dzielnice – Srpski kraj (II), Ker (III), Sentę (IV), Bajnat (V) i VI dzielnicę. Wówczas na południowy zachód od Suboticy rozwijała się serbska wieś Aleksandrovo (Bukurov, 1983).

Od 1718 r. Subotica przynależała do okręgu Bogdrog i Baczki, jednakże Pogranicze oficjalnie zlikwidowano dopiero w 1734 r. Demilitaryzacja twierdzy następowała stopniowo – zapoczątkowana była przez adaptację warowni na klasztor franciszkański w latach 30. XVIII w., usankcjonowana zaś została w 1741 r. przy akceptacji ludności węgierskiej i oburzeniu Słowian obawiających się utraty prerogatyw (Mađar, 2004).

Kasacja władzy osmańskiej i zakończenie wojny znacząco wpłynęły na strukturę narodowościową międzyrzecza Cisy i Dunaju. Do ocalałych miejscowości powracali osadnicy węgierscy i niemieccy, którzy początkowo stanowili statystyczną większość. Wyludnienie strategicznej, kresowej Baczki, w której na początku XVIII w. było zaledwie

²⁵ *Varoš* (srb., r. ż.) – słowo pochodzenia węgierskiego, gdzie *város* oznacza miasto. W języku serbskim terminem tym przyjęto określać miasteczka lub zurbanizowane wsie.

²⁶ Palanka – otoczona palisadą twierdza powstała w końcowym okresie panowania tureckiego na obszarach pogranicznych.

71 osad z 3 337 domami (Bukurov, 1952), skłoniło władze węgierskie do wydawania przywilejów (zwolnienie od podatków, swoboda wyznania, gwarancja autonomii administracji kościelnej, prawo wolności wykorzystywania własnej ziemi itp.) zachęcających Słowian z Półwyspu Bałkańskiego do osiedlania się na Wielkiej Nizinie Węgierskiej. Największe fale migracji związane są z Buniewcami przybyłymi w 1687 r. w rejon Suboticy, Somboru i Bai pod przewodnictwem mnichów franciszkańskich oraz Serbów, którzy w 1690 r. rozpoczęli tzw. wielką wędrówkę pod wodzą patriarchy Arsenija Čarnojevicia (Jelavich, 2005). Dochodziło również do kolonizacji Niemców, Węgrów, Słowaków (Bukurov, 1952). Najistotniejszym wydarzeniem jest jednak przybycie Buniewców, którzy obrali Suboticę na swoją główną siedzibę, co w znacznym stopniu przyczyniło się do dalszego rozwoju miejscowości (Bukurov, 1983).

Dzięki przesiedleniom gęstość zaludnienia Baczki stopniowo wzrastała. W 1702 r., według danych ze spisu ludności, Subotica zamieszkała była przez 1 969 osób (z czego 2/3 stanowili katolicy Buniewcy, zaś 1/3 – prawosławni Serbowie mieszkający w różnych częściach Suboticy), zaś 18 lat później, w rejestrze podatkowym w 1720 r., odnotowano ponad 2 200 osób (Mađar, 2004).

Wolne targowisko i wolne miasto królewskie (1743–1849)

Wraz z likwidacją Pogranicza Wojskowego, zmienił się status Suboticy, która w uznaniu za postawę pograniczników, 7 maja 1743 r. stała się wolnym targowiskiem²⁷ i otrzymała nazwę Szent Maria, a także przywilej organizowania dwóch jarmarków rocznie i cotygodniowego targu. Dwór austriacki przydzielił targowisku 12 posiadłości (Čantavir, Verušić, Tompa, Ludaš, Zobtanica, Žednik, Vamtelek–Pavlovac, Đurđin, Bajmok, Tavankut, Šebešić, Kelebija) i zwierzchnictwo nad doliną potoku Kereš i jeziorem Palić z okolicą (Bukurov, 1983). Władzę cywilną sprawował sędzia i magistrat, którego członkami mogli być wyłącznie katolicy. Ich konflikty z ludnością prawosławną, tracącą kolejne przywileje, narastały. Eskalację sporów potwierdzają nie utarczki, lecz migracje w latach 1746–1751 z serbskiej części miasta na tereny, na których władza wojskowa była jeszcze utrzymana.

Postanowienia magistratu miały decydujący wpływ na przestrzeń społeczną i fizyczną targowiska Szent Maria. Dbano o rozwój oświaty i kultury, *pro publico bono*. Powstawały szkoły przykościelne, zaś w 1747 r. działalność rozpoczęła pierwsza łacińska szkoła średnia

²⁷ Targowisko – w średniowiecznych miastach serbskich terminem tym określano rynki podgrodzia, na których odbywały się targi. Z czasem część z nich przekształciła się w samodzielne miejscowości i miasta początkowo zwane targowiskami.

(Mađar, 2004). Targowisko zappełniały budynki użyteczności publicznej – w 1751 r. wybudowano ratusz, przed którym postawiono pręgierz, za nim natomiast – więzienie, poza miastem stanęła szubienica, a w 1767 r. na peryferiach – koszary. Na rozkaz królewski w 1768 r. rozpoczęto zasadzanie szybko rosnących drzew (przede wszystkim wierzb i topól) w celu obniżenia poziomu wód (Sabo, 2002).

Obawiając się, podobnie jak w całej Baczce, depopulacji, władze dawały pozwolenia na powrót Węgrom, zamieszkanie Niemców i Słowaków, przy jednoczesnym zakazie osiedlania Serbów, Żydów, Greków, Ormian, Cyganów (od 1749 r.). Kontrolę nad strukturą demograficzną sprawowano od 1753 r. również poprzez nadzór nad kupnem i sprzedażą domów. Rezultatem tych działań była stosunkowa jednorodność wyznaniowa – około 80% mieszkańców była wyznania rzymskokatolickiego (Mađar, 2004). Dążenie do zwiększenia swobód dla mieszkańców Szent Marii poprzez mianowanie jej wolnym miastem królewskim, zmusiło magistrat do zmiany polityki społecznej i otwarcia się na nowych migrantów. Precedensem było wydanie 7 sierpnia 1775 r. pozwolenia na czasowe osiedlenie się wyznawcy wiary mojżeszowej (Jelić, 1987), przyjmowano rzemieślników węgierskich i niemieckich. W XVIII w. następował gwałtowny wzrost liczby mieszkańców Szent Marii. W 1720 r. jej populacja to 2 324 osoby, a w 1780 r. – 20 147, z czego Serbowie i Buniewcy stanowili 85% (Bukurov, 1983).

Po zachęceniu do przybycia do rolniczego targowiska kupców i rzemieślników, oraz dzięki nakładom finansowym, w dniu 22 stycznia 1779 r. targowisko Szent Maria otrzymało statut wolnego miasta królewskiego mianowanego Maria Theresiopolis. Zaszczytu tego dostąpiły tylko trzy miasta Baczki – oprócz Suboticy, także Nowy Sad i Sombor (Bukurov, 1952). Maria Theresiopolis posiadała wówczas herb i pieczęć, liczne przywileje polityczne i gospodarcze (prawo pobierania podatków, organizowania pięciu jarmarków rocznie, dwóch targów tygodniowo, wydawania pozwoleń na działalność kawiarni, piwnic, jatek), umożliwiające dalszy rozwój kultury i oświaty. Musiano się jednak zmierzyć z problemami dotyczącymi miasta królewskie, w których od 1784 r. urzędową łacinę nakazano zastąpić językiem niemieckim, co utrudniło dostęp do stanowisk w magistracie osobom nieznającym tego języka. Prawo to przestało obowiązywać w 1790 r., po śmierci Józefa II (Mađar, 2004).

W wolnym mieście królewskim Maria Theresiopolis istniał obowiązek utrzymania inżyniera. Od 1782 r., w związku z działalnością Mihályja Ürményiego, można mówić o planowaniu miasta. Dążono do stworzenia układu przestrzennego na wzór niemiecki, przewidziano w tym celu regulację ulic, zburzenie domów, które wybudowane były z materiału słabej jakości lub wychodziły poza ustaloną linię zabudowy ulicy, wyznaczenie

centrum, przeniesienie młynów poza miasto, a także zasadzenie alej dla poprawy jakości powietrza i utwardzanie nawierzchni ulic (Popović, Dinić, 1978). Przypuszczalnie za czasów Ürményiego regulowano rzekę Vok. Jego pomysły zostały wcielone w życie stosunkowo późno. Strefę centralną, w której nakazano budowę domów przynajmniej piętrowych na całej szerokości frontu, wyznaczono dopiero w 1820 roku. Inżynier Sándor Kászonyi w 1836 r. nakazał, by ulice otrzymały nazwy, a domy numery (Sabo, 2002).

Rozwój polityczny, gospodarczy i kulturalny następował przy dodatnim przyroście rzeczywistym ludności²⁸. Zaludnienie Szent Marii w latach 60. XVIII w. przekraczało 9 tys., natomiast w latach 70. XVIII w. uległo podwojeniu z 10 252 w 1771 r. do 21 471 (w tym ok. 19 tys. stanowili katolicy) w 1778 r. (Mađar, 2004). W 1817 r. Maria Theresiopolis zamieszkała była przez ponad 30 tysięcy osób, a w 1830 r. jej populacja wynosiła 32 984 osoby, co czyniło miasto piątym na Węgrzech pod względem liczby mieszkańców po Budzie i Peszcie, Debreczynie, Kecskemét i Bratysławie (Sabo, 2002). Do zmniejszania się liczby ludności przyczyniały się epidemie, jak szerząca się w latach 30. XIX w. dżuma, której liczba ofiar w mieście sięgnęła 3 000 (Bukurov, 1983). Przestrzenne zróżnicowanie narodowości Suboticy w latach 30. XIX w. przybliżyć można analizując pochodzenie właścicieli działek miejskich. W II, III i IV dzielnicy²⁹ właścicielami ponad 90% działek byli Buniewcy, dominowali również w V dzielnicy, gdzie mieszkali także Węgrzy. W dzielnicy VI, jedynej, w której przeważali Węgrzy, Buniewcy stanowili 1/3 właścicieli działek. Mieszkali tu także Żydzi i Romowie. W VII i VIII dzielnicy była ludność serbska i węgierska, zaś liczba Żydów i Buniewców była niewielka. Najbardziej zróżnicowana narodowościowo była dzielnica I, w której mieszkali, oprócz Buniewców, Węgrów i Serbów, także Żydzi, Niemcy, Słowacy i Polacy (Aladžić, 2012).

Wolne miasta królewskie miały obowiązek kolonizacji. Do zadań Marii Theresiopolis należało zasiedlenie obszarów dzisiejszego Čantaviru, Bajmoku oraz wybranego w bezpośrednim sąsiedztwie. Władze okręgu backiego już w 1781 r. nalegały na zaludnienie terenu położonego na południowy zachód od miasta, przy protestach magistratu, który nie chciał poświęcić żyznych gruntów płaskowyżu lessowego. Spór trwał do 1786 r., kiedy przybyły do Marii Theresiopolis komisarz królewski wydał rozporządzenie

²⁸ W pracy przyjęto, za GUS-em, definicję przyrostu naturalnego rozumianego jako „suma przyrostu naturalnego ludności oraz salda migracji wewnętrznych i zagranicznych (stałych i czasowych)” (por. stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/definicje-pojec/406,pojcie.html). Tak rozumiany przyrost rzeczywisty może być zarówno wartością dodatnią, jak i ujemną, stąd konieczność jego doprecyzowania, przy świadomości tautologii.

²⁹ Podane numery XIX-wiecznych dzielnic odpowiadają w przybliżeniu dzisiejszym: I – Centrum I, II i III; II – Bajant; III – Prozivka i wschodnia część Keru; IV – Gat; V – Novo selo; VI – zachodnia część Dudovej šumy, północna część Centrum II; VII – środkowa część Dudovej šumy; VIII – wschodnia część Dudovej šumy.

o natychmiastowym rozpoczęciu osadnictwa na wzniesieniu na zachód od jeziora Palić, na rozdrożu szlaków do Petrovaradinu i Čantaviru. W styczniu 1787 r. gmina cerkwi prawosławnej zwróciła się do władz miasta o wydanie pozwolenia na osiedlenie się, w mającej powstać wsi, Serbów, co przyjęto z entuzjazmem, gdyż katolicy, którzy zaangażowani byli w zasiedlanie Čantaviru i Bajmoku, nie wyrażali tym zainteresowania. Sytuacja prawosławnych była jednakże odmienna – w mieście stali się obywatelami drugiej kategorii, bez prawa posiadania nieruchomości, podczas gdy w nowej wsi mieli być zwolnieni ze wszystkich podatków. Magistratowi przedłożono listy 80 Serbów i 11 katolickich Buniewców, którzy mieli stać się założycielami osady. Ewenementem jest fakt, iż już w 1787 r. przygotowano plan osiedla autorstwa inżyniera Franza Balucanti. Osadnictwo rozpoczęto na wzniesieniu, a oś urbanistyczną stanowiła droga prowadząca do Čantaviru, po obu stronach której rozpoczęto budowę gospodarstw. W 1787 r. były 34 domy, a rok później już 51 z 356 mieszkańcami. W 1789 r. liczba prawosławnych znacznie się zwiększyła w związku z przyjęciem uciekinierów z Serbii. Na planie wsi wzniesienie oznaczono jako Sándor hallom, a toponim Sándor utrzymany został do 1918 r., kiedy w granicach Królestwa SHS mianowano go słowiańską bliskoznaczną nazwą Aleksandrovo. Sándor był jednym z nielicznych przypadków planowania przestrzennego w Baczce z końca XVIII wieku. Kolonizację zakończono oficjalnie 12 marca 1802 r., kiedy zewidencjonowano 144 domostw, zaś ogłoszenie osady wsią miało miejsce w 1804 r. (Ljubičić, 2004).

Era neoabsolutyzmu (1849–1866)

Następstwem węgierskiej Wiosny Ludów, w której Węgrzy i Buniewcy walczyli przeciw Serbom i Chorwatom, była dyktatura Aleksandra von Bacha, zwana także erą neoabsolutyzmu. Od 18 listopada 1849 r. do 27 grudnia 1860 r. powiat suboticki znalazł się w Wojwodinie Serbii i Banacie Timiszoary, która zmuszona była respektować politykę Bacha. Językiem urzędowym był więc niemiecki (Felczak, 1983), ludność miała jednak prawo kierować swoje prośby i uwagi do władz w języku serbskim, węgierskim, rumuńskim i buniewskim (Mađar, 2004), wprowadzono obowiązek bezwarunkowego respektowania świąt katolickich.

Subotica przeżywała rozkwit związany z ewolucją klasy mieszczańskiej i rzemiosła (w 1854 r. w mieście było 685 rzemieślników, w 1855 r. – 1241). Powstawały zakłady produkcyjne, w tym cegielnie (do 1867 r. było ich 20). Rewolucja przemysłowa otworzyła przed miastem nowe perspektywy rozwoju sieci komunikacyjnej – w 1864 r. przystąpiono do

budowy kolei żelaznej (Sabo, 2002). Rolę kultury w życiu suboticzan najdobitniej zaświadcza fakt budowy teatru w centrum miasta, w którym w 1854 r. wystawiono pierwszą sztukę w języku węgierskim, od 1862 r. grano po serbsku, a Serbski Teatr Narodowy z Nowego Sadu dawał regularne występy (Mađar, 2004). Subotica stała się znaczącym ośrodkiem na Węgrzech. W 1857 r. liczyła 53 499 mieszkańców, co plasowało ją na trzecim miejscu w kraju, po Budapeszcie i Segedynie.

Okres miasta municypalnego (1867–1918)

W 1867 r. Cesarstwo Austriackie przekształcono w Austro-Węgry, w wyniku czego Subotica znalazła się w Krajach Korony Świętego Stefana. W 1871 r. przeprowadzono reformę administracyjną wydzielającą dwie kategorie miast: municypalne, którym została także Subotica, oraz miasta z władzą gminną. Subotica przeżywała dalszy rozkwit związany z rozwojem rolnictwa (uprawy zbóż, winorośli, ale także hodowla jedwabnika), z rosnącym znaczeniem rzemiosła i przemysłu (cegielnie, fabryka cukierków, cementownia, od 1896 r. elektrownia itp.), a także sektora usług (banki, hotele) i kultury (kino). Subotica uzyskała nowe połączenia komunikacyjne – kolejowe z Somborem (1869 r.), Segedynem (1870 r.), Budapesztem i Zemunem (1883 r.), Bają (1885 r.), Sentą (1889 r.), Bogojevem (1908 r.), a w 1897 r. linię tramwajową łączącą ją z pobliskim kurortem Palić (Mađar, 2004; Popović, Dinić, 1978).

Do zmiany morfologii i fizjonomii miasta przyczynił się plan jego regulacji z 1884 roku. Osuszono wówczas obszary bagienne, wyznaczono parki miejskie, a barokowe domy zastępowano kamienicami secesyjnymi i w stylu eklektyzmu historycznego (Sabo, 2002). Na początku XX w. rozwój przestrzenny miasta ograniczały: na północy park Dudova šuma i cmentarz prawosławny, na zachodzie i południu tereny podmokłe, a na wschodzie linia kolejowa. W 1904 r. do miasta przyłączono serbską wieś Aleksandrovo (Bukurov, 1983).

Polityka Węgier od 1867 r. zmierzała ku madziaryzacji. Na mocy prawa o mniejszościach narodowych z 1868 r. Węgry uznane zostały za kraj jednolity narodowościowo. Istniała jednakże pewna swoboda wyrażania tożsamości, jak gwarancja możliwości używania języka ojczystego w administracji niższego szczebla, sądownictwie, szkolnictwie podstawowym i średnim. Subotica była wówczas znaczącym, wieloetnicznym miastem. W 1900 r., licząc 82 122 osób, na Węgrzech ustępowała tylko Budapesztowi i Segedynowi. Większość stanowili Węgrzy (46 050 osób), 31 367 osób było narodowości

buniewskiej, 2 684 – serbskiej, zaś pozostałych – 2 021 (Mađar, 2004). Zauważyć można segregację w przestrzeni miasta:

- centralna część była wielonarodowościowa (Serbowie, Węgrzy, Żydzi, Buniewcy);
- część północna, między dawną twierdzą i cerkwią a cmentarzem prawosławnym i Dudową šumą na północy, zamieszkała była przez Serbów;
- zachodnią część, obszar dawnej Jasi bary w granicach ulic Braće Jugovića, Karađorđev put i Matka Vukovicia zamieszkiwali Węgrzy;
- między enklawą serbską a węgierską, wokół synagogi, a także między ulicą Braće Majera i Franje Kuhača, mieszkali Żydzi;
- południowo-wschodnia część to dzielnice buniewskie (na południe od linii ulic Bajski put – Šandora Petefija – Korzo, na zachód od linii ulic Karađorđev put – Preradovićeve – Beogradski put, po okolice stadionu miejskiego);
- Aleksandrovo zamieszkane było głównie przez Serbów;
- tylko niektóre narodowości, jak mieszkający także w Aleksandrovie Niemcy, żyły w rozproszonych enklawach (Popović, Dinić, 1978).

W 1910 r. Subotica liczyła 94 610 osób, jej populacja była więc porównywalna do dzisiejszej, przy czym wyprzedzała przyszłe stolicy republik jugosłowiańskich (Belgrad, Zagrzeb, Sarajewo, Skopje, Ljubljana), a także tak znaczące miasta regionu jak Nowy Sad czy Split (Mađar, 2004).

Międzywojnie (1918–1941)

Po I wojnie światowej i wyzwoleniu 13 listopada 1918 r., Subotica po raz pierwszy w historii, nie licząc państwa Jovana Nenada, znalazła się w kraju słowiańskim – w Królestwie Serbów, Chorwatów i Słoweńców i stała się miastem przygranicznym, którym pozostaje do dziś. Miasto zostało siedzibą województwa (srb., chorw. *županija*) na czele z wielkim wojewodą, który wraz z pozostałymi członkami władz, aż do 1927 r., mianowany był przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych mieszczące się w Belgradzie. W latach 1927–1929, po likwidacji województw, miasto zostało stolicą okręgu Baczki, zaś po 1929 r. – siedzibą powiatu (srb., chorw. *srez*) w Banowinie Dunajskiej. W nowej sytuacji politycznej Subotica utraciła status wolnego miasta królewskiego, zyskała jednak kolejne funkcje administracyjne (oprócz sądu i poczty, mieściła się w niej dyrekcja kolei państwowych, urząd celny, komisariat policji kolejowej i pogranicznej).

Mimo utraty dotychczasowych rynków zbytu oraz dewaluacji głównych szlaków drogowych i kolejowych, w mieście dalej rozwijał się przemysł (tradycyjnie spożywczy, ale także nowych technologii, w tym zakład produkcji radioodbiorników), początkowo przy wsparciu inwestorów zagranicznych. W latach 30. XX w. nastąpiła jednak stagnacja, do której przyczynił się wielki kryzys ekonomiczny oraz decyzje państwa, od 1929 r. zwanego Królestwem Jugosławii, na skutek których przygraniczne fabryki przenoszono w głąb kraju. Pozbawiło to Suboticę dziewięciu zakładów pracy (Sabo, 2002).

W przeciwieństwie do przemysłu, pozytywne zmiany dotyczyły szkolnictwa (w 1920 r. powstała pierwsza w mieście szkoła wyższa – wydział prawa), architektury (modernistyczny Sokoli dom – wówczas jeden z najnowocześniejszych na świecie domów sportu). Subotica rozwijała się przestrzennie. W 1926 r. terytorium miasta było podzielone na 12 dzielnic z 9 200 domami. Dzielnice IX, X i XI to obszary zabudowane po I wojnie światowej domostwami z ogrodami i sadami, położonymi na wschód od linii kolejowej, dotychczas uważaną za granicę miasta, zaś XII dzielnica to dawna wieś Aleksandrovo (Bukurov, 1983).

Pojawianie się nowych funkcji miasta, nie odsunęło jego mieszkańców od ich podstawowej działalności, którą nadal była praca na roli. W okresie międzywojennym rozparcelowano grunty prywatne oraz posiadłości wolnych miast królewskich i przekazywano je ochotnikom, których zachęcano w ten sposób do migracji na tereny zamieszkałe głównie przez Węgrów. Uprawa gruntów na Nizinie Panońskiej okazała się dużym wyzwaniem dla osadników przybyłych z górzystej Serbii Centralnej, Czarnogóry, Liki czy Hercegowiny, którzy w większości odsprzedawali działki, w tym także repatriantom przybywającym do Wojwodiny w ramach wymiany ludności między Serbią a Węgrami. W 1921 r. Subotica liczyła 109 099 mieszkańców. W nowej klasyfikacji, wyróżniającej miasta wiejskie i urbanistyczne, uznana została za miasto wiejskie i powszechnie określana była „największą wsią Europy” (Sabo, 2002).

II wojna światowa (1941–1944)

Armia węgierska wkroczyła do miasta 11 kwietnia 1941 r. i Subotica, podobnie jak cała Baczka, ponownie znalazła się w granicach Węgier. Nowe władze przystąpiły do wprowadzania zmian w przestrzeń miejską, do których należy budowa czterech zbiorników przeciwpożarowych, planowano przebudowę teatru, zniszczono część pomników (np. cara Jovana Nenada), ponadto 12 kwietnia 1941 r. ponownie zmieniono nazwę miasta na Szabadka, przemianowano ulice. W mieście dochodziło do licznych egzekucji –

np. 18 listopada 1941 r. powieszono 15 członków KPJ. W Suboticy aktywnie działali członkowie KPJ oraz Związek Komunistycznej Młodzieży Jugosławii, stała się ona siedzibą okręgowego komitetu ds. północno-wschodniej Baczki, Komitetu wojennego, Miejskiego komitetu narodowowyzwoleńczego. Prowadzono akcje dywersyfikacyjne i sabotażowe, np. 10 września 1944 r. zniszczono centralę elektryczną. Władze węgierskie zamykały niektóre fabryki, wzrosła jednakże produkcja zakładów mięsnych i tekstylnych, które zaopatrywały wojsko. Miasto ucierpiało w 1944 r. na skutek 16 bombardowań brytyjskiego RAF-u. Bomby zrównały z ziemią 350 budynków, 233 uległo trwałemu zniszczeniu, 214 odremontowano, a 1 089 było nieznacznie uszkodzonych. W wyniku dokonanej przez nazistów eksterminacji ludności żydowskiej nastąpiły zmiany w strukturze narodowościowej mieszkańców. Wyzwolenie Suboticy miało miejsce 10 października 1944 roku (Popović, Dinić, 1978).

Okres socjalistyczny (1944–1990)

Po II wojnie światowej Subotica znalazła się w komunistycznej, choć zwanej Demokratyczną Federacją Jugosławii, w 1946 r. przemianowaną na Federacyjną Ludową Republikę Jugosławii, a w 1963 r. – Socjalistyczną Federacyjną Republikę Jugosławii. W przestrzeni fizycznej miasta zaszedł szereg zmian spowodowany koniecznością odbudowy ze zniszczeń wojennych, jak również realizacją wizji władzy komunistycznej, czego wyrazem jest kwartał przy linii kolejowej, czy pojawienie się wysokościowców (budynków urzędowych, biurowych, mieszkaniowych). Początkowo bloki budowano na wzór tradycyjnej zwartej zabudowy miejskiej, czego przykładem jest osiedle powstałe wokół dawnej rzeki Vok, której wyschnięte koryto przemieniono w aleję spacerową im. marszałka Tity, łączącą centrum miasta z jednym z największych parków miejskich – Dudova šuma (Bukurov, 1952). Na obrzeżach miasta powstawały natomiast osiedla-satelity.

W okresie tym ukształtowały się ostatecznie trzy zespoły morfologiczne w mieście: wiejskie przedmieścia, centrum typu panońskiego i część współczesna (ryc. 31). Przedmieścia mają proste, szerokie ulice, często z nieutwardzonymi nawierzchniami. Przy parterowych lub jednopiętrowych domach, ustawionych zwykle kalenicowo, rzadziej szczytowo, są też zabudowania gospodarcze, piwnice na wino. Typowe dla centrum są domy piętrowe, w których na parterze mieszczą się sklepy, pracownie, kawiarnie, cukiernie, kancelarie. W najnowszych częściach Suboticy – budowanych od 1952 r. – wzniesiono wielopiętrowe bloki, z dużymi przestrzeniami między nimi, przeznaczonymi na place zabaw dla dzieci i parki (Bukurov, 1983).

Ryc. 31 Zespoły morfologiczne w Suboticy
a) przedmieścia typu wiejskiego (ul. 51. divizije); b) centrum (ul. Korzo); c) blokowisko (ul. Nade Dimić).
Źródło: fotografie własne 2011 (a i c) i 2012 (b).

Istotnym narzędziem politycznej manipulacji było usuwanie budynków lub zmiana ich funkcji. W secesyjnym ratuszu ulokowano dom kultury z muzeum miejskim, archiwami. Pod pretekstem renowacji, z centrum miasta zniknęły pomniki o treści religijnej (m.in. Trójcy Świętej). W 1972 r., jako nierentowne, usunięto tramwaje, w tym linię łączącą Suboticę z kąpieliskiem nad jeziorem Palić, które dotknęła wówczas katastrofa ekologiczna.

Znaczne zmiany zaszły też w przestrzeni społecznej miasta. Na skutek działań wojennych liczba mieszkańców miasta zmniejszyła się do 112 194 w 1948 r. (*Popis stanovništva*, 1948), zaś do stanu sprzed 1941 r. powróciła dopiero w 1961 r. (*Popis stanovništva*, 1961). Przekształceniom uległa struktura narodowościowa suboticzan. W czasie wojny dokonano eksterminacji ludności żydowskiej, zaś po jej zakończeniu wielu Żydów emigrowało do Izraela. Na przesiedlenie zdecydowali się również Niemcy. Na skutek decyzji politycznych ze spisów ludności zniknęli Buniewcy, zaś liczba Chorwatów znacznie się zwiększyła. W spisie ludności z 1953 r. pojawia się, jako narodowość, grupa „Jugosłowianie nieokreśleni”, a w późniejszych – Jugosłowianie. Dominowali jednak Węgrzy, którzy stanowili około 50% populacji, zaś procentowy udział Chorwatów (30–20%) i Serbów (ok. 10%) zmniejszał się wraz ze wzrostem liczby Jugosłowian.

Współczesność (po 1991 r.)

Kolejny okres w dziejach Suboticy zapoczątkowany został rozpadem Jugosławii oraz wojną domową. W samym mieście działań militarnych nie prowadzono. Wykorzystano natomiast przygraniczne położenie i możliwości importu deficytowych towarów, które sprzedawano na subotickim Pchlim targu (srb. *Buvljak*), podczas wojny czynnym całą dobę.

Współczesne zmiany w przestrzeni miasta sprowadzają się głównie do modernizacji śródmieścia: odnawiane są fasady budynków, ulice, fontanny, place miejskie. Jednocześnie degradacji ulegają tereny znaczących w czasach komunistycznych fabryk (np. zakładów

mięsnych 29. novembar). Niektóre bieżące działania, jak kompleksowa przebudowa Teatru Narodowego, z którego pozostawiono jedynie sześć oryginalnych kolumn, budzą liczne kontrowersje. Przemianowywane są plateonimy, głównie te, które upamiętniały komunistów o międzynarodowej sławie (jak Engels, Lenin), pozostają natomiast nazwy ulic odnoszące się do działaczy jugosłowiańskich.

Od lat 90. XX w., na mocy nowej konstytucji (*Ustav Republike Srbije*, 1990), grupy etniczne otrzymały pełne prawo wyrażania swojej tożsamości, dlatego też kolejny raz w dokumentach uległa zmianie struktura narodowościowa Suboticy. Do statystyk powrócili Buniewcy (10 874 osób w 1991 r., o cztery mniej w spisie ludności z 2002 r.), przez co liczba Chorwatów zmniejszyła się o połowę. Korzystając z licznych przywilejów przysługujących mniejszościom narodowym (gwarantowanych przez *Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, 2002), powstają rady narodowe prowadzące szeroko zakrojoną działalność kulturalną i oświatową. Mniejszości upamiętniają swoich wybitnych przedstawicieli poprzez wznoszenie im pomników, dokonują także czasowego zawłaszczania przestrzeni miejskiej w trakcie obchodów ustanowionych w ostatnich latach świąt narodowych (np. hucznie obchodzone przez Buniewców dożynki, czy zimowe prądkie chorwackie i buniewskie). W mieście są trzy języki urzędowe – serbski, węgierski i chorwacki, a nauczanie w szkołach, druk wydawnictw prasowych czy audycje radiowe prowadzone są w językach węgierskim, serbskim, chorwackim, buniewskim.

Subotica kształtowała się przez ponad sześć wieków, podczas których przechodziła liczne zmiany – od miejscowości, której rozwój uzależniony był od warunków geograficznych po miasto, którego mieszkańcy nauczyli się podporządkowywać i racjonalnie korzystać z dóbr natury, od niewielkiej osady rolniczej (XIV w.) po największy ośrodek przemysłowy Baczki (początek XX w.). Wszelkie te metamorfozy warunkowały władze centralne (węgierskie, austriackie, tureckie, jugosłowiańskie, serbskie) lub sami suboticzanie. Charakterystyczne dla rozwoju Suboticy są nieustanne migracje ludności, które sprawiły, że jej przestrzeń społeczna stanowi swoistą mozaikę kulturową, zmieniającą się w historii, niczym obrazy w kalejdoskopie. Każdy z narodów zamieszkujących miasto respektuje swoje systemy norm, które stara się pielęgnować, dzieląc się nimi. Poznanie dziejów wybranych narodów Suboticy umożliwi identyfikację istotnych dla nich wartości, których część, wyrażona w postaci miejsc kultu, pomnikach itp., utrwalona jest w przestrzeni miejskiej.

3.3. *Etnos*, czyli społeczności zamieszkujące Suboticę i *etos*, czyli instytucje regulujące życie w mieście

*Pogranicze jest bowiem nie tylko przestrzenią społeczną,
ale także społeczną sytuacją, historycznie zmienną*

Kłoskowska, 2012, s. 278

*Porozumienie na płaszczyźnie wzajemnej ignorancji jest równie wartościowe jak na
podstawie dokładnej znajomości.*

Wittlin J., 2012, s. 109

Ludność Wojwodiny stanowi mozaikę etniczną. Według spisu ludności z 2002 r. mieszka tu 21% Serbów żyjących w Serbii (bez Kosowa), a także 99% Węgrów, 99% Buniewiczów, 98% Rusinów, 96% Słowaków, 94% Szokców, 88% Rumunów, 87% Ukraińców, 81% Niemców, 80% Chorwatów, 74% Czechów, 62% Jugosłowian, 51% Czarnogórców, 46% Macedończyków, 39% Żydów, 39% Słoweńców, 27% Romów, 26% Turków, 18% Muzułmanów i inne narodowości (*Etnički mozaik Srbije...*, 2004). Na koncentrację różnych narodowości w trzech podstawowych krainach geograficzno-historycznych Wojwodiny – Baczce, Banacie i Sremie, a także w poszczególnych miejscowościach, wpływ miały głównie wydarzenia polityczne. Rozwój demograficzny Suboticy jest bezpośrednio związany ze zmianami etnicznymi następującymi w Baczce. Chociaż zarówno w odniesieniu do miasta, jak i regionu, wskazać można ogólne tendencje, losy poszczególnych narodów charakteryzują się specyfiką, która wymaga ich odrębnego i szerszego omówienia.

Trzy podstawowe okresy w historii Suboticy, które wyznacza panowanie tureckie w latach 1526–1686, stanowią także punkt wyjścia dla periodyzacji historii demografii miasta. Przed podbojem tureckim mieszkali w nim głównie Węgrzy, podczas gdy w trakcie panowania Osmanów ludność ta emigrowała, zaś ich miejsce zajęli Serbowie i Turcy. W latach 80. XVII w. do miasta napływać zaczęli Buniewcy, natomiast w ostatniej dekadzie XVII w. – Serbowie. Do XVIII w. Baczka nie była gęsto zasiedlona (ok. 32 tys. mieszkańców). Dopiero decyzje o przesiedleniach, sprzedaż i wynajem ziemi przez państwo, a także przydziały dla wojskowych i polityków zmieniły tę sytuację. W ten sposób zaczęła formować się nowa warstwa panów feudalnych, którzy potrzebowali pracowników. Za przyzwoleniem Marii Teresy rozpoczęła się, także w Suboticy i jej okolicach, kolonizacja

Niemców, Węgrów, Słowaków, Rusinów i innych (Bukurov 1978). W 2. poł. XVIII w., w związku z germanizacją za Józefa II, trwało osadnictwo Niemców, w wielu miastach pozwolenie na pobyt stały otrzymywali także Żydzi. To właśnie XVIII w. jest okresem, kiedy Baczka, w tym Subotica, staje się obszarem o skomplikowanej strukturze etnicznej, którym pozostaje do dziś.

Na przełomie XIX i XX w. w Suboticy dominowali Węgrzy i Buniewcy. Spisy ludności w Suboticy przeprowadzane były od 1869 r. (Bukurov, 1983), jednakże na Węgrzech przyjęto deklarować wyłącznie używany na co dzień język, nie zaś narodowość, stąd trudno o precyzyjne dane, szczególnie, że wskutek madziaryzacji i asymilacji węgierskim biegle posługiwali się zarówno Węgrzy, jak i Buniewcy oraz Żydzi, ponadto w Suboticy powszechny był bilingwizm. Potwierdzają to także spisy ludności prowadzone po I wojnie światowej, która nie skutkowała migracjami, jednakże statystyki z międzywojnia wyraźnie wskazują na zmianę dominacji na rzecz katolickiego żywiołu słowiańskiego w Suboticy. Innym czynnikiem wpływającym na takie rezultaty są celowe zakłamania wyników spisów. Tymczasem, podczas II wojny światowej, według statystyk węgierskich, 60% mieszkańców Suboticy było węgierskojęzycznych.

W komunistycznej Jugosławii zmieniła się procedura przeprowadzania spisów ludności, w efekcie czego, dane dotyczące Suboticy odnosiły się wyłącznie do miasta, nie zaś, jak poprzednio, do miasta i okolicznych miejscowości oraz farm (*salaš*). Było to jedną z przyczyn, dla której ogólna liczba mieszkańców po wojnie, teoretycznie, spadła. Urozmaiceniu uległa natomiast struktura etniczna. Polityka prowadzona przez władze Jugosławii zachęcała do osiedlenia się na dawnych obszarach węgierskich oraz w miejscowościach opuszczonych przez Niemców, Słowian. W latach 1946–1948 w Baczce nastąpiło intensywne osadnictwo m.in. z Czarnogóry (Bukurov 1978). Uznanie Buniewców za Chorwatów sprawiło, iż w statystykach wzrósł udział tych ostatnich. W SFRJ status narodu przyznano Muzułmanom oraz Jugosłowianom (Eberhardt, 2005b). Po rozpadzie Jugosławii Buniewcy ponownie mogli deklarować swoją narodowość. W końcu XX w. na skutek konfliktu w Kosowie, do Baczki napływać zaczęli kolejni osadnicy – Romowie.

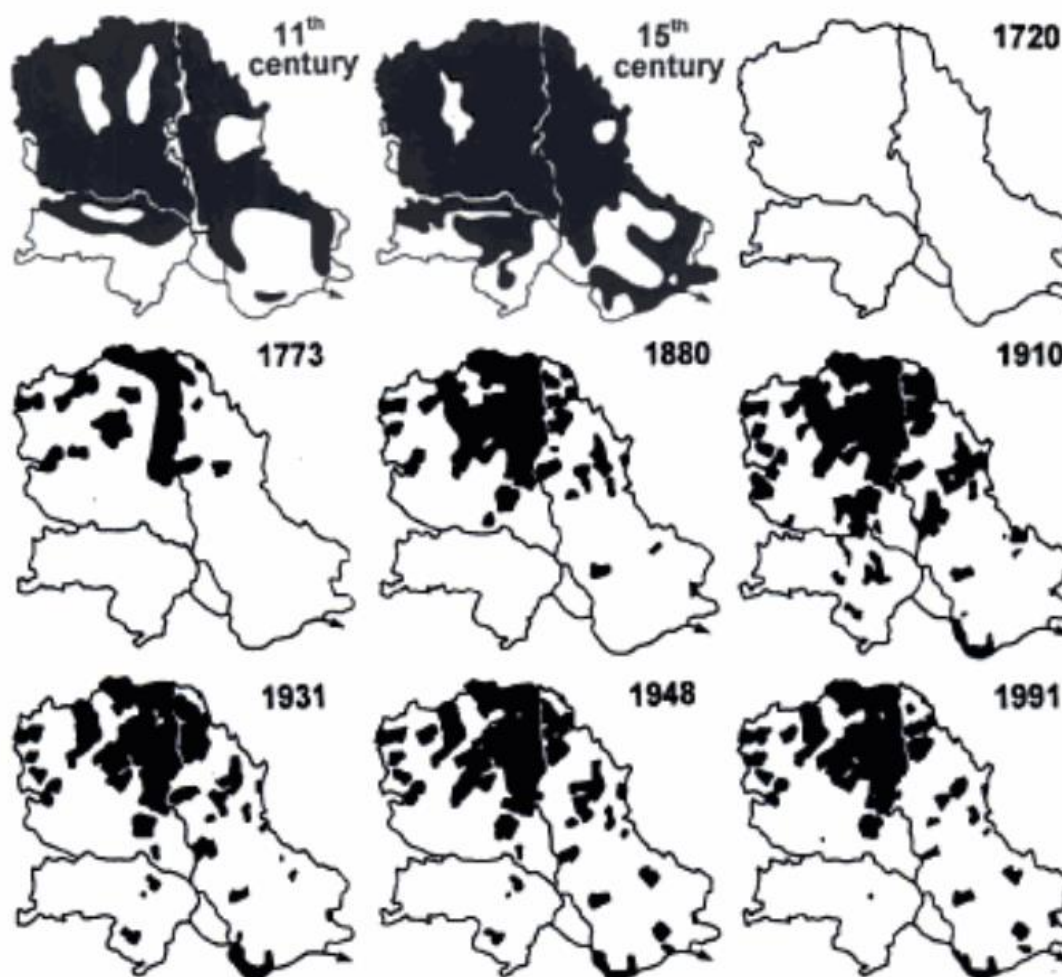
Wojwodiną nie rządzi więc mit habsburski, którego jednym z obliczy jest wielonarodowość, kosmopolityzm i uniwersum kultury środkowoeuropejskiej. W regionie tym mit transponował i stał się rzeczywistością – Wojwodina jest ucieleśnieniem wielokulturowości, w której grupom etnicznym, przy troskliwej pielęgnacji swego indywidualizmu, nieustannie towarzyszy synkretyzm, a określenie „alochton” lub „przybysz” nie może być etykietą trwale przypisaną do żadnej z nacji. Dotyczy to także grup

etnicznych zamieszkujących Suboticę, w tym Węgrów, Buniewiczów i Chorwatów, Serbów, Jugosłowian, Romów i Żydów, którzy omówieni zostaną w kolejności odpowiadającej ich współczesnemu procentowemu udziałowi w strukturze narodowościowej miasta.

Węgrzy

Osadnictwo węgierskie w Baczce, podobnie jak w innych częściach Kotliny Panońskiej, sięga X wieku. Przed przybyciem Madziarów większość ludności regionu stanowili Słowianie, którzy ulegli asymilacji. Chociaż liczba ludności w Baczce nie była stała, a w wyniku najazdu hord tatarskich w XIII w. około 40–65% miejscowości zostało zniszczonych, struktura etniczna w średniowieczu nie ulegała większym zmianom. Do rozwoju Baczki, liczącej w 1. poł. XIV w. 127, zaś pod koniec XV w. już 332 miejscowości, przyczyniał się zarówno przyrost naturalny, jak i imigracje, dla których impulsem była ekspansja turecka na Bałkanach. Na podstawie analizy nazwisk ze spisu podatkowego z 1522 r. szacuje się, że około 90% mieszkańców Baczki stanowili wówczas Węgrzy, pozostałe 10% – Słowianie, w tym ok. 2% prawosławni, czyli Serbowie, zaś 8% – katolicy Chorwaci. Prawdopodobnie byli to uciekinierzy ze Sremu i północnej Serbii zajętych wówczas przez Turków (Bognar, 1998).

Przed inwazją turecką w ok. 500 osadach Baczki mieszkali głównie Węgrzy (ryc. 32). Podczas najazdu tureckiego na międzyrzecze Dunaju i Cisy w XVI w., większość miejscowości została zniszczona, natomiast społeczność węgierską spotkały wówczas mordy, deportacje i emigracje (Bukurov 1978). Opuszczone osady zajmowali Słowianie – Serbowie, szczególnie pod koniec XVII w., kiedy przybyli pod wodzą patriarchy Arsenija III Čarnojevicia z Kosowa i Serbii (po 1690 r.) oraz Buniewcy, którzy osiedli w okolicach Suboticy po 1687 roku. Konsekwencje tych zmian potwierdzają spisy austriackie z 1715 r. i 1720 r., według których Serbowie i Chorwaci stanowili 97,6% mieszkańców Baczki, Węgrzy zaledwie 1,9%, zaś 0,5% – Niemcy (Kocsis, Kocsis-Hodosi, 1998).

Ryc. 32 Obszary zamieszkałe przez ludność węgierską na terenie dzisiejszej Wojwodiny (XI w.–XX w.).
Źródło: Kocsis K., Kocsis-Hodosi E., 1998, s. 139.

Po zawarciu pokoju w Pożarewacu w 1718 r., rozpoczęło się zasiedlanie regionu, którego gęstość zaludnienia, według spisu ludności z 1720 r. wynosiła zaledwie 0,5 os./km² (Bukurov, 1978). Od 1740 r. Maria Teresa popierała osadnictwo Węgrów, Słowaków i Rusinów. Węgrzy zaczęli wracać do Baczki, osiedlając się głównie wzdłuż Cisy, a także w miastach – Suboticy i w Somborze, szczególnie w latach 1750–1770. Dzięki ich przybyciu ludność Suboticy gwałtownie wzrastała. W 1720 r. w mieście żyło około 2,2 tys. osób, w tym dwóch Węgrów, podczas gdy w 1786 r. miasto liczyło 24 tys. obywateli, w tym około 3 tys. samych Węgrów. Za czasów Józefa II, panującego w latach 1765–1790, zezwolono na osadnictwo w dzisiejszej Wojwodinie także Węgrów kalwinistów (Kocsis, Kocsis-Hodosi, 1998).

Planowe kolonizacje ustały w 1. poł. XIX w., jednakże Węgrzy nadal przybywali do Suboticy. Największa fala osadnictwa węgierskiego miała miejsce po umowie austriacko-węgierskiej z 1867 r., kiedy otrzymali oni znaczną swobodę władzy nad swoim terytorium.

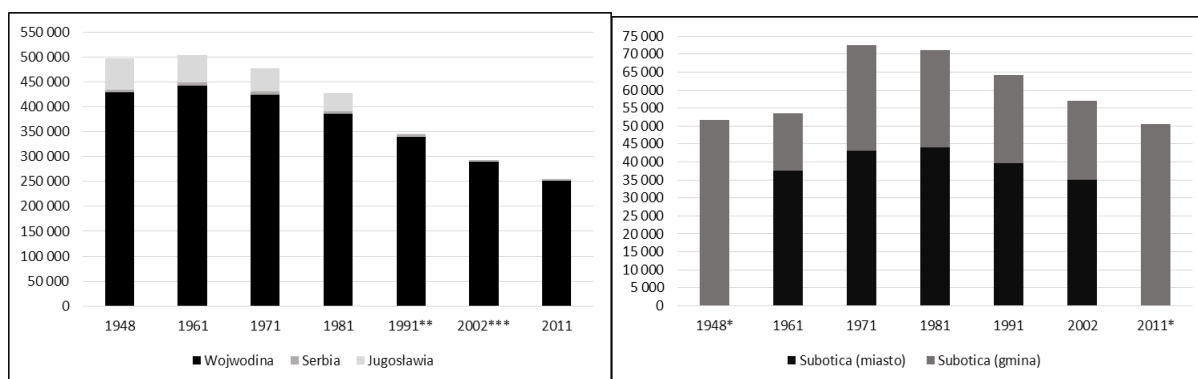
W latach 1880–1910 wielu Węgrów dotarło do miast północnej Baczki. W efekcie w XIX w. Węgrzy ponownie stali się większością w międzyrzeczu Dunaju i Cisy, zaś według spisu ludności przeprowadzonego w Suboticy w 1890 r., w mieście liczącym 73 tys. mieszkańców, aż 53% obywateli posługiwała się językiem węgierskim. Trudno dokładnie oszacować ilu było samych Węgrów, gdyż w tym czasie, na skutek więzów zacieśnianych między grupami etnicznymi przez instytucje katolickie, szkolne i inne, znaczna część ludności ulegała madziaryzacji. W Suboticy dotyczyło to szczególnie Buniewców, Żydów, a w mniejszym stopniu Chorwatów, Niemców, Serbów, natomiast w innych miejscowościach asymilacji ulegali także Słowacy i Szokcy (Bognar, 1998).

Dnia 25 listopada 1918 r. Wojwodina, której 54% mieszkańców stanowili Węgrzy i Niemcy, została włączona do SHS. Po traktacie w Trianon podpisanym 4 czerwca 1920 r., 1/3 Węgrów znalazła się poza granicami państwa węgierskiego, w tym w Królestwie SHS. Stosunki Węgier i Małej Ententy (Jugosławia, Rumunia i Czechosłowacja) były napięte, dlatego też położenie ludności węgierskiej w tych krajach było niekorzystne. Sytuacja ta dotyczyła także Wojwodiny, a szczególnie Baczki i Banatu, w których przed wojną, w 1910 r., Węgrzy stanowili statystyczną większość – 32%. Znaczna część węgierskich urzędników państwowych została zwolniona lub zmuszona ich do rezygnacji z zajmowanych stanowisk. Pod koniec 1918 r. w Wojwodinie było 645 węgierskich szkół podstawowych z 1832 nauczycielami i 277 przedszkoli, które 20 lipca 1920 r. znacjonalizowano. Przeprowadzono również reformę rolną, którą zapoczątkowano 25 lutego 1919 r. pozbawieniem własności większości obszarników, głównie Węgrów i Niemców. W ten sposób niszczone klasę wielkich posiadaczy ziemskich, a pośrednio także węgierskiego chłopstwa i robotników. W rezultacie w 1919 r., pośród gospodarzy pozbawionych ziemi aż 41% było Węgrami, a 18% Niemcami. Natomiast przy podziale ziemi skonfiskowanej posiadaczom ziemskim w ogóle nie rozpatrywano Węgrów i Niemców. Około 14,3 tys. Węgrów i 1,2 tys. Niemców – robotników i służących – zostało zwolnionych, a ich miejsce zajęli serbscy koloniści, ochotnicy (Bognar, 1998). W latach 1910–1921 nastąpił regres demograficzny Węgrów – spadek liczby o 50 tys. w samej Baczce i Banacie. Analiza nazwisk wykazała, że część Węgrów w spisach ludności deklarowała się jako Niemcy (12,3 tys.), katolicy słowiańscy (32,6 tys.) lub pozostali (6,8 tys.). Ponadto, w latach 1918–1921, około 40 tys. urzędników, pracowników umysłowych i posiadaczy ziemskich wygnano, uciekło lub objęto repatriacją. Wówczas nastąpił znaczny spadek liczby Węgrów, szczególnie w miastach – Suboticy i Somborze. W Suboticy Węgrzy przestali być większością w 1921 roku. Polityka wielkoserbska nobilitowała Serbów, także poprzez podatki – Węgrzy musieli płacić prawie

czterokrotnie wyższe niż Serbowie. Wszystkie te czynniki skłaniały Węgrów do migracji, także do Ameryki i Australii, dokąd w latach 1921–1929 wyjechało około 10 tys. osób (Kocsis, Kocsis-Hodosi, 1998). W samej Suboticy nastąpił natomiast wzrost liczby ludności węgierskojęzycznej z 27 tys. w 1921 r. do 41 tys. w 1931 r. (w tym około 37 tys. to katolicy, zaś 2,4 tys. – Żydzi).

Sytuacja Węgrów w Baczce zmieniła się diametralnie w czasie II wojny światowej. W kwietniu 1941 r. Węgrzy zajęli międzyrzecze Dunaju i Cisy. Nowe władze zdecydowały o deportacji Serbów osiedlonych na tych terenach po 31 grudnia 1918 r., jednocześnie osadzano Węgrów z Bukowiny i Mołdawii. Udział Węgrów w Wojwodinie wzrósł do 45% w 1941 r. nie tylko dzięki migracjom, lecz także asymilacji Niemców i Chorwatów, którzy deklarowali swoją węgierskość. W 1944 r. jednostki Narodowej Armii Wyzwolenia Jugosławii (NOV) i Armii Czerwonej dokonały ludobójstwa na ludności węgierskiej (zamordowano 34,4 tys. Węgrów w Baczce) i niemieckiej, o czym władze komunistyczne (zarówno jugosłowiańskie, jak i węgierskie) przez lata nie wspominały, a dopiero w 1991 r. w Budapeszcie pojawiła się informacja o tych wydarzeniach (Bognar, 1998). Do spadku liczby Węgrów przyczynił się także wyjazd urzędników wojskowych oraz opuszczenie Wojwodiny przez Węgrów przybyłych tu w początkach wojny z Bukowiny i Mołdawii, a także wyjazd Niemców, z których część przed i w trakcie wojny deklarowała swoją węgierskość. Dane ze spisów ludności z 1941 r. i 1948 r. wskazują, iż liczba Węgrów w Suboticy zmalała o 10 tys. do 51,7 tys. (z 60% do 46% ludności miasta).

Na liczbę Węgrów w Baczce po II wojnie światowej (ryc. 33) wpływ miała polityka Jugosławii prowadzona względem mniejszości, rozwój społeczno-gospodarczy Wojwodiny, procesy asymilacji (w tym małżeństwa mieszane) i metody klasyfikacji stosowane podczas kolejnych spisów ludności. Od lat 50. XX w. w Suboticy liczba Węgrów wzrastała od 32 tys. w 1953 r. do 44 tys. w 1981 r., przy jednoczesnym spadku udziału procentowego w ogólnej liczbie mieszkańców miasta – z 50% w 1953 r. do 44% w 1981 roku. Od lat 90. XX w. odnotowywany jest spadek ludności węgierskiej w Suboticy, na co wpływ miały początkowo emigracje podczas działań wojennych. Szacuje się, że około 25–30 tys. Węgrów, głównie młodych mężczyzn, opuściło wówczas Wojwodinę obawiając się rekrutacji i udziału w wojnie (Bognar, 1998).

Ryc. 33 Liczba Węgrów w latach 1948–2011 w wybranych jednostkach administracyjnych.
 * brak danych dla miasta Subotica; **dane dla Federalnej Republiki Jugosławii; ***dane dla Serbii bez Kosowa i Metochii
 Źródło: opracowanie własne (2014) na podstawie: *Popis stanovništva, 1948, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2011.*

W 2002 r. w Suboticy było 34,9 tys. Węgrów, co stanowiło 34,9% mieszkańców miasta. Węgrzy są więc w statystycznej większości w stolicy Baczki. Jednocześnie w 2002 r. Subotica uznana została za największe miasto poza granicami Węgier, w którym Węgrzy są najliczniejszą grupą etniczną (www.mfa.gov.hu). Wcześniej miastem tym było Târgu Mureș (węg. Marosvásárhely) w Rumunii, w którym żyje ponad 70 tys. Węgrów, co stanowi 46,7% mieszkańców miasta, zaś Rumunów jest w nim 50%. Jeszcze w 1992 r. w miejscowości tej Węgrzy stanowili 51,4% ludności, zaś Rumuni zaledwie 46,1%.

Społeczność węgierska w Suboticy wykazuje się dużą aktywnością w dziedzinie kultury i sportu. Od 2006 r. w Suboticy wydawany jest dziennik *Magyar Szó* (dosł. Węgierskie słowo), który założony został w 1944 r. w Nowym Sadzie. Najważniejszą instytucją kultury jest Węgierskie Centrum Kultury Népkör (węg. Népkör Magyar Művelődési Központ), które powstało w 1872 r. z inicjatywy mieszkańców. Organizowane są w nim warsztaty folklorystyczne, wieczory poezji, tańce. Działa tam kilka sekcji: folklorystyczna, literacka, sztuki, robótek ręcznych, teatralna, muzyczna i inne. Centrum dysponuje biblioteką oraz czytelnią. W budynku mieści się także restauracja serwująca dania kuchni węgierskich (www.nepkor.rs). Bliski działalności centrum jest Związek Kultury Wojwodińskich Węgrów (węg. Vajdasági Magyar művelődési szövetség) założony w 1992 roku. Z Subotica związane są takie postaci kultury o węgierskich korzeniach jak kompozytor György Arnold (1771–1848), pisarz i poeta Dezső Kosztolányi (1885–1936), pisarz Géza Csáth (1887–1919), geograf, podróżnik i poliglota Tibor Székely (1912–1988), arystokrata, poeta i konspirator, który odegrał istotną rolę podczas ratowania Żydów – Gyula István Cseszneky (1914–1970), aktorka Juci Komlós (1919–2011), aktorka i pisarka Eva Ras (ur. 1941), kompozytor Szilveszter Lévy (ur. 1945), pianistka Rita Kinka (ur. 1962),

piosenkarka Rózsa Magdolna (ur. 1985). Z Suboticy pochodzi także wielu węgierskich wybitnych sportowców, jak mistrz w tenisie stołowym Vilim Vilmos Harangozó (1925–1975), szachista Péter Lékó (ur. 1979), czy siatkarz Gyula Mester (ur. 1972).

**Ryc. 34 Generalny Konsulat Węgier i Węgierskie Centrum Kultury Népkör w Suboticy.
Źródło: fotografie własne, 2011.**

W Suboticy mieści się Generalny Konsulat Węgier (ryc. 34). Znacznym poparciem (27% w wyborach w 2008 r.) cieszy się Koalicja Węgierska (węg. Magyar Koalíció) powstała poprzez zjednoczenie interesów Demokratycznej Partii Wojwodińskich Węgrów (węg. Vajdasági Magyar Demokrata Párt), Związku Węgrów Wojwodińskich (węg. Vajdasági Magyar Szövetség) i Demokratycznej Partii Wojwodińskich Węgrów (węg. Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége). Aktywny udział Węgrów w życiu politycznym miasta potwierdza także częste (cztery razy podczas sześciu wyborów w XXI w.) wybieranie ich reprezentantów na stanowisko burmistrza (www.mfa.gov.hu).

Sytuacja Węgrów, w większości katolików, choć są wśród nich także protestanci, zarówno w Suboticy, jak i w całej Baczce, na przestrzeni wieków była zmienna – od całkowitej dominacji w średniowieczu, po absencję w czasach tureckich. Wiek XX w. był okresem znaczących zmian politycznych, które odbiły się na relacjach węgiersko-słowiańskich. Stabilizacja stosunków gospodarczych i politycznych, odzwierciedla się współcześnie w poprawnych relacjach społecznych.

Buniewcy i Chorwaci

Podstawową cechą dystynktywną narodów słowiańskich w byłej Jugosławii jest wyznanie (prawosławny – Serb, katolik – Chorwat, muzułmanin – Boszniak, Muzułmanin), podrzędną – dialekt (ijekawscy Chorwaci i Bośniacy, ekawscy Serbowie), podczas gdy problematycznym i kontrowersyjnym jest stosunek do grup etnicznych, które nie w pełni wpisują się w powyższe kryteria. Sytuacja ta dotyczy Buniewców – katolików mówiących w dialekcie ikawskim, żyjących w Chorwacji oraz w północnej Baczce (w Serbii i na Węgrzech). W Chorwacji i na Węgrzech uważani są za Chorwatów, zaś w Serbii, jako jedynym kraju na świecie, uznani zostali za mniejszość narodową. Wyróżnikiem Buniewców jest dychotomia *etnosu*, wyraźna nawet w etnonimach: Chorwaci mianują Buniewców żyjących w Suboticy i jej okolicy peryfrazą „Chorwaci baccy”, zaś sami Buniewcy, deklarują się bądź jako Buniewcy, bądź jako Chorwaci baccy, do czego przyczyniła się jurysdykcja serbska, wraz ze złożonymi dziejami tego narodu. Ze względu na brak polskich publikacji poświęconych Buniewcom, historię oraz kulturę tej społeczności, a także problematykę buniewsko-chorwacką w Suboticy przedstawiono bardziej drobiazgowo niż pozostałych narodów.

Buniewcy, zwykle niewykształceni i niepiśmienni rolnicy, pielęgowali kulturę ludową z bogatą tradycją ustnego przekazu, co zaspokajało ich potrzeby wiedzy historycznej, a tym samym opóźniło czas odrodzenia narodowego, które przypada na 2. połowę XIX wieku. Z tego okresu pochodzą najważniejsze opracowania dotyczące etnogenezy napisane przez biskupa z Kalocsy Ivana Antunovicha w 1882 r. (współcześnie przyjęta pisownia srb. *Antunović*) oraz Ivana Ivanicia (1894, 1899). Istotną rolę w propagowaniu wiedzy o Buniewcach odegrała również powołana w 1826 r. Macierz Serbska, która w końcu XIX w. ogłaszała konkursy na prace badawcze, a przyznawane nagrody finansowe umożliwiały druk opracowań. Swoista retardacja piśmiennictwa buniewskiego sprawiła, iż dysputy o pochodzeniu tej grupy etnicznej oscylowały między logiczną argumentacją a podaniami. Todosijević (2002) wymienia inkoherentne przykłady utożsamiania Buniewców z Ilirami, Dardanami, Rzymianami, Morlachami, Wołochami z Dalmacji i Hercegowiny, bogomiłami lub Serbami z Bośni po przymusowej konwersji, uznawanie ich za plemię chorwackie, za czwarty naród Słowian południowych obok Słoweńców, Chorwatów i Serbów. Analogiczne wątpliwości budziła domniemana praojczyzna Buniewców, na którą wskazywano trójkąt bajski jako enklawę etniczną, a tym samym możliwość autochtoniczności, z drugiej strony propagowano, dziś powszechnie przyjętą, tezę o migracji

z Hercegowiny, znad rzeki Buna, na co wskazywać też miały pieśni, jak przytoczona przez Ivanicia (1894):

Didovi nam iz daleka
Ondud gdi je Buna reka,
Pleme nam je starodavno
Kako davno, tako slavno,
Davor oj Bunjevče!³⁰

Współcześnie przyjmuje się teorię o przybyciu Buniewców z Hercegowiny do Dalmacji i Liki, skąd część z nich udała się w międzyrzecze Cisy i Dunaju. Migracja Buniewców do Baczki miała miejsce w XVII w. – w 1686 r., pod wodzą franciszkanów, dotarli w rejon Suboticy, Somboru i Baji, określany jako „trójkąt bajski”, zaś od 1687 r., po ostatecznym opuszczeniu miast backich przez Turków, zaczęli je zajmować wraz z ludnością serbską. Etonim wiązany jest więc z rzeką Buna (lewy dopływ Neretwy), której dorzecze traktować można, słowami Ossowskiego (1984) jako ojczyznę ideologiczną Buniewców. Ivanić (1899) twierdzi, że przyjmując tę etymologię, należy uznać imię Buniewców za regionalne (tak jak Czarnogórców, Dalmatyńczyków, Macedończyków), nie zaś narodowe. Derywacja od rzeki Buny wydaje się najbardziej prawdopodobną, lecz nie jest jedyną możliwą. Tonković (2001) wskazuje m.in. na domniemane etymony: *bunja*³¹, czasownik *bunjati* (mówić w sposób niezrozumiały) lub *buniti* (buntować się), o czym wspominał już Antunović (1882). Poza endoetnonimem *Buniewcy* używali też, podobnie jak Serbowie w Baczce, określenia Raci (Ivanić, 1899). W Monarchii Habsburgów pojawiały się egzoetnonimy: Ilirowie, Dalmatyńczycy, katoliccy Serbowie i Chorwaci (Antunovich, 1882; Ivanić, 1894; Ivanić, 1899).

Wraz z poszukiwaniem wyjaśnień dotyczących elementów tożsamości buniewskiej, w końcu XIX w. i początkach XX w. grupa ta zaczęła wyrażać się w działalności i instytucjach kultury, które powoływano głównie w Suboticy jako nieformalnej stolicy. W 1752 r. otwarto tu pierwszą szkołę podstawową z wykładowym językiem buniewskim, a blisko sto lat później – w 1850 r., buniewski uznany został za jeden z języków urzędowych (Savanov, 2005). Postęp w edukowaniu wzmacniał zapotrzebowanie na prasę – w 1873 r. rozpoczęto publikację miesięcznika *Misečna kronika*, zaś w 1893 r. – tygodnika *Subotičke*

³⁰ Tłumaczenie z buniewskiego: „Dziadowie nasi są z daleka / Stamtąd gdzie jest Buna rzeka / Plemię nasze starodawne / Tak jak dawne, tak i sławne / Czekajże Buniewcu!”.

³¹ Bunja – określana także jako *poljska kuća*, a na Istrii *kažun* – oznacza typową dla obszarów krasowych kamienną budowlę pełniącą okresowo funkcję schronienia dla pasterzy lub pomieszczenia na narzędzia dla rolników.

novine (Bašić Palković, 2005). Najistotniejszym wydarzeniem było aktywowanie w 1878 r. czytelnicy *Pučka Kasina*.

Odrodzeniu narodowemu w XIX w. sprzyjał rozwój literatury i wybitne osobistości. Współczesna badaczka, Suzana Kujundžić-Ostojić wyróżniła trzy okresy w twórczości buniewskiej: od Mihovila Radnicia do Ivana Antunovicia, renesans literatury buniewskiej (od Ivana Antunovicia, jego uczniów i naśladowców do Blaška Rajicia) i literatura współczesna datowana od I wojny światowej (Kujundžić-Ostojić, b.r.). W pierwszym etapie dominowała tematyka religijna, a twórcami byli przede wszystkim zakonnicy – franciszkańscy przewodnicy duchowi. Za pioniera przyjęto uważać brata Mihajlo Radnicia (1636–1707) z Kalocsy. Początkowo używano cyrylicy, by stopniowo przejść do łacinki z ortografią węgierską lub niemiecką. Pierwsza drukowana książka buniewska, *Razmišljanja pribogomiona od ljubavi božje, složeno i izvađeno u jezik slovinski – bosanski, iz sv. Pisma i razlikieh načiteljah*, ukazała się w Rzymie w 1683 r., zaledwie kilka lat po osiedleniu się Buniewców w trójkącie bajskim.

Renesans literatury buniewskiej związany jest z twórczością biskupa Ivana Antunovicia (1815–1888). Zainteresowanie Antunovicia narodem, jego etnogenezą, językiem, zwyczajami, przyczyniło się do wzrostu popularności kwestii buniewskiej. Nie bacząc na reakcje władz, pisał po buniewsku, redagował pisma *Bunjevačke i šokačke novine* i *Bunjevačka i šokačka vila*, w 1882 r. wydał przełomowe dla Buniewców (choć nie pozbawione błędów) dzieło *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, građanskom i gospodarskom*. Problematyką języka zajmował się wówczas Ambrozije Boza Šarčević, zaś Mijo Mandić, uczeń Antunovicia, publikował buniewskie podręczniki, słowniki buniewsko-węgierskie. Duchowny Blaško Rajić, którego twórczość zamyka ten okres, angażował się w działalność folklorystyczną (stał się dla Buniewców tym, kim Vuk Karadžić dla Serbów), polityczną (opowiadał się za przyłączeniem Baczki do Królestwa SHS). W 1911 r. zorganizował obchody dożynek, które stały się świętem buniewskim znanym jako *Dužijanica*, łączącym najważniejsze dla tego narodu wartości religijne z pracą na polu. Podobnie jak sto lat temu, także i ostatnimi laty ukończeniu zniw towarzyszą nabożeństwa dziękczynne, celebrowanie wypieku pierwszego chleba ze świeżej mąki, wręczanego burmistrzowi miasta, wybory najlepszego zniwiarza i zniwiarki (Bašić, 2002).

Buniewcy są jednym z nielicznych narodów Suboticy, na których sytuację nie miała większego wpływu zmiana granic po traktacie w Trianon. Onim Buniewcy był wówczas powszechnie stosowany, zaś aspiracje stworzenia wspólnej słowiańskiej władzy i aparatury

administracyjnej sprawiały, iż aktywiści buniewscy wzmogli działalność polityczną. Powołano wówczas *Bunjevačko-srpski narodni odbor* w Suboticy, czy buniewski i buniewsko-serbski rząd w Somborze, choć żywe były także orientacje prochorwackie (Kuntić, 2002). Symultanicznie, nieustannie poruszano kwestię przynależności narodowej Buniewiczów, a w dyskusji nie używano argumentu wiary, lecz, rzecz niezwykła, języka, przy czym Serbowie twierdzili, że o serbskości Buniewiczów, świadczy ich czysto serbska sztokawska mowa (Ivanić, 1899), Chorwaci zaś, że język buniewski jest typowo chorwackim ikawskim (Evetović, 1941).

Wszelkie dywagacje przerwane zostały po II wojnie światowej, gdy 8 maja 1945 r. Josip Broz Tito, podczas kongresu założycielskiego partii komunistycznej Serbii powiedział: „Uzimamo naprimjer Vojvodinu. Mi gradimo jedinstvo i bratstvo, ali srpski šoviniisti u Vojvodini neće da priznaju Hrvatu da je Hrvat, već ga zovu Bunjevac”³². Konsekwencją tych słów był dekret Głównego NOO Wojwodiny z 14 maja 1945 r., w którym widnieje informacja, że narodowość buniewska nie istnieje, a wszystkich Buniewiczów należy w ewidencjach państwowych (legitymacje, spisy) mianować Chorwatami. W ten sposób Buniewcy zostali wymazani z oficjalnych dokumentów, a w SFRJ określały ich kryptonimy Chorwaci lub, eufemistycznie, buniewscy Chorwaci. Wpłynęło to znacząco na możliwości ludności chorwackiej w Wojwodinie, która uzyskała wsparcie w postaci elektoratu buniewskiego. Natomiast sami Buniewcy stali się jedną z ukrytych mniejszości Jugosławii³³. Stan ten utrzymywał się do proklamowania *Konstytucji Republiki Serbii* w 1990 r., której artykuł 49. gwarantuje swobodę wyrażania przynależności narodowej i kultury oraz wolność używania swojego języka i pisma. Umożliwiło to Buniewcom identyfikację swojej tożsamości narodowej, która uprzednio ulegała madziaryzacji, serbizacji i kroatyacji. Wynikiem ponad czterech dekad buniewsko-chorwackiej dyfuzji, jest rozłam społeczności na buniewską oraz chorwacko-buniewską (backochorwacką), przejawiający się zarówno w życiu kulturalnym, jak i politycznym.

Od początku lat 90. XX w. rozpoczęto propagowanie myśli buniewskiej w mass mediach – telewizji, radiu, a później także Internecie. W 1990 r. ukazał się *Rečnik bačkih Bunjevaca* Peicia i Bačlija (govori.tripod.com/bunjevacki_ricnik.htm), regularnie wydawane

³² Tłumaczenie z serbsko-chorwackiego: „Weźmy na przykład Wojwodinę. Budujemy jedność i braterstwo, ale serbscy szowiniści w Wojwodinie nie chcą przyznać, iż Chorwat jest Chorwatem, lecz zwą go Buniewiczem”. Cytat za: bunjevci.com/site/dokumenta/dekret-o-hrvatstvu-bunjevaca/ [dostęp: 5.03.2012].

³³ Termin „ukryte mniejszości” (srb. *skrivenе manjine*, ang. *hidden minorities*) funkcjonuje od początków XXI w. pozostając wciąż kontrowersyjnym i niedoprecyzowanym. Biljana Sikimić (2004) za ukryte mniejszości uznaje małe etniczne lub etnograficzne grupy, które nie są formalnie uznane jako mniejszości w krajach, w których żyją. W tym kontekście Buniewcy wciąż pozostają ukrytą mniejszością na Węgrzech i w Chorwacji.

są buniewskie czasopisma, a przede wszystkim literatura, której trzeci etap, od I wojny światowej aż po XXI w. wykazuje specyfikę, jaką są teksty ikawskie i ijekawskie, pisane tak przez Buniewców, jak i buniewskich Chorwatów. Tematyka, poruszana przez najważniejszych pisarzy XX w., takich jak Josip Vuković Đido, Ivo Prčić, Matija Evetović, Mara Đorđević-Malagurski (pierwsza buniewska pisarka), czy Marko Peić, zarówno w prozie, jak i poezji, skoncentrowana jest na życiu codziennym. Popularyzacji wydawnictw sprzyja, reaktywowana w 1995 r. w Suboticy, a działająca uprzednio w latach 1934–1938, Macierz Buniewska, której statut przyjęty został 11 marca 2011 roku. *Bunjevačka matica* (BM), zgodnie z art. 3. statutu, skupia ludność buniewską (także spoza Serbii) i podejmuje zadania mające na celu wyrażanie oraz pielęgnowanie tożsamości narodowej Buniewców, zwłaszcza w dziedzinie kształcenia, nauki, kultury, sztuki i w kwestiach krzewienia informacji. Ponadto BM wyraża troskę o spełnianie podstawowych potrzeb Buniewców, jakimi są wolność, równouprawnienie, demokracja, rozwija współpracę z innymi instytucjami mniejszości narodowych w Serbii oraz poza jej granicami (*Statut Bunjevačke matice*, 2011). BM wydaje miesięcznik kulturalny *Bunjevačke novine* (wychodzi od 2006 r.), a także *Rič Bunjevačke matice*, książki, koordynuje prace badawcze nad kwestią buniewską (www.bunjevacka-matica.org).

W reaktywowanie organizacji buniewskich włączyli się też Chorwaci, z inicjatywy których w 1998 r. przywrócona została w Suboticy *Pučka kasina 1878* (puckakasina.com/index.html). W przeciwieństwie do pozostałych organizacji, ta odnosi się do dziewiętnastowiecznej tradycji buniewskiej li tylko poprzez nazwę – zarówno strona internetowa, jak i wydawany *Glasnik Pučke kasine 1878* prowadzone są wyłącznie w języku chorwackim.

Kolejnym przełomem było ukazanie się w 2002 r. Prawa o ochronie praw i wolności mniejszości narodowych (*Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina*, 2002), które daje możliwości tworzenia rad mniejszości narodowych z celem podejmowania autonomicznych decyzji w kwestii użycia języka i pisma, kształcenia i kultury. Na mocy tych przywilejów, powołano najważniejszą instytucję *stricte* buniewską – Radę Narodową Buniewskiej Mniejszości Narodowej (bun. *Nacionalni savit bunjevačke nacionalne manjine*, dalej: BNS), której siedziba mieści się w centrum Suboticy, w pobliżu jednej z ważniejszych świątyń katolickich tej społeczności – kościoła franciszkanów, a oddział regionalny w Somborze (www.bunjevci.net). BNS, starając się nadać narodowości buniewskiej cechy formalne, ustanowiła w 2005 r. symbole oraz święta narodowe (Budincević, 2006). Flaga i herb buniewski, poprzez wykorzystanie wizerunku kłosów, wskazują na rustykalność.

Tarcza herbu podzielona jest wertykalnie na (heraldycznie) prawą część srebrną z wizerunkiem lwa z szablą (odniesienie do walki z Turkami) oraz lewą część w kolorze niebieskim, na którym widnieją trzy kłosy pszenicy zwieńczone trzema pięcioramiennymi gwiazdami symbolizującymi Sombor, Baję i Suboticę. Przyłbica nad tarczą przypomina, iż Buniewcy otrzymywali szlachectwo za zasługi wojenne. Zwieńczenie herbu stanowi *Corona Muralis*. Flaga, podobnie jak tarcza herbu, jest dwudzielna. Heraldycznie prawa część jest biała z herbem, a na niebieskiej lewej znajdują się trzy gwiazdy (bunjevci.on.neobee.net/bu/simboli/index.html). Powołano cztery święta narodowe, z których dwa związane są z tradycjami agrarnymi i katolickimi, zaś pozostałe z przełomowymi dla kształtowania narodowości buniewskiej wydarzeniami politycznymi:

- 25 listopada – dzień, w którym w 1918 r. w Nowym Sadzie odbyło się posiedzenie Wielkiego Narodowego Sejmu Serbów, Buniewców i pozostałych Słowian (bun. *Dan kad je 1918. godine u Novom Sadu održana Velika narodna skupština Srba, Bunjevaca i ostalih Slovena*), w czym uczestniczyło 84 delegatów buniewskich (Budinčević, 2006).
- Dzień wyboru pierwszej nowej Rady Narodowej (bun. *Dan izbora prvog novog Nacionalnog savita*), dla upamiętnienia wyboru członków BNS 23 lutego 2003 roku.
- Dzień wielkiego przędzenia (bun. *Dan velikog prela*), tradycyjnie (już w okresie 1879–1941) obchodzony 2 lutego wraz z uroczystościami Matki Boskiej Gromnicznej. To reaktywacja święta ustanowionego z inicjatywy organizacji *Pučka kasina* w 1879 roku. Przędzeniu zimowemu towarzyszyły zwykle spotkania, podczas których śpiewano przy akompaniamencie fujarki lub tambury i słuchano opowieści. Współczesne obchody to zabawa przy muzyce tamburzystów, popis buniewskiego tańca oraz kuchni, a także wybory najpiękniejszej prządki (Tonković, 2001).
- Dożynki (bun. *Dužionica*, srb. *Dužijanca*), których obchody w Suboticy od 1940 r. rozpoczynają się 15 sierpnia. W 2011 r., w setną rocznicę pierwszych obchodów ustanowionych przez Rajicia, przed ratuszem w Suboticy stanęła rzeźba *Žniwiarz*, a uroczystemu odsłonięciu towarzyszył tradycyjny korowód Buniewców w strojach narodowych, odśpiewujący pieśń uznaną za buniewski hymn *Podvikuje bunjevačka vila*.

Okolicznościami, w których można spotkać Buniewców w ich tradycyjnych strojach ludowych są wymienione święta oraz występy zespołów ludowych i festyny organizowane

przez domy kultury (np. subotickie: BKC³⁴–Subotica, KUD³⁵ „Bunjevka” oraz KUD „Aleksandrovo”, zespół folklorystyczny w Bajmoku³⁶, BKC Tavankut, „Bunjevačko kolo” w Somborze i KUD „Bunjevačka grana” w Čonoplji). Tonković (2001) podaje, że na ludowy ubiór męski składa się: nakrycie głowy (zimowa baranica i letni kapelusz), koszula z białego płótna, kamizelka (czarna codzienna z sukna lub kwiecista świąteczna z jedwabiu), wąskie spodnie, czarne, wysokie buty. Na święta zakłada się także czarny garnitur, do którego noszony jest kapelusz. Strój kobiecy jest bardziej urozmaicony, a jego istotnym elementem jest fryzura. Młodsze dziewczęta noszą warkocze, zaś starsze koki. Włosy są zawsze gładko zaczesane. Kobięca koszula jest z białego płótna z wysokim kołnierzykiem. Buniewskie spódnice mogą być z różnych materiałów (święteczne są najczęściej jedwabne), często z ornamentem roślinnym, przy czym młode kobiety wybierają jasne, zaś starsze panie ciemniejsze tonacje. Inne elementy żeńskiego stroju to krótka kamizelka, fartuch (wykonany z tego samego materiału co spódnica), skórzane buty na stosunkowo niskim (3–5 cm) obcasie (ryc. 35).

Ryc. 35 Obchody buniewskich dożynek w Suboticy w 2014 r.
Źródło: fotografia własna, 2014.

Imprezom folklorystycznym, organizowanym także w Suboticy, towarzyszą często występy tamburzystów oraz wystawy słomiarek. Tambura to instrument strunowy szarpany, który przyjął się wśród Buniewców i innych narodów zamieszkujących Wojwodinę prawdopodobnie w XIX wieku. Zespoły tamburzystów zwykle są pięcioosobowe w składzie: prym, basprym 1 i 2, kontra, bas, niekiedy także wiolonczela (Tonković, 2001). Słomiarstwo postrzegane jest jako element folkloru tak buniewskiego, jak i chorwackiego. Słomiarki tworzą obrazy, figurki, pudełeczka, kwiaty. Dzieła prymitywistów tworzących w technice

³⁴ BCK – Buniewskie Centrum Kultury (bun. *Bunjevački kulturni centar*)

³⁵ KUD – Towarzystwo kulturalno-artystyczne (srb. *Kulturno-umetničko društvo*)

³⁶ *Bunjevački kulturni centar* w Bajmoku od 6 lat organizuje festiwal buniewskiego jadła. Tradycyjnej kuchni z regionu Baczki można też zakosztować w wysokiej klasy restauracji *Gurinović* w Suboticy.

słomy, takich jak Marija Ivković Ivandekić, Ivana Dulić, Marija Dulić prezentowane są nie tylko w ich rodzinnych miejscowościach (Tavankut, Subotica), lecz także na wystawach krajowych i międzynarodowych (www.matijagubec.org.rs/slamarska.htm).

Troska o folklor nie jest jedyną działalnością BNS. Znaczące osiągnięcia BNS to wznowienie po blisko 80 latach przerwy współpracy Buniewców z SANU³⁷ (Kujundzić-Ostojić, 2006a), wsparcie finansowe umożliwiające emitowanie buniewskich audycji w Radio Novi Sad (Kujundzić-Ostojić, 2006b) oraz w innych regionalnych rozgłośniach (Radio Subotica, Radio Sombor i Televizija Novi Sad – II program), organizacja konferencji naukowych o Buniewcach (Kujundzić-Ostojić, 2007a). Przy BNS działa w Suboticy *Bunjevački informativni centar*, który wydaje po buniewsku *Bunjevačke novine* (od 2005 r.), a od 2007 r. pismo dla dzieci *Tandrčak*. Obie gazety krzewią buniewską kulturę, przede wszystkim język, ale zajmują się też bieżącymi kwestiami politycznymi związanymi z narodem.

Za sukces BNS uznać należy wprowadzenie języka buniewskiego do szkół, mimo niezakończonego procesu standaryzacji ikawskiego wariantu dialektu sztokawskiego. W szkołach dzieci buniewskie uczą się języka chorwackiego jako ojczystego, jednakże w roku szkolnym 2007/2008 w Baczce wprowadzono przedmiot fakultatywny: buniewska mowa z elementami kultury narodowej (Kujundzić-Ostojić, 2007b). Uznanie dialektu buniewskiego za język budzi kontrowersje, szczególnie w Chorwacji, warto jednak zwrócić uwagę na jego podstawowe wyróżniki, wskazane przez Bašicia (2002):

- realizacja prasłowiańskiego *ě* jako *i*: *srida, likar, pisma, rič, vrime* (srb.: *sreda, lekar, pisma, reč, vreme*);
- redukcja głoski *h* lub przejście w *j, k, v*: *rana, lad, ajduk, pra, smij, zaktiv, kruv* (srb., chorw.: *hrana, hlad, hajduk, prah, smeh/smijeh, zahtev/zahtjev, kruh*);
- realizacja w mowie, a także zapis w niektórych współczesnych tekstach wygłosowej grupy *io* jako *ijo*: *radijo, biblijoteka, vidijo, tijo* (srb., chorw.: *radio, biblioteka, video/vidio, hteo/htio*);
- grupa *ao* realizowana jako długie *o*: *posiko, poso, održavo, pivo, počo* (srb.: *posekao, posao, održavao, pevao, počao*);
- redukcja wygłosowego *i* w bezokoliczniku: *bit, doć, radovat* (srb., chorw.: *biti, doći, radovati*);

³⁷ SANU – Srpska akademija nauka i umetnosti – Serbska Akademia Nauk i Sztuk powstała w 1886 roku.

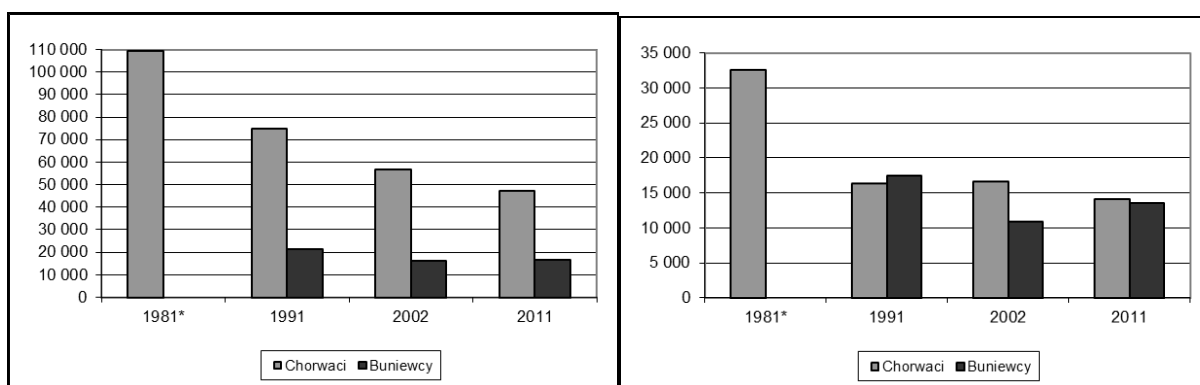
- przejście grupy *nu* w *ni*: *podignit, prominit, puknit* (srb., chorw.: *podignuti, promenuti, puknuti*);
- rozbitcie grupy samogłoskowej w wyrazach dwusylabowych: *čuvo, žavo, zvavo*, (srb., chorw.: *čuo, žao, zvao*);
- zanik wygłosowego *a* przysłówków: *kud, skud* (srb., chorw.: *kuda, skuda*);
- specyficzne wyrazy pochodzenia obcego: *divan* (rozmowa), *pendžer* (srb., chorw. *prozor*, okno), *soldat* (żołnierz), *švaler* (srb., chorw. *ljubavnik*, kochanek), *gazdašag* (srb., chorw. *imanje*, majątek), *obaška* (srb., chorw. *posebno*, szczególnie).

Prawo z 2002 r. stworzyło także możliwość zakładania partii politycznych, w efekcie czego w Suboticy powstały partie buniewskie i chorwackie: *Savez bačkih Bunjevaca, Bunjevačka stranka Vojvodine, Bunjevačka stranka, Demokratska zajednica Hrvata, Demokratski savez Hrvata u Vojvodini, Hrvatsko bunjevačko-šokačka stranka*.

Sami Chorwaci są aktywni w Suboticy nie tylko na niwie politycznej, lecz również kulturowej. Subotica jest jednym z najważniejszych miast dla mniejszości chorwackiej w Serbii – tu od 2002 r. siedzibę ma Narodowa Rada Chorwackiej Mniejszości Narodowej w Republice Serbii (chorw. *Nacionalno vijeće hrvatske nacionalne manjine u Republici Srbiji*), czytelnia chorwacka, oddział Macierzy Chorwackiej, Instytut Kultury Chorwatów Wojwodińskich, wydawane jest pismo *Hrvatska riječ*, a także prasa katolicka w języku chorwackim (Bara, Žigmanov, 2009).

Buniewcy oraz Chorwaci baccy zaznaczają swoją obecność w Suboticy nie tylko przez działalność kulturalną i polityczną. Ich zwyczaje, szczególnie te dotyczące wznoszenia zagród (*salaš*), wpłynęły na fizjonomię miasta. Dom stawiano z miejscowego materiału, dach kryto strzechą (później zastąpiono ją cegłą i dachówką). W parterowych budynkach mieszkalnych były tylko trzy pomieszczenia (dwa pokoje i kuchnia). Wejście znajdowało się od strony podwórza, zaś na ulicę wychodziły dwa okna świątecznego pokoju przedniego. W ten sam sposób budowane były domy Buniewiczów mieszkających w miastach, w tym w Suboticy. Pozostałe elementy zagrody to stajnia, obora, kurnik, chlew, szopa, żuraw, piec chlebowy, przy czym budynki gospodarcze otaczały mieszkalne (Bašić, 2002). W Baczce wciąż spotkać można gospodarstwa zwane *salaš*, zarówno użytkowane tradycyjnie, jak i takie, które zyskały współczesny wymiar. Podążając za światowymi trendami, zaczyna być wykorzystywany potencjał turystyczny gospodarstw w Wojwodinie, czego najlepszym przykładem jest rewitalizacja obiektów *Cvetni* i *Majkin salaš* (Dragićević, 2007), gdzie udało się zachować układ zabudowań, większość sprzętów domowych, które przenoszą gości w świat wiejskiej sielanki.

Zarówno Chorwaci, jak i Buniewcy, są katolikami. Chorwaci mówią w wariancie ijekawskim, Buniewcy – ikawskim. Tradycje zachowane przez nich w Baczce są ich wspólnym dziedzictwem narodowym, a współczesne rozgraniczenia dóbr kulturowych między te dwa narody jest niemożliwe, nie tylko na niwie teoretycznej, lecz także w życiu codziennym. Liczne są przypadki, gdy w jednej rodzinie część osób deklaruje się jako Buniewcy, inni zaś – jako Chorwaci baccy. Te nieustanne zmiany i wątpliwości potwierdzają dane ze spisów ludności przeprowadzonych po 1990 r., a więc po oficjalnym uznaniu Buniewców za naród (ryc. 36). Już w spisie z 1991 r. odnotowano 21 434 osoby narodowości buniewskiej w Wojwodinie, z czego 11 216 w Suboticy. W Suboticy stanowiło to połowę dotychczasowej populacji Chorwatów.

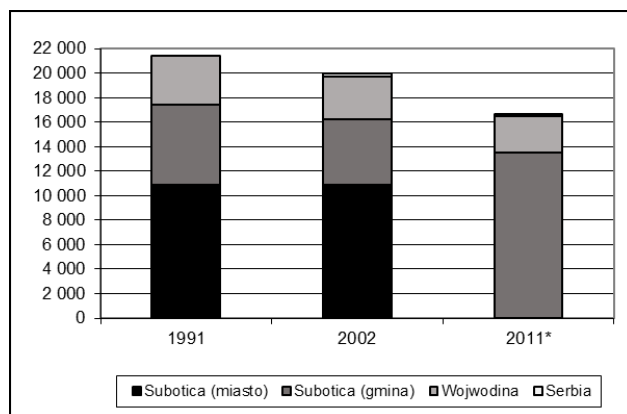

Ryc. 36 Liczba Chorwatów i Buniewców w latach 1981–2011 w Wojwodinie oraz w gminie Subotica.

*** w 1981 r. Buniewcy nie byli uznani za naród**

Źródło: opracowanie własne (2014) na podstawie: *Popis stanovništva, 1981, 1991, 2002, 2011.*

Chociaż Buniewcy stanowili wówczas tylko 11% mieszkańców miasta, było to największe ich skupisko w Serbii (ryc. 37). Znaczna liczba Buniewców zamieszkiwała też Sombor (2274 osoby) i Bajmok (1479). Natomiast największy procentowy udział ludności buniewskiej w stosunku do ogólnej liczby mieszkańców miejscowości był w Górnym Tavankucie (52%), Ljutovie (41%), Dolnym Tavankucie (37%) i Mišićevie (35%). Biorąc pod uwagę fakt, że tradycyjnym zajęciem Buniewców było rolnictwo, nie dziwi ich znaczny procentowy udział w mniejszych miejscowościach. Wszystkie położone są w okręgu północnej Baczki, w granicach tzw. trójkąta bajskiego.

Ryc. 37 Liczba Buniewców w wybranych jednostkach administracyjnych w latach 1991–2011.

*** brak danych dla miasta Subotica**

Źródło: opracowanie własne (2014) na podstawie: *Popis stanovništva, 1991, 2002, 2011.*

Według danych ze spisu ludności w 2002 r. Subotica liczyła 99 981 mieszkańców, z czego Buniewcy to 10 870 osób, co stanowi 54% ich populacji w Serbii (ogółem 20 012 osób). W Centralnej Serbii mieszka zaledwie 246 osób deklarujących narodowość buniewską. W samej Wojwodinie Buniewcy mieszkają głównie w Baczce, a ich największe skupiska, nie licząc Suboticy, to: Sombor (2 222 osób), Bajmok (1 266), Nowy Sad (184).

Subotica jest nieformalną stolicą Buniewców oraz Chorwatów backich. Przedstawiciele obu narodów rywalizują ze sobą na płaszczyźnie kulturalnej i politycznej, wspólnie jednakże przeciwstawiają swoje interesy Węgrom oraz Serbom.

Serbowie

Przybycie Serbów do Baczki oraz do Suboticy związane jest bezpośrednio z najazdem tureckim na Bałkany. Pierwsze migracje miały miejsce już po bitwie na Kosowym Polu (1389 r.) oraz po upadku Smederewa (1459 r.). Pewnym jest, że na początku XVI w. w okolicach Suboticy mieszkali zarówno Chorwaci, jak i Serbowie (Bukurov, 1978), którzy uważają samozwańczego cara Jovana Nenada właśnie za Serba, a stworzone przez niego państwo słowiańskie (1526–1527), za serbskie, mimo faktu, iż jego doradcy byli katolikami.

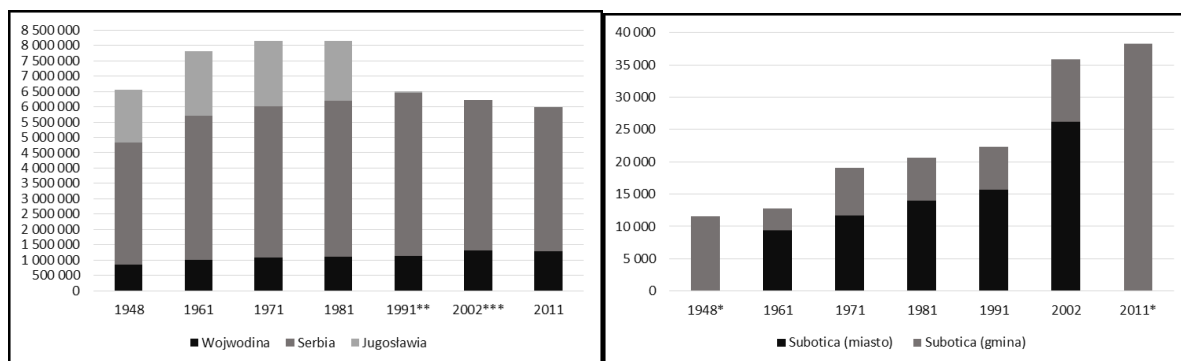
Największa fala napływowa Serbów do Baczki była pod koniec XVII w. oraz na początku XVIII wieku i określana jest jako wielka wędrówka (migracja) Serbów. Była ona następstwem wydarzeń, które rozegrały się podczas V wojny austriacko-tureckiej (1683–1699). W 1690 r. Serbowie zwrócili się z prośbą do Leopolda I Habsburga o zezwolenie na osiedlenie się i gwarancję autonomii religijnej i oświatowej. Cesarz przystał na te żądania pod warunkiem, że Serbowie będą mu służyć jako żołnierze. Wówczas ponad 37 tys. rodzin, około 185 tys. osób, osiedliło się w Baczce, a także w Austrii na obszarze

między Dunajem a Murą. Serbowie przybyli w znacznej mierze z obszarów Raszki, a przewodził im patriarcha z Peci – Arsenije III Čarnojević (Lopušina, Lopušina, 2006). Wkrótce, wskutek migracji Węgrów na północ, Serbowie stanowili większość w Pograniczu Wojskowym, którego tereny Niemcy i Węgrzy określali choronimem Rascija lub Raszka, zaś samych Serbów – etnonimem Raci. *Exodus* Serbów do Wojwodiny uległ swoistej mitologizacji w literaturze, np. w twórczości Miloša Crnjanskiego, zwłaszcza w powieści *Wędrówki* z 1929 r., gdzie poruszane są wątki egzystencjalne zagubionego podmiotu w zdegradowanej przestrzeni miejskiej i refleksja nad miejscem Serbii w Europie (Zieliński, 2003).

Po likwidacji Nadcisańskiego Pogranicza Wojskowego w 1741 r., a tym samym utracie przywilejów, wielu Serbów opuściło tereny dzisiejszej Wojwodiny i emigrowało do Rosji, a na ich miejsce osiedli Niemcy, Węgrzy i inni. O ile w 1743 r. Serbowie stanowili 1/3 ludności Suboticy, o tyle już w 1786 r. w mieście żyło około 6 tys. Serbów, co stanowiło zaledwie 25% ludności Suboticy (Mađar, 2004). Kolejny spadek procentowy udziału ludności serbskiej to osiedlanie się Węgrów w drugiej połowie XIX wieku, kiedy to przystąpiono do budowy kolei żelaznej, dróg, nasypów wokół cieków, regulacji rzek i budowy kanałów, osuszaniu mokradeł, budowy reprezentacyjnych budowli państwowych i kościołów, podziału pastwisk. W efekcie podjętych działań nastąpiła imigracja Węgrów, a także Rusinów i Słowaków, którzy w większości ulegli madziaryzacji (Bukurov, 1978). W 1868 r. spośród 63 tys. mieszkańców Suboticy było około 3,5 tys. Serbów, co stanowiło 5,6% populacji miasta. Liczba ta nie ulegała zmianom aż do I wojny światowej. Według spisu ludności z 1910 r., w Suboticy po serbsku mówiło 3,5 tys. osób, co stanowiło 3,7% jej mieszkańców.

Zwiększenie się liczby Serbów w Suboticy miało miejsce po I wojnie światowej, kiedy utworzono Królestwo SHS, a Wojwodina po raz pierwszy znalazła się w państwie serbskim (nie licząc efemerycznego tworu Jovana Nenada oraz autonomii w ramach Cesarstwa Austrii – Wojwodiny Serbskiej istniejącej w latach 1848–1849), oraz po II wojnie światowej. Do Wojwodiny przybywali wówczas osadnicy z Liki, Baranii, Kordunu, Bośniackiej Krainy, Hercegowiny, Czarnogóry i Serbii (Bukurov, 1978). Określano ich jako ochotników, którzy mieli zasiedlić tereny opuszczone przez Węgrów oraz Niemców. W 1921 r. w Suboticy było już 6,5 tys. prawosławnych Serbów (7,2% ogółu mieszkańców), zaś w 1931 r. – 9 tys. osób prawosławnych (9% ludności miasta). Po II wojnie światowej do Wojwodiny, w ramach kolonizacji w latach 1945–1948, przybyło 162 tys. Serbów. Liczba Serbów w Suboticy w 1948 r. wynosiła wówczas 11,6 tys., co stanowiło 10% populacji miasta i stale wzrastała (ryc. 38). W 2002 r. w Suboticy było 26 tys. Serbów (26% ludności

miasta). Na zwiększenie się liczby Serbów w XXI w. nałożyły się takie czynniki jak napływ uchodźców z terenów objętych wojną w latach 90. XX w., przybycie emigrantów z Kosowa, a także zmiany w mentalności mieszkańców miasta spowodowane rozpadem Jugosławii. Część osób, przed wojną deklarujących się jako Jugosłowianie, w nowych okolicznościach państwowych podkreśla swoją serbskość.

Ryc. 38 Liczba Serbów w latach 1948–2011 w wybranych jednostkach administracyjnych.
 * brak danych dla miasta Subotica; **dane dla Federalnej Republiki Jugosławii; ***dane dla Serbii bez Kosowa i Metochii

Źródło: opracowanie własne (2014) na podstawie: *Popis stanovništva, 1948, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2011.*

Serbowie pielęgnowali swoją kulturę nawet w okresach silnej madziaryzacji. Jak zauważył Zieliński (2003), zachowaniu tożsamości sprzyjał charakterystyczny dla prawosławnych autokefalii proces etniczacji religii. Odrębność Serbów na tle innych narodów słowiańskich mieszkających w Suboticy (Buniewców, Chorwatów) wyróżnia prawosławie. W mieście znajdują się dwie cerkwie – w centrum oraz w dzielnicy Aleksandrovo (dawnej serbskiej wsi w 1904 r. przyłączonej do Suboticy). Serbowie podkreślali swoją obecność w mieście w tych okresach, w których Subotica była przyłączana do państwa serbskiego, a więc po obu wojnach światowych. Jednakże wśród dominujących w mieście katolików – zarówno Węgrów, jak i Buniewców i Chorwatów, serbskość Suboticy określić można jako dyskretną, mało zauważalną.

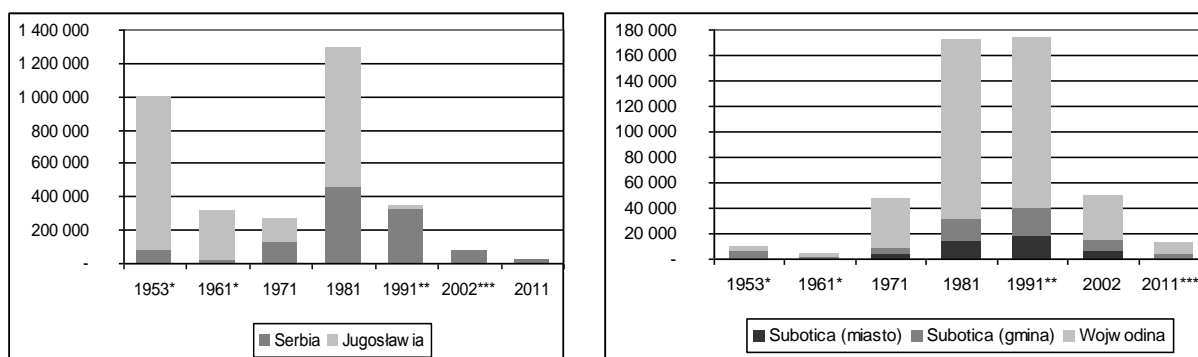
Jugosłowianie

Nie wiem już teraz, kim jestem, ani skąd jestem, ani czyja jestem

Ugrešić, 1998, s. 17

Jugosłowianie określani byli jako siódmy naród Jugosławii. Etymologicznie onim ten to *compositum* oznaczające Słowian Południowych (srb., chorw. i inne języki słowiańskie *jug* ‘południe’). Pojawienie się Jugosłowian jako narodu jest naturalną konsekwencją idei

panslawizmu i iliryzmu oraz, wynikłego z nich istnienia, Królestwa SHS oraz Jugosławii (począwszy od 1929 r., czyli powołania Królestwa Jugosławii), co skutkowało transpozycją choronimu na etnonim. Już 20 lipca 1918 r. na wyspie Korfu uchwalono deklarację, która uznawała Serbów, Chorwatów i Słoweńców za jeden naród o trzech nazwach (Besier, Stokłosa, 2009). Poczucie przynależności do narodowości jugosłowiańskiej wynika z różnych pobudek, a jedną z nich jest problem z samoidentyfikacją etniczną i narodowościową, która dotknęła osoby z rodzin mieszanych. W byłej Jugosławii o odrębności narodowościowej w znikomym stopniu zaświadczał język (po II wojnie światowej – serbsko-chorwacki). W kraju komunistycznym funkcję różnicującą w mniejszym stopniu pełniła, będąca podstawową cechą dystynktywną Serbów, Chorwatów oraz Bośniaków, religia. Nie dziwi więc, że potomkowie rodziców odmiennych narodowości mieli problem z poczuciem przynależności do jednej z nacji. Rezultaty tych zjawisk widać w wynikach spisów powszechnych, jednakże dopiero tych przeprowadzonych po II wojnie światowej, gdyż w spisie z 1921 r. i 1931 r. nie uwzględniano narodowości, a jedynie język ojczysty i wiarę. W roku 1953 r. i 1961 r. określano już narodowości, a wśród nich pojawiła się kategoria „Jugosłowian nieokreślonych”, do której zakwalifikowano obywateli niepotrafiących jednoznacznie określić swojej narodowości, w tym określających tożsamość regionalną (Istryjczycy, Dalmatyńczycy, Hercegowińczycy itp.), a w spisie ludności w 1971 r. oficjalnie wprowadzono kategorię Jugosłowian (*Popis stanovništva, 1953; Popis stanovništva, 1961, Popis stanovništva, 1971*). Identyfikowanie się z narodem jugosłowiańskim było więc nie tylko wyrazem orientacji politycznej, ale przede wszystkim poczuciem przynależności do społeczności ponadnarodowej. Według oficjalnych danych, najwięcej osób zadeklarowało narodowość jugosłowiańską w spisie ludności przeprowadzonym rok po śmierci Tity, w 1981 r. (ryc. 39). Jugosłowian było wówczas 1 291 460, co stanowiło 6% populacji SFRJ.

Ryc. 39 Liczba Jugosłowian w latach 1953–2011 w wybranych jednostkach administracyjnych.

*Jugosłowianie nieokreśleni – niepotrafiący określić swojej narodowości oraz deklarujący przynależność regionalną;
 dane dla Federalnej Republiki Jugosławii; *dane dla Serbii bez Kosowa i Metochii; ****brak danych dla miasta Subotica

Źródło: opracowanie własne (2014) na podstawie: *Popis stanovništva, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2011*.

Począwszy od rozpadu Jugosławii, od 1991 r., osoby deklarujące się jako Jugosłowianie znalazły się w sytuacji, w której twór państwowy, z którym się identyfikowały, przestał istnieć, a tym samym rację bytu straciła również, w oczach polityków sprawujących władzę w ogłaszających suwerenność republikach, ich narodowość i obywatelstwo. Wiele osób zmuszonych było redefiniować swą tożsamość. W Serbii w 1991 r. ogólna liczba deklarujących się jako Jugosłowianie zmalała czterokrotnie, a w Wojwodinie, w tym także w Suboticy, liczba ta nieznacznie zwiększyła się, jednakże położenie Jugosłowian w pozostałych republikach byłej SFRJ uległo dewaluacji. W szczególnie dyskusyjnej sytuacji znalazło się 25 671 osób mających obywatelstwo jugosłowiańskie oraz innych republik SFRJ mieszkających w Słowenii, które w 1992 r., na mocy wprowadzonego przez słoweńskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych przepisu, straciły prawo stałego pobytu i zostały usunięte z rejestru obywateli, tracąc wszystkie prawa obywatelskie i stając się cudzoziemcami w swoim kraju. Powszechnie określani są oni jako Wymazani (słown. *Izbrisani*, ang. *Erased*). Dopiero w 1999 r. decyzja ta uznana została za niezgodną z prawem. Wymazani stanowią zaledwie 1% mieszkańców Słowenii, są jednak aktywni w życiu politycznym walcząc o należne im przywileje poprzez stworzone przez siebie organizacje: Stowarzyszenie Wymazanych Obywateli Słowenii i Instytut Pokoju (Dedić, Jalušić, Zorn, 2003; Vezovnik, 2010; www.izbrisani.org; www.mirovni-institut.si).

Współcześni Jugosłowianie, niekiedy również określani jako Wymazani (Makul, McRobie, 2011), bezskutecznie walczą o przyznanie im statusu mniejszości narodowej w Chorwacji, Bośni i Hercegowinie oraz w Serbii (Grakalić, 2012; *Protest zbog „brisanja” Jugoslovena*, 2010). Argumentem w oczach polityków jest brak języka, pisma oraz utożsamiającej ich literatury. Jest to sytuacja o tyle kuriozalna, iż Jugosłowianie w SFRJ identyfikowani byli przez pryzmat języka serbsko-chorwackiego zwanego też chorwacko-serbskim, posługiwali się dwoma alfabetami – łacinką i cyrylicą, zaś jugosłowiańska literatura doczekała się najwyższego uznania w postaci Nagrody Nobla, którą otrzymał Ivo Andrić. Sukcesu tego nie powtórzył żaden z pisarzy republik powstałych po rozpadzie SFRJ. Radykalne słowa krytyki wobec antyjugosłowiańskiej postawy, wypowiadają artyści, w tym reżyser Kokan Mladenović, który stwierdził, iż podczas wojny w latach 1991–1995 prawdziwe ludobójstwo dokonane zostało na Jugosłowianach, a ich los przyrównał do historii Chazarów³⁸ (Mladenović, 2011). Mimo negatywnego stosunku władz, jugonostalgia jest

³⁸ Do upowszechnienia się historii Chazarów w republikach byłej Jugosławii, stosunkowo mało znanej w Polsce, przyczyniła się z pewnością wybitna powieść Milorada Pavicia *Słownik chazarski* (2004), w której autor

wciąż nieodłącznym elementem życia w republikach byłej Jugosławii, niedającą o sobie zapomnieć w polityce, nieustannie przejawiającą się w kulturze, która prowokuje do pytań o tożsamość oraz o negowany stosunek jugosłowiańskości do komunizmu (Etcheverry, 2010).

Liczba ludności deklarującej narodowość jugosłowiańską w Suboticy zmniejsza się (dwiupółkrotnie w latach 1991–2002 i 2002–2011), jednakże w innym stopniu niż w Serbii i Wojwodinie (liczba Jugosłowian w analogicznych okresach zmniejszyła się tam prawie czterokrotnie). Jugosłowianie, mimo iż stanowią coraz skromniejszy udział w strukturze narodowościowej gminy, aktywnie działają w Suboticy. W 2009 r. stworzyli komitet powołujący radę narodową Jugosłowian, działała tu Partia Jugosłowian, a jeden z bardziej aktywnych działaczy – Blaško Gabrić – swoją działkę na obrzeżach miasta przeznaczył na „mini Jugosławię” zwaną też „Jugolandem” (ryc. 40), gdzie obchodzone są najważniejsze święta jugosłowiańskie (*Jugoslaveni žele biti nacionalna manjina u Srbiji*, 2009).

**Ryc. 40 „Jugoland” w Suboticy.
Źródło: fotografia własna, 2011.**

W przeciwieństwie do dynamicznie zmieniającego się stosunku do Jugosłowian w republikach byłej SRFJ, jugosłowiańska diaspora ma mniejsze problemy z identyfikacją i większe możliwości jej wyrażania. Według oficjalnych danych w 2001 r. w Kanadzie jako Jugosłowianie zadeklarowało się 65 505 osób, w Australii – 26 281 osób w 2006 r. i 26 883 osoby w 2011 r., w USA 328 547 osób w 2000 r., znaczne grupy zamieszkują też Argentynę, Brazylię, Niemcy³⁹. Liczbę Jugosłowian na świecie można oszacować na ok. 400 000–600 000 osób.

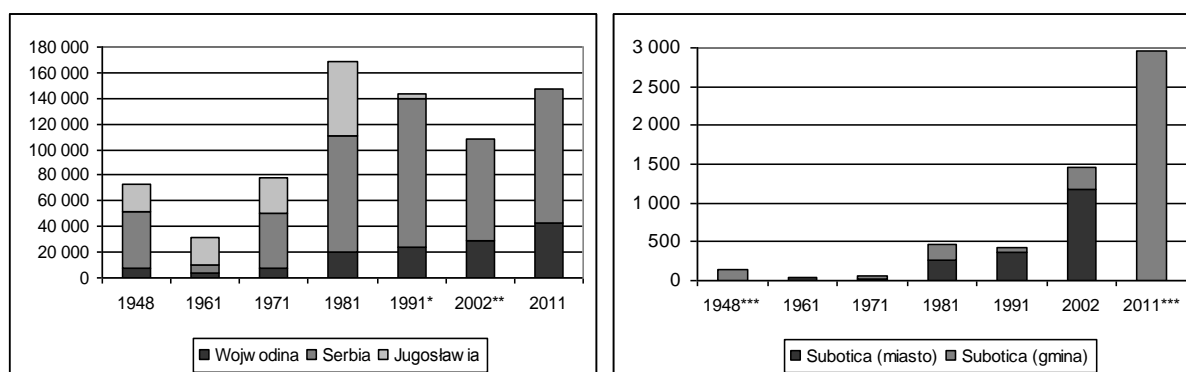
przedstawił trzy literackie wersje dziejów narodu, o którego powstaniu oraz zaniku nie ma pewnych danych. Analogia do losów Jugosłowian jest więc jednoznaczna.

³⁹ Dane statystyczne pochodzą ze spisów ludności, a opublikowane są na stronach rządowych: www12.statcan.ca/english/census01/products/highlight/ETO/Table1.cfm?T=501&Lang=E&GV=1&GID=0&Pro v=10&S=0&O=A;

www.abs.gov.au/websitedbs/censushome.nsf/home/factsheetsancserb?opendocument&navpos=450;
factfinder2.census.gov/faces/tableservices/jsf/pages/productview.xhtml?pid=DEC_00_SF3_PCT018&prodType

Romowie

W wielokulturowej Wojwodinie, w przeciwieństwie do Serbii Centralnej oraz Kosowa i Metochii, Romowie nigdy nie stanowili znacznego odsetka ludności. W okolicach Suboticy pojawiali się już w połowie XVIII wieku. Trudno jest określić, od kiedy mieszkali w mieście, gdyż pierwsze zachowane dokumenty dotyczące tej społeczności wskazywały na taborowy tryb życia (w 1758 r. określany jako włóczęgostwo) i zachęcały Romów do trwałego osiedlania się. Podejmowane działania musiały być mało skuteczne, skoro 9 lipca 1867 r. ponownie poruszono kwestię romską. Wedle rozporządzenia węgierskiego ministerstwa spraw wewnętrznych, do obowiązku miast municypalnych należało przyzwyczajanie Romów do stałego miejsca pobytu i poszanowania pracy. Osoby, które były karane lub nie miały stałego źródła dochodu, nie mogły otrzymywać paszportu – w ten sposób chciano zaradzić niekontrolowanemu przekraczaniu granic. Poza aktami prawnymi, obecność Romów w Suboticy zaświadczały mikrotoponimy (np. Ciganska bara) oraz nazwiska (Ciganović, Ciganjević, Cigančev, Cigančić, Czigány), na podstawie których można zauważyć, że Romowie identyfikowali się zarówno z żywiołem słowiańskim, jak i madziarskim. Potwierdzają to uwagi Iványiego (1892), jak i badania, które prowadził Čupudrija (1980). Liczba Romów w Suboticy nigdy nie była znacząca. W 1765 r. zarejestrowano 182 osoby, w 1850 r. – 148, zaś według danych ze spisu powszechnego w 1971 r. w Suboticy było zaledwie 28 osób deklarujących się jako Romowie. Trudno dziś określić jaka była ich prawdziwa liczba, gdyż wielu Romów podawało się za prawosławnych Serbów, inni za katolickich Węgrów. Cechą dystynktywną nie mogła być w tym przypadku religia, a jedynie bilingwizm, jeśli jednym z języków był romski.

Ryc. 41 Liczba Romów w latach 1948–2011 w wybranych jednostkach administracyjnych.

*dane dla Federalnej Republiki Jugosławii; **dane dla Serbii bez Kosowa i Metochii; ***brak danych dla miasta Subotica

Źródło: opracowanie własne (2014) na podstawie: *Popis stanovništva 1948, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2011*.

=table. Oficjalny portal Jugosłowian szacuje ich liczbę w Brazylii na 60 000–80 000, w Argentynie – 60 000 (www.jugosloveni.info/6/Tree-Column-Page.html).

Wraz z rozpadem Jugosławii, szczególnie zaś agresją NATO w 1999 r., nastąpiła fala emigracji z Kosowa, na skutek której do Wojwodiny, w tym do Suboticy, przybyli obywatele deklarujący narodowość romską, przy czym część z nich jest wiary mahometańskiej. Liczba wyznawców islamu w gminie Subotica wzrosła z 774 w 1991 r. do 1024 w 2002 r., zaś liczba Romów w tym okresie wzrosła w gminie trzykrotnie, do blisko 1,5 tys. osób (ryc. 41). Romowie żyją w mieście w rozproszeniu, zaś migranci z przełomu wieków zwykle zajmują lokale w mniej reprezentacyjnych dzielnicach. Ich asymilacji sprzyjają działania Muzułmańskiego Centrum Kultury (www.muslimsu.com).

Żydzi

Spółeczność żydowska w Suboticy nigdy nie była liczna – w 1931 r. stanowiła około 3 tys. osób, czyli ponad 3% populacji. Żydzi byli jednak aktywni, a ich działalność znacząco wpłynęła na rozwój gospodarczy i fizjonomię Suboticy. Chociaż obecnie w mieście jest zaledwie około 200 Żydów, ślady ich dawnej świetności obecne są w przestrzeni miejskiej (por. Muszyńska, 2014b).

Znaczna część dokumentów dotyczących subotickich Żydów uległa zniszczeniu podczas II wojny światowej. Współcześni historycy bazują głównie na monumentalnej historii miasta Istvána Iványiego, w której są dwa rozdziały poświęcone żydowskiemu życiu świeckiemu i religijnemu oraz szkole żydowskiej (Iványi, 1892). Opracowaniu losu subotickich Żydów posłużyły artykuły pisane przez serbskich historyków (stąd serbski zapis nazwisk żydowskich) oraz rozmowa autorki z subotickim chazanem w sierpniu 2012 roku.

Historia Żydów w Baczce sięga XVII w., kiedy zajmowali się aprowizacją m.in. w trakcie bitwy pod Sentą (11 września 1697 r.). Do Suboticy przybyli jednak znacznie później. Chociaż od 1743 r. magistrat miał prawo wydawać pozwolenia na osadnictwo Greków, Ormian, Żydów i Cyganów, w praktyce nie czynił tego. Dążenia do proklamowania Suboticy wolnym miastem królewskim, skłoniły władze miasta do zmiany konserwatywnej postawy. W dniu 7 sierpnia 1775 r. zezwolono żydowskiemu handlarzowi Jakobowi Heršelowi na pobyt tymczasowy. Heršel miał prawo osiedlić się z rodziną, a od każdego napotkanego w mieście Żyda pobierać cło, w zamian goszcząc go strawą kosztowną. W Suboticy miał też przywilej domokręstwa – sprzedaży wełny i skóry (Jelić, 1987). Po ogłoszeniu Suboticy wolnym miastem, wskutek protestów mieszkańców, od 1786 r. nie przyjmowano nowych osadników żydowskich, pozwolono jednak na pozostanie 12 rodzin, które rezydowały już w Suboticy.

Stosunek suboticzan do Żydów nie może dziwić, gdyż ogólnie polityka państwa, szczególnie za czasów panowania cesarzowej Marii Teresy, nie sprzyjała im – nie tylko możliwości kultywowania tradycji, lecz i edukacji były bardzo ograniczone, problematyczny był też podatek tolerancyjny (*Taxa tolerantialis*). Żydzi, także w Suboticy, skazani byli na izolację i nie dążyli do asymilacji. W Suboticy mogli osiedlać się wyłącznie na północ od centrum miasta, w okolicach dzisiejszej ul. Leśnej (Šumska ulica). Dopiero Józef II wydał edykt o tolerancji, który zezwalał na używanie języka hebrajskiego w synagogach (od 1781 r.), zaś w 1784 r. Żydzi otrzymali wolność osiedlania się. Te i inne przywileje przyznane przez Józefa II skłoniły magistrat suboticki do wydania pozwolenia powrotu do miasta Żydom wygnanym po 1786 r. (Šosberger, 1998).

W Suboticy od 1786 r. działała gmina żydowska, która podjęła starania o pozwolenie na wzniesienie synagogi. Problemy finansowe opóźniały budowę, którą sfinalizowano dopiero na początku XIX w. przy ulicy Leśnej. Przypuszcza się, że od początku istnienia kahału, był też kirkut, który do dziś nie zmienił lokalizacji. W 1790 r. powołano stowarzyszenie Chewra Kadisza, które troszczyło się o pochówki wyznawców judaizmu (Jelić, 1987). Liczba Żydów w Suboticy szybko wzrastała. W 1798 r. gmina miała 97 członków, zaś dekadę później – 234 osoby, a w 1820 r. – 375 osób. W związku ze znacznym przyrostem rzeczywistym, w 1835 r. magistrat wydał pozwolenie na osiedlanie się poza obszarem ulicy Leśnej, bliżej centrum miasta. Korzystnej sytuacji demograficznej sprzyjało pozytywne nastawienie Buniewiczów i Węgrów. W tych sprzyjających warunkach Żydzi ulegali asymilacji – od 1840 r. nawet nabożeństwa odprawiano po węgiersku (Jelić, 1987).

W czasie Wiosny Ludów Żydzi poparli Lajosa Kossutha – kobiety zajmowały się rannymi, zaś mężczyźni – aprowizacją. Do Suboticy, która nie ucierpiała podczas walk, przybyło wówczas wielu kupców, którzy przyczynili się rozwojowi gospodarczego Suboticy. W 1867 r. wprowadzono prawo o emancypacji, które dawało Żydom te same przywileje, które mieli katolicy. Żydzi w Suboticy ulegali madziaryzacji na skutek zawierania małżeństw mieszanych, konwersje, madziaryzowano nazwiska (Šosberger, 1998). Dopiero krach na giełdzie wiedeńskiej w 1873 r., za który winiono Żydów, sprawił, że zaczęto ich posądzać m.in. o mordy rytualne. W okolicach Suboticy miał miejsce jeden taki przypadek, który władze miasta szybko wyjaśniły, tłumiąc przejawy antysemityzmu.

Ludność żydowska aktywnie wspierała suboticzan – także w dobie kryzysu Chewra Kadisza i Stowarzyszenie Kobiet Żydowskich organizowały akcje charytatywne, pomagano najuboższym. W tym czasie Żydzi stali się szanowanymi członkami społeczności subotickiej,

trudnili się rzemiosłem, byli fabrykantami, liczącymi się pracodawcami. W 1906 r. sporządzono listę najbogatszych suboticzan, na której 16% stanowili Żydzi, przy czym ludność żydowska stanowiła wówczas zaledwie 3,6% populacji miasta (Jelić, 1987). O szacunku, jakim darzono Żydów w Suboticy świadczą wydarzenia związane z budową nowej synagogi. Podczas sprzedaży cegiełek kupowali je nawet ci, których posądzano o antysemityzm (Milko, 1987). Budowę synagogi, jednego z najpiękniejszych secesyjnych budynków w Suboticy, ukończono, według projektu Marcella Komora i Dezső Jakaba, 1 października 1902 r., a pierwsze nabożeństwo odprawiono już trzy dni później.

Po I wojnie światowej, Żydzi suboticcy musieli zintegrować się z innymi gminami w Królestwie SHS. Objęci zostali sławizacją, jednakże nie pozbawiano ich majątków, ani nie umniejszano przywilejów religijnych. Obowiązek edukacyjny sprawił, że Żydzi byli dobrze wykształceni, a ich kapitał przyczynił się do rozwoju przemysłu. W 1921 r. właścicielami fabryk w Suboticy byli wyłącznie Żydzi (Mačković, 2004). Żydów interesowała nie tylko działalność gospodarcza, lecz także polityczna – w międzywojniu aktywnie zaangażowali się w prace organizacji komunistycznych.

Podczas II wojny światowej działalność kahału została zawieszona, a jego archiwum zniszczono. Fabryki, zakłady produkcyjne, szpitale i apteki uznane zostały za obiekty wojskowe. Żydzi byli mobilizowani do jednostek pracy – wysyłano ich na tereny Ukrainy, Węgry, do Serbii. Nawet w tych trudnych warunkach, Żydzi pozostali w Suboticy, aktywnie działali w Związku Komunistycznej Młodzieży Jugosławii, prowadząc akcje dywersyjne (Jelić, 1987).

W dniu 7 kwietnia 1944 r. na Węgrzech przyjęto uchwałę nr 6163/1944, która zapowiadała, iż „węgierska władza królewska oczyści wkrótce kraj z Żydów. Żydów należy przesiedlić do określonych obozów bez względu na płeć i wiek...”. W maju 1944 r. w Suboticy powstało getto, które nie zajmowało zwartego obszaru. Znajdowało się ono w kilku budynkach położonych przy linii kolejowej – był to teren często wówczas bombardowany. Żydzi mieli prawo opuszczać getto w celu udania się na targ, nie mogli jednakże przebywać poza nim w niedziele i święta. W dniu 16 czerwca 1944 r. rozpoczęły się deportacje do obozów, głównie do Auschwitz. Z Suboticy wywieziono około 4 tys. osób, z czego powrócił tysiąc (Jelić, 1987).

Szacuje się, iż z 6 105 Żydów zamieszkujących Suboticę przed wojną, 3–3,5 tys. osób zginęło w obozach koncentracyjnych, ok. 500–700 ukryło się, ok. 600 objął obowiązek pracy przymusowej, ok. 400 trafiło do niewoli jako żołnierze wojska jugosłowiańskiego,

ok. 100 zginęło w inny sposób (Jelić, 1987). Podczas wojny nie ucierpiały natomiast żydowskie obiekty sakralne.

Po II wojnie światowej w Suboticy było około tysiąca Żydów, czyli 17% przedwojennej populacji. Migracje wewnętrzne, a także alije sprawiły, że liczba Żydów w Suboticy systematycznie malała. Już w latach 60. XX w. w Suboticy było ok. 300 Żydów, współcześnie jest ich ok. 200. Chociaż społeczność żydowska w Suboticy jest nieznaczna, dba ona o dobra kultury materialnej pozostawione przez przodków: synagogę, kirkut, budynek gminy żydowskiej. Z inicjatywy gminy i przy poparciu mieszkańców miasta wznoszone są pomniki i tablice pamiątkowe, dzięki którym dokonywana jest komemoracja zasłużonych dla Suboticy Żydów.

Inne narodowości

Nie tylko Węgrzy, Chorwaci i Buniewcy, Serbowie, Jugosłowianie, Romowie i Żydzi obecni są w przestrzeni Suboticy. Inne narodowości, choć nieliczne i mniej aktywne, również uczestniczą w życiu miasta. W gminie Subotica, według danych z 2011 r., mieszkają także Czarnogórcy (1349 osób), Macedończycy (482), Albańczycy (383), Muzułmanie (334), Niemcy (260), Boszniacy (216), Rusini (172), Słoweńcy (169), Słowacy (158), Goranie (151), Bułgarzy (76), Rosjanie (76), Rumuni (67), Ukraińcy (46), Wołosi (2). Napływ Czarnogórców, Macedończyków i Słoweńców miał miejsce po I i II wojnie światowej, w związku z kolonizacją terenów północnych Jugosławii (Bukurov, 1978). Rusini, w Suboticy stosunkowo mało liczni, są starymi mieszkańcami Panonii – zasiedlają ją od XIII w., a późniejsze fale osadnicze w XVIII w. wynikały z decyzji dworu wiedeńskiego. W tym samym czasie i z tych samych przyczyn do Baczki napływali Słowacy, przy czym po II wojnie światowej część z nich powróciła do Czechosłowacji (Bukurov, 1978). Stosunkowo nieliczna dziś grupa Niemców, w momencie wybuchu II wojny światowej w Suboticy, w 1941 r., liczyła 1,7 tys. osób. Po wkroczeniu NOV oraz Armii Czerwonej znaczna część Niemców z Wojwodiny opuściła ją wraz z oddziałami niemieckimi (270 tys. osób), około 68 tys. zginęło, 140 tys. trafiło do obozów koncentracyjnych. Większość natomiast została przesiedlona do Niemiec. Znaczna część Niemców podczas powojennych spisów w Wojwodinie deklarowała się jako Węgrzy (40 tys. osób), Serbowie (5 tys.), Chorwaci (2 tys.) – w ten sposób Niemcy po II wojnie światowej praktycznie zniknęli z Wojwodiny, a także i z Suboticy (Bognar, 1998).

W Suboticy mieszkają również muzułmanie, którzy w spisach deklarują różną narodowość – część z nich podaje się za Boszniaków, inni zaś, za Muzułmanów. Rozdźwięk

ten jest efektem polityki SFRJ. Podczas spisu ludności w 1971 r. w Jugosławii oficjalnie przyjęto etnonim Muzułmanin dla określenia Słowian wyznających islam, podczas gdy współcześnie większość słowiańskich muzułmanów, pochodzących głównie z Bośni i Hercegowiny, deklaruje się jako Boszniacy.

Niezwykła mozaika narodowościowa Suboticy jest efektem licznych decyzji i wydarzeń politycznych, które z jednej strony stymulowały migracje, z drugiej zaś – odgórnymi decyzjami sankcjonowały lub próbowały zniweczyć istnienie narodów. Większość wspólnot narodowych mieszkających w Suboticy, aktywnie uczestniczy w życiu miasta, starając się dbać o jego rozwój gospodarczy, jak również podejmując działania, zmierzające do uczynienia przestrzeni miejskiej bliską im. Troszczą się o to instytucje polityczne i kulturalne, których celem jest rozwój intelektualny, duchowy i materialny społeczności. Wraz z mieszkańcami miasta podejmują inicjatywy zmierzające do podkreślenia, zaznaczenia swojej obecności w Suboticy – organizują imprezy i wydarzenia kulturalne, wznoszą pomniki, troszczą się o miejsca kultu, dokonując zawłaszczania przestrzeni. Obiekty świadczące o istnieniu wymienionych narodowości w Suboticy są przedmiotem dalszej analizy.

4. Analiza wybranych znaków w fizycznej przestrzeni Suboticy

każdy język mówi to samo, tylko dźwięki są różne

Albahari D., 2008, s. 146

Badania terenowe prowadzone przez autorkę, a także wstępne analizy, zaowocowały wyborem obiektów w przestrzeni miejskiej Suboticy, które uznano za znaki mogące świadczyć o wielokulturowości miasta. Podstawowym kryterium wyboru tych obiektów była możliwość ich identyfikacji podczas inwentaryzacji urbanistycznej, w trakcie której, studiując w terenie same obiekty, odczytując zapisane na nich tablice, inskrypcje, a także wnioskując na podstawie stylu architektonicznego, starano się wydedukować kiedy powstały oraz z jaką wspólnotą są związane. Analizie poddano obiekty sakralne i cmentarze, które uznane zostały za znaki świadczące o wielokulturowości miasta, wskazując jednak na religię, z którą są związane. Rozpatrzono także pomniki i urbanonimie, które zwykle bezpośrednio odnoszą się do jednej ze wspólnot mieszkających w Suboticy. Studia terenowe uzupełniono o lekturę pozycji historycznych, w tym planów miasta z 1884 r., 1911 r., 1928 r., 1936 r. oraz 1968 r., dzięki którym scharakteryzowano nie tylko współczesne obiekty-znaki w Suboticy, lecz także odniesiono się do wcześniejszych okresów. Specyfika obiektów i ich nierównomiernego rozwoju w mieście, wymusiła wprowadzenie różnych etapów ich progresji. Wszystkie jednakże rozpatrywane były względem współczesnych granic miasta, a także jego zasięgu w 1968 r. oraz w 1884 roku, o czym zadecydował fakt, iż granice Suboticy w 1. poł. XX w. były zbliżone do tych z 1968 roku, zaś plan miasta z 1884 r. wyraźnie wskazuje na linię kolejową jako barierę ograniczającą rozwój osadnictwa ku wschodowi w końcu XIX wieku. Szczegółowe opisy obiektów, wraz z wprowadzoną w II części pracy klasyfikacją prototypów kultur narodowych uzupełnioną o historię narodów zamieszkujących Suboticę (podrozdział 1.3 w III części pracy), są podstawą dla przyporządkowania obiektu do określonej wspólnoty, której efekty zaprezentowano na mapach oraz poddano analizie.

4.1. Obiekty sakralne

*Jedynie Świątynia
jest w mieście
dłużej niż ono samo.*

Vasilevski R., 2004, wiersz *Drugie przybycie do monasteru*

Obiekty sakralne należą do jednych z najtrwalszych znaków w mieście, są świadectwem jego rozwoju społecznego i przestrzennego. Pierwotnie cmentarze lokowano zwykle poza granicami miasta lub na jego peryferiach, świątynie – w dzielnicach zamieszkałych przez daną grupę wyznaniową. Również współcześnie, nawet gdy nie wyznaczają domicylu danego żywiołu, pełnią istotną funkcję w utrzymywaniu jego tożsamości. Świadczy o tym chociażby rola „kościółów polskich” w życiu Polonii. Z jednej więc strony świątynie w miastach gromadziły wokół siebie wyznawców określonych religii, z drugiej zaś – w miastach wielokulturowych mogli to być przedstawiciele różnych narodów, dlatego też obiekty te uznane zostały za znaki świadczące o wielokulturowości. Starano się również wskazać na wagę poszczególnych obiektów sakralnych dla wspólnot zamieszkujących Suboticę.

Kościoły katolickie

Słowianie południowi kreują swoją tożsamość wokół wiary, a dychotomia katolicycy Buniewcy i Chorwaci kontra prawosławni Serbowie stała się podstawą dla rozwoju przestrzennego Suboticy, jak również jej wyposażenia w obiekty użyteczności publicznej, sakralne i inne. Nie jest pewnym, kiedy powstały pierwsze świątynie w mieście. Jedynym dokumentem, który pozwala wysnuć wniosek o istnieniu w Suboticy organizacji kościelnej przed 1526 r., jest list biskupa Kalocsy Petara Verdaia z 1497 r., w którym karci on proboszcza Lukacsa z powodu niewypelniania przez jego parafian obowiązków wobec kościoła, za co grozić im miało wykluczenie ze wspólnoty. W okresie tureckim w Suboticy, podobnie jak w pozostałych miejscowościach na ziemiach Osmanów, jedynie franciszkanie mogli szerzyć wiarę chrześcijańską (Vaš, Prčić Vujnović, Bolić, 2003).

Franciszkanie są nie tylko pierwszym, lecz i jedynym zakonem, który wznosił w Suboticy kościół (jego budowę rozpoczęto w 1729 r. na miejscu dawnej twierdzy), podczas gdy pozostałe zakony, jak Córki Bożej Miłości, dominikanki, Zgromadzenie Kanoniczek Regularnych od Najświętszej Marii Panny, nie uczyniły tego. Ścisłe współpracują z nimi

obecne w Suboticy, a nieliczne w Serbii, katolickie placówki edukacyjne: Paulinum – gimnazjum, teologiczno-katechetyczny instytut Albert Wielki, przedszkole „Marija Petković – Sunčica” (Miz, 2004).

Franciszkanie przyczynili się do szerzenia kultu tercjarza franciszkańskiego – św. Rocha, który jest patronem chroniącym od zarazy. Tradycja oddawania czci świętemu w mieście sięga XVIII w., kiedy, według podania, 16 sierpnia 1738 r., w dzień wspomnienia św. Rocha, w Suboticy ustała epidemia dżumy. We wrześniu tego samego roku rozpoczęto budowę kaplicy wotywniej na miejscu dawnego cmentarza wojennego – drugiego, po kościele franciszkańskim, obiektu katolickiego w mieście, w którym sprawowano liturgię, a od 1755 r. pełniące funkcję kościoła parafialnego (ryc. 42). Pierwotnie barokową kaplicę wielokrotnie restaurowano i przebudowywano. W 1803 r., kiedy ukończono budowę kościoła św. Teresy, podjęto decyzję o usunięciu kaplicy, na co zgodę wyraził biskup Kalocsy, proponując w zamian budowę kolejnej, w innym miejscu. Kaplicę św. Rocha przed zniszczeniem uchronił wówczas brak funduszy rady miejskiej i strach przed zarazą jako wyraz gniewu św. Rocha. W 1838 r., w setną rocznicę ustania moru, odbyła się procesja oraz uroczysta msza w kaplicy, która miała zapewnić jego mieszkańcom ochronę przed czarną śmiercią na kolejnych sto lat. Tymczasem już w 1855 r. i 1856 r. wybuchły epidemie cholery, które, po raz kolejny, skłoniły wiernych do zainteresowania się stanem kaplicy. Troska o obiekt sakralny poświęcony Rochowi, patronowi Suboticy, sprawiła, iż kiedy w 1868 r. proboszcz parafii św. Teresy zwrócił się do magistratu o wsparcie finansowe celem naprawy dachu, podjęto decyzję o gruntownej przebudowie, którą powierzono znanemu architektowi – Titusovi Mačkoviciowi. W latach 1884–1885 wzniósł on jednonawową kaplicę w stylu neorenesansowym. Dokonano tego mimo faktu, iż już od 1856 r. w kaplicy nie odprawiano nabożeństw. Kaplica nadal pełniła istotną funkcję w życiu subotickich katolików. W 1856 r. przy parku Dudova šuma stanęła rzeźba św. Rocha, przy której gromadzili się wierni pielgrzymujący następnie do kaplicy. Podobnie jak podczas wcześniejszych mszy, także w czasie peregrynacji modlono się po węgiersku oraz buniewsku, a śpiewane wówczas ikawskie pieśni Đury Arnolda z początków XIX w., wykonywane są i współcześnie. Tradycja procesji i pielgrzymek ustała dopiero po II wojnie światowej, kiedy władze komunistyczne wydały zakaz sprawowania obrzędów religijnych poza obiektami kościelnymi (Besedeš, 2003).

Ryc. 42 Najstarsze świątynie katolickie w Suboticy
a) kościół franciszkański; b) kaplica św. Rocha; c) katedra św. Teresy.
Źródło: fotografie własne (2012, 2011, 2014).

Niepozorna, skromnej dymensji, acz pełna klasycznej wytworności kaplica św. Rocha, jest jednym z najważniejszych obiektów sakralnych Suboticy, kryjącym w sobie najstarszy dzwon miasta, który, jak przyjęło się uważać, sprowadził kapitan subotickiej twierdzy Luka Sučić (Vojnić Kortmiš, 2007). Jej historia jest wyrazem zmieniającej się mentalności, wiary i przesądów mieszkańców miasta, którzy nigdy nie zdecydowali się na jej usunięcie mimo podejmowanych prób wynikających bądź ze złego stanu budynku, bądź z rozwoju przestrzennego miasta i pojawienia się ruchu samochodowego, który hamowała, wzniesiona na środku ulicy Matka Vukovicia, kaplica. Była opoką dla katolickich Węgrów i Buniewców, a estyma jaką ją darzono, wraz z jej pełną szlachetnej wytworności bryłą, sprawiła, iż sama jej forma stała się wzorcem dla kolejnych kaplic budowanych na subotickich cmentarzach wszystkich wyznań. Ostatnimi laty nabożeństwa w kaplicy odbywają się tylko podczas największych świąt, a do utraty jej prymatu jako głównego obiektu sakralnego zachodniej części centrum miasta, przyczyniła się budowa kościoła św. Teresy.

Decyzję o budowie kolejnego, po franciszkańskim, kościoła, podjęto w 1763 r., po tym jak arcybiskupstwo Kalocsy przestało tolerować nieposłuszeństwo franciszkanów, którzy nie przyjęli tych postanowień z 1738 r. o organizacji i prowadzeniu diecezji, które były sprzeczne z regułą zakonną. Władze miasta wyraziły zgodę na wzniesienie kościoła w 1773 r., kiedy arcybiskupstwo odebrało franciszkanom przywilej kierowania parafią i przekazało go księżom, przy założeniu, że zapewnią siłę roboczą i ziemię, zaś arcybiskupstwo – materiały budowlane. Suboticzanie przyczynili się do sfinansowania plebanii. Starannie dobrano miejsce pod budowę przyszłej katedry – zachodni skraj podmokłego terenu, w części, gdzie mieszkał żywioł katolicki. Kamień węgielny położono

15 października 1773 r., w dzień wspomnienia św. Teresy z Ávili. Prace przebiegały wolno ze względu na problemy finansowe oraz wojny. Przypuszcza się, że poświęcenie kościoła miało miejsce 15 października 1797 roku. Monumentalna, orientowana barokowa katedra (61 m długości, 26 m szerokości, 18 m wysokości nawy i 64 m wysokości wieży) stała się dominantą architektoniczną miasta (Vaš, Prčić Vujnović, Bolić, 2003). Mimo znacznego rozwoju przestrzennego Suboticy i budowie kolejnych świątyń, katedra św. Teresy nadal jest jednym z najważniejszych obiektów sakralnych. Do parafii należy ok. 14 000 wiernych, a nabożeństwa, tak jak w pozostałych kościołach katolickich, odprawiane są w języku chorwackim i węgierskim (www.suboticka-biskupija.info/zupe.php?op=display&zid=81). Sama postać karmelitanki, patronki miasta, widnieje na pieczęci miejskiej z czasów ogłoszenia Suboticy wolnym targowiskiem w 1743 r. i na herbie wolnego miasta królewskiego, który nie uległ przeobrażeniom od czasów jego ustalenia w 1779 roku. Najistotniejszym faktem jest, iż katedra św. Teresy, po utworzeniu w 1968 r. Diecezji Subotickiej obejmującej całą serbską Baczkę, stała się jej główną siedzibą, gromadzącą wokół siebie takie instytucje jak instytut teologiczno-katechetyczny, czy gimnazjum Paulinum – jedyną katolicką szkołę średnią w Serbii.

Sto lat później wzniesiono w południowej części miasta dwa kolejne kościoły katolickie. W 1841 r. wydzielono z diecezji św. Teresy parafię św. Rocha w południowo-zachodniej i św. Jerzego w południowo-wschodniej części Suboticy, jednakże neogotyckie świątynie na planie krzyża łacińskiego wybudowano dopiero w 1896 roku. Reprezentacyjny kościół św. Rocha (51,5 m dł., 18 m szer. nawy głównej, wieża licząca blisko 63 m wysokości), położony jest przy trasie prowadzącej do Belgradu i gromadzi wokół siebie ok. 7 200 wiernych (www.suboticka-biskupija.info/zupe.php?op=display&zid=85). W parafii św. Jerzego, liczącej dziś ok. 6 500 wyznawców, przed budową kościoła nieznacznie skromniejszej dymensji niż św. Rocha, nabożeństwa odprawiano początkowo w domach (www.suboticka-biskupija.info/zupe.php?op=display&zid=84).

W okresie międzywojennym, w nowych dzielnicach rozwijającego się przestrzennie miasta, powstały trzy świątynie katolickie, wokół których parafie ustanowiono 1 stycznia 1956 roku. Kościół św. Marii w północno-zachodniej części miasta wybudowano w 1929 r., parafia liczy dziś ok. 5 000 wiernych. W 1931 r. wzniesiono kościół Isusa Radnika, którego parafia sprawuje posługę dla 14 500 wyznawców i jest jedyną świątynią katolicką w części Suboticy położonej na wschód od linii kolejowej Segedyn – Belgrad. Dwa lata później rozpoczęto budowę kościoła Zmartwychwstania Jezusa (ryc. 43). W bezpośrednim sąsiedztwie znajduje się kaplica Matki Boskiej Boleskiej z 1878 r. wraz ze stacjami drogi

krzyżowej oraz kaplice na cmentarzu Bajskim. Jest to najmniejsza parafia w Suboticy (ok. 4 800 osób). W 1933 r. zaczęto odprawiać nabożeństwa w kościele wybudowanym w 1896 r. jako fundacja pani Wojnić. Parafię przy kościele Krzyża Świętego powołano 1 stycznia 1956 r., a dziś liczy ona ok. 10 800 wiernych (www.suboticka-biskupija.info).

Ryc. 43 Zróżnicowanie architektoniczne kościołów z XIX w. i XX w.

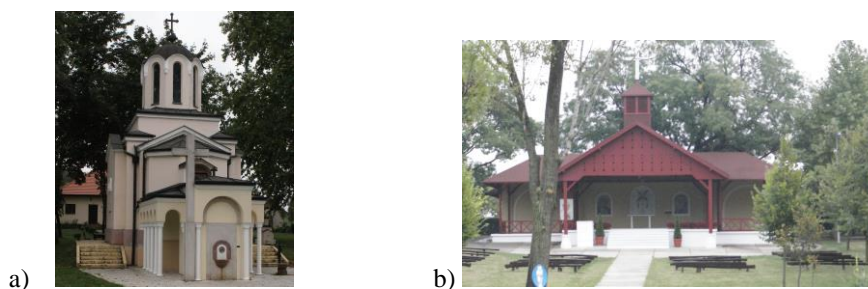
- a) kościół św. Jerzego (1896 r.); b) kościół Maryi Matki Kościoła w Aleksandrowie (1982 r.);
c) kościół Isus Radnik (1931 r.); d) kościół Zmartwychwstania Jezusa (1933 r.).

Źródło: fotografie własne, 2011.

Pierwszy kościół w Aleksandrowie, który od początku rozwijał się jako osada prawosławno-katolicka, wybudowano dopiero w 1982 roku. Liturgie oficjalnie sprawowane są w Aleksandrowie od 1926 r., a celom tym służył posterunek policji. Do parafii Maryi Matki Kościoła należy ok. 5 500 katolików, zaś na jej obszarze ulokowane jest katolicko-prawosławne sanktuarium (www.suboticka-biskupija.info).

Sanktuarium maryjne

Sanktuarium maryjne w Aleksandrowie zwane jest Bunarić (chorw.), Vodice (srb.) lub Szentkút (węg.), co oznacza świętą wodę lub studzienkę, a jego początki wywodzą się z religijności ludowej. Narodziny kultu sięgają końca XIX w., co potwierdza fakt, iż o Bunariciu nie wspominał Iványi, jak również miejscowe legendy. Wedle ogólnie przyjętego przez subotickich chrześcijan podania, niewidoma kobieta przemyśla w tym miejscu oczy i ozdrowiała. Serbowie wierzą także, iż w 1879 r. źródło wytrysnęło w miejscu, gdzie prawosławnym z Aleksandrova ukazała się Przenajświętsza Bogurodzica. Kaplicę wybudowali już w 1883 roku (ryc. 44). Ze względu na coraz większe zainteresowanie wiernych, w 1939 r. na jej miejscu stanęła większa, neobizantyjska. Katolicy, z kolei, w 1893 r. wzniesli krzyż, a w 1896 r. – kaplicę, w której nabożeństwa odprawiano początkowo tylko w niedziele w języku chorwackim, węgierskim i niemieckim. Pielgrzymki do Bunaricia przez wiele lat miały charakter lokalny i ludowy. Biskupi i kardynałowie katoliccy włączyli się w obchody świąt maryjnych dopiero w 1971 roku. Znaczenie sanktuarium wzrastało wraz ze zmianą granic. Przed I wojną światową peregrynowano głównie do Máriagyűd, a ustanowienie granic między Królestwem SHS a Węgrami sprawiło, iż skierowano się ku miejscowości Aljmaš w Chorwacji i Bunariciu. W latach 70. XX w., po przyznaniu paszportów, zainteresowano się sanktuariami poza Jugosławią (np. Lourdes, Rzym, Loreto, Mariazell, Częstochowa), a w SFRJ – Marija Bistrica i Međugorje. Konflikt zbrojny w latach 90. XX w. oraz ubożenie społeczeństwa w tym okresie sprawiły, iż po raz kolejny wzrastało znaczenie miejscowych sanktuariów. Do subotickiego sanktuarium maryjnego najwięcej pielgrzymek przybywa w sierpniu (Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny – Zaśnięcie Bogurodzicy) oraz we wrześniu (Narodzenie Najświętszej Maryi Panny – Narodzenie Najświętszej Bogurodzicy), w celu wspólnej modlitwy oraz rytualnego obmycia w źródlanej wodzie, mającego chronić przed chorobami (Beszédes, 2001; Isakov, 2002; *Predstavljamo naše župne zajednice...*, 2001; Raj, Nagy, 1995; Stantić, 2003). Kaplice pozostają pod opieką diecezji w Aleksandrowie – katolickiej i prawosławnej.

Ryc. 44 Sanktuarium maryjne w Aleksandrowie
a) kaplica prawosławna; b) kaplica katolicka.
Źródło: fotografie własne, 2011.

Cerkwie

Początki cerkwi w Suboticy, podobnie jak parafii katolickiej, nie są znane. Pierwsze informacje pochodzą dopiero z XVIII wieku. W 1710 r. w Suboticy istniała serbska szkoła, która działalność prowadzić mogła wyłącznie przy świątyni prawosławnej. W latach 1723–1726 wybudowano murowaną cerkiew pw. Wniebowstąpienia Pańskiego, jak się przypuszcza, obok cerkwi z mniej trwałego materiału, którą wkrótce zniszczono. Przyjętą za oficjalną datę powstania barokowej świątyni, rok 1726 r., potwierdza płyta kamienna w prezbiterium, napis na starym ikonostasie (przeniesionym do cerkwi w Aleksandrovie) oraz data na najstarszym zachowanym w mieście nagrobku (inskrypcja: „Tu spoczywa sługa Boży Dragić Kovačević, roku 1726”). Jednonawową świątynię Wniebowstąpienia Pańskiego wielokrotnie przebudowywano, w tym po II wojnie światowej, kiedy to budynek znacznie ucierpiał na skutek bombardowań, w konsekwencji czego oryginalną, barokową formę ma jedynie dzwonnica (ryc. 45). Cerkiew zlokalizowana jest we wschodniej części centrum, która tradycyjnie zamieszkała była przez Serbów. Posługi nie sprawowano jedynie w roku 1831, kiedy, podczas epidemii dżumy, obiekt zamknięto na blisko dwa miesiące. Do czasu przyłączenia do Suboticy Aleksandrova, była to jedyna świątynia prawosławna w mieście (Ljubičić, Bolić, 2003).

Kolonizując Aleksandrovo zdecydowano, by nie wznosić w nim świątyni, gdyż mieszkańcy mogli uczęszczać na nabożeństwa w pobliskiej Suboticy. Dopiero po oficjalnym zakończeniu osiedlania podjęto starania o budowę cerkwi. W tym celu w 1809 r. powołano fundację, którą wsparła suboticka gmina prawosławna oraz magistrat. W 1818 r. poświęcono cerkiew św. Dymitra i rozpoczęto sprawowanie liturgii. Podobnie jak inne cerkwie wzniesione w Baczce do lat 30.–40. XIX w., ma jednonawową barokową bryłę z ornamentyką klasycystyczną. Wnętrze jest barokowe, a jego najcenniejszym zabytkiem jest ikonostas przeniesiony z cerkwi Wniebowstąpienia Pańskiego (Ljubičić, 2004).

Ryc. 45 Subotickie cerkwie
a) pw. Wniebowstąpienia Pańskiego; b) pw. św. Dymitra w Aleksandrovic.
Źródło: fotografie własne, 2011.

Cerkwie w Suboticy, należące do Eparchii Baczki z siedzibą w Nowym Sadzie (Miz, 2004), tak jak większość świątyń prawosławnych w Wojwodinie, nie mają wielu cech typowych dla architektury bizantyjskiej utożsamianej z prawosławiem. Są co prawda orientowane, zwieńczone absydą, z dzwonnica nad portalem zachodnim, jednakże typowo barokowe lub klasycystyczne zdobnictwo sprawia, iż zewnętrznie nie różnią się wiele od kościołów katolickich wzniesionych w Wojwodinie w tym samym okresie. Dodatkowo, na niecebulastej kopule dzwonnicy umieszczany jest krzyż łaciński, a nie prawosławny. Fakty te sprawiają, iż cerkwie są znakami stosunkowo trudno weryfikowalnymi dla osób nieobeznanych ze sztuką prawosławną Wojwodiny.

Pozostałe kościoły chrześcijańskie

Analogiczne problemy dotyczyć mogą kościołów protestanckich w stylu neogotyckim. W 1901 r. wzniesiono w Suboticy kościół przy ul. Braće Radića, przy którym znajduje się główna w Serbii siedziba, skupiającego przede wszystkim węgierskich luteran, Kościoła Ewangelicznych Chrześcijań (Milinović, 2011; Miz, 2004). Pod względem architektonicznym nie wyróżnia się on na tle katolickiego kościoła św. Rocha czy też św. Jerzego, które powstały w tym samym stylu zaledwie pięć lat wcześniej.

a)

b)

Ryc. 46 Kościoły protestanckie w Suboticy

a) kościół ewangelicki (1901 r.);

b) dom, który jest siedzibą zboru protestanckiego.

Źródło: fotografie własne, 2014.

Kościół ewangelicki (ryc. 46) jest jedynym wybudowanym przez protestantów w Suboticy, nie świadczy to jednak o braku obecności wyznawców innych nurtów. Luteranie i kalwini zapoczątkowali misję w Serbii już w XVI w. (Bjelajac, 2004; Kuburić, 2010), jednakże wiele zborów aktywnych współcześnie w Suboticy, rozpoczęło swoją działalność w Wojwodinie w XX w.. m.in.: Kościół Adwentystów Dnia Siódmego, Kościół Chrystusowy Golgota, a także zielonoświątkowcy Rumuni z Banatu i Węgrzy z Wojwodiny, dla których Subotica jest główną siedzibą, z której szerzyła się idea pentekostalizmu na całą Wojwodinę i Serbię (Barišić, 2007; Milinović, 2011; Todorović, 2011). Wyznawcy tych odłamów, mimo prowadzenia aktywnej działalności mającej na celu popularyzację swoich wierzeń (także poprzez źródła internetowe, jak golgota.org.rs), nie wzniesli świątyń, a na domy modlitwy zaadaptowali lokale w domach czy kamienicach. Przyczyn tego stanu doszukiwać należy się w fakcie, iż część z nich, jak zielonoświątkowcy, zaktywizowała działalność w Wojwodinie po II wojnie światowej, gdy, mimo względnie pozytywnego stosunku władz komunistycznych do kościołów protestanckich oraz wsparciu finansowemu zborów z Europy Zachodniej oraz Ameryki, ograniczano możliwość zakupu ziemi oraz budowy kościołów (Branković, 2007).

Synagoga

Obiektem sakralnym architektonicznie wyróżniającym się na tle pozostałych w mieście jest synagoga. Gmina żydowska podjęła starania o budowę bożnicy stosunkowo wcześniej, zaledwie kilka lat po osiedleniu się pierwszych wyznawców wiary mojżeszowej w Suboticy. Pozwolenie na budowę otrzymano w 1789 r., jednakże ze względu na fakt, iż obowiązek pokrycia kosztów spoczął na niedysponującym odpowiednimi środkami finansowymi kahale, skromną synagogę wzniesiono dopiero na początku XIX w. przy ówczesnej ulicy Leśnej (Jelić, 1987). W końcu XIX w., gdy sytuacja materialna subotickich Żydów była korzystna, podjęto starania o budowę nowego, bardziej reprezentacyjnego domu modlitwy. Fundusze na ten cel gromadzono przy ogólnej akceptacji suboticzan. Jak wspomina Izidor Milko (1987), kiedy rozpoczęto sprzedaż cegiełek na budowę synagogi, kupowali je nawet ci, których posądzano o antysemityzm. Synagogę zlokalizowano w centralnej części miasta, którą Żydzi mogli zamieszkiwać po 1835 roku. Mimo swobody wyboru miejsca zamieszkania, także i w początkach XX w., gromadziła się tu większość ludności żydowskiej, chcąc pozostać bliżej nowego domu modlitwy. Budowę synagogi, według projektu architektów węgierskich – Marcella Komora i Dezső Jakaba, zakończono 1 października 1902 r., a pierwsze nabożeństwo miało miejsce 4 października 1902 r. (Simović, 1987). Synagogę wzniesiono w modnym wówczas w mieście stylu secesji węgierskiej, a jej twórca, Dezső Jakab (1987, s. 115), pisał: „Ta świątynia wraz ze swoimi motywami folklorystycznymi stanie się jednym z najjaśniejszych punktów w kulturze budownictwa. Chociaż czasy się zmieniają, jej kulturowo-historyczne znaczenie pozostanie”. Arcydzieło Komora i Jakaba jest budowlą centralną, która ma 40 m wysokości (wraz z kopułą o średnicy w podstawie 14 m), a przeznaczona jest dla 850 mężczyzn i 550 kobiet (miejsca w galerii). Wyjątkowości obiektu nie poświadczają jego wymiary, lecz fakt, iż jest jedną z nielicznych synagog secesyjnych (obok bożnic w czeskim Děčín, czy austriackim Sankt Pölten). Węgierski wariant secesji bliski jest francuskiemu Art Nouveau, z jego miękkimi liniami, dekoracją roślinną, lecz wzbogacony jest o ornamenty typowe dla ludowej sztuki węgierskiej, takie jak: pawie pióro, serce, goździk, tulipan, kogut, gołąb (ryc. 47). Pojedyncze motywy łączą się, wychodzą jeden z drugiego tworząc nową, harmonijną całość, a obecne są i w witrażach, i na polichromiach, zaś dzięki wielobarwnym ceramicznym dachówkom z fabryki Zsolnay w Peczu – także na dachu (Martinović Cvijin, 1988). O ponadczasowości i uniwersalnym znaczeniu architektury subotickiej bożnicy, świadczy wypowiedź urodzonego w 1945 r. w Sarajewie architekta, pracownika Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie, specjalizującego się w dokumentacji żydowskiego dziedzictwa architektonicznego w byłej

Jugosławii, Ivicy Čerešnješa. W 2008 r., mówiąc o synagodze, przyznał: „Nie tylko jest przepiękna, lecz jest pierwszym obiektem, którego architektura wykorzystana została w celach politycznych. (...) W sensie architektonicznym [secesja – przyp. aut.] była to odpowiedź węgierskiego nacjonalizmu na germanizację Austro-Węgier, przeciwieństwo neogotyku” (Čerešnješ, 2008, s. 9).

Ryc. 47 Synagoga w Suboticy
a) widok ogólny; b) secesyjne detale.
Źródło: fotografia własna, 2014.

Po eksterminacji ludności żydowskiej w czasie II wojny światowej oraz alijach w drugiej połowie XX w., w Suboticy zabrakło społeczności oraz środków finansowych, które zapewniłyby utrzymanie dobrego stanu synagogi. Kahał troszczy się o zabytkowy budynek mając ograniczone możliwości. W latach 80. XX w. rozpoczęto bardzo kosztowne prace konserwatorskie, których konieczność wymusiło m.in. przekrzywienie się kopuły, zmurszałe ławki, zniszczenie polichromii, wymiany wymaga ceramiczna dachówka. Jedną z przyczyn, dla których budynek podupada, jest fakt, iż nie jest regularnie wykorzystywany – rzadko pełni funkcję domu modlitwy, niekiedy odwiedzany jest przez turystów, organizowane są w nim koncerty. Przyczynia się do tego nie tylko liczebność, lecz ponadto, mała aktywność członków gminy żydowskiej. Szacuje się, że obecnie w nabożeństwie szabasowym regularnie bierze udział ok. 30 osób, podczas wyborów do gminy – ok. 100 osób, zaś najwięcej wiernych (ok. 80) uczestniczy w modlitwie Kol Nidre, przy czym większe jest zaangażowanie religijne mężczyzn niż kobiet (Halbror, 2011). W praktyce więc, nabożeństwa odbywają się zwykle w mieszczącym się nieopodal synagogi budynku gminy żydowskiej, podobnie jak synagoga, zaprojektowanym przez Jakaba i Komora w stylu secesji węgierskiej i wpisanym do rejestru zabytków.

Meczet

Jedyną świątynią wzniesioną w Suboticy w XXI w. jest meczet. Nie jest pewne czy podczas okupacji tureckiej w Suboticy była świątynia muzułmańska, być może więc jest to pierwszy meczet w mieście. Jest również pierwszym od 200 lat wybudowanym między Stambułem a Budapesztem i jedynym w Wojwodinie. Wyjątkowość wydarzenia, jakim jest budowa meczetu w Suboticy, podkreśla fakt, iż na terenach europejskich podbitych przez Imperium Osmańskie, których mieszkańcy nie dokonywali masowo konwersji na islam, od momentu zrzucenia jarzma tureckiego sukcesywnie wyburzano tak tureckie budowle sakralne, jak i świeckie. W efekcie tych działań z ponad stu meczetów w Belgradzie przetrwał jeden, zlikwidowana została sieć karawanserajów na szlaku handlowym łączącym Belgrad ze Stambułem (Kiel, 1979).

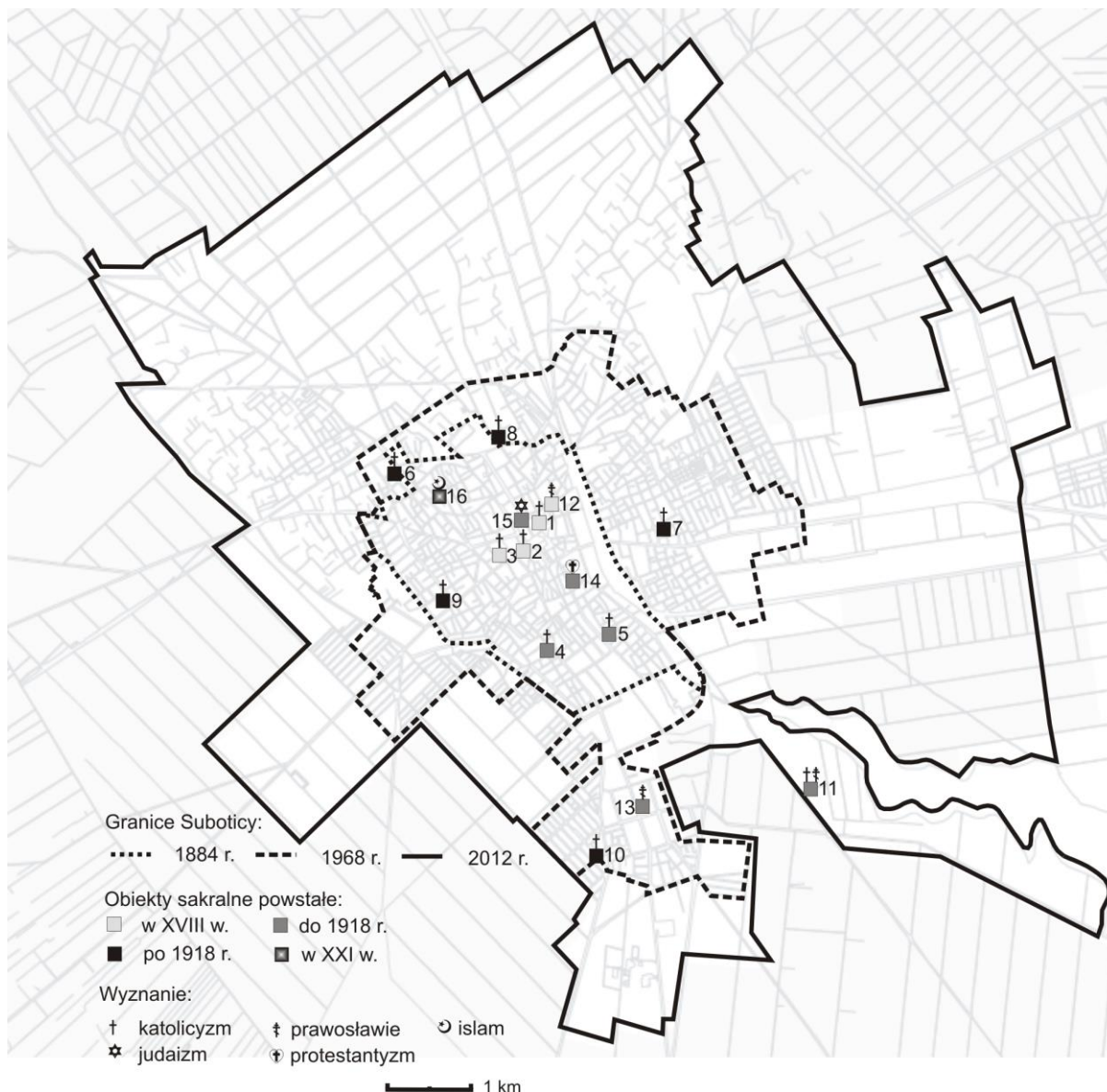
Suboticki meczet sfinansowany został siłami gmin muzułmańskich Serbii i Bośni oraz banku islamskiego z Arabii Saudyjskiej. Powstanie meczetu może wydawać się kuriozalne jeśli wziąć pod uwagę liczbę muzułmanów w Suboticy, jak również fakt, iż wyznawcy islamu w czasie komunizmu praktycznie zaprzestali działalności w północnej Wojwodinie. Gmina muzułmańska zarejestrowana została w Suboticy dopiero w 1999 r., a jej pierwszym celem była troska o wyznaczenie mizaru oraz powołanie Muzułmańskiego Centrum Kultury. Po 1999 r. liczba muzułmanów w regionie znacznie wzrosła, co związane jest z przybyciem muzułmańskich uciekinierów z Kosowa, w 80% Romów. Migranci zaczęli osiedlać się w częściach miasta, gdzie domy były najtańsze, np. w okolicach fabryki Zorka, koło Pchlego targu, w północno-zachodniej części miasta. Przypadek zrzucił, iż w tym samym rejonie wykupiono prywatny obiekt, w którym odprawiano nabożeństwa i na miejscu którego wzniesiono meczet (ryc. 48). Uroczyste otwarcie miało miejsce 24 sierpnia 2008 roku. Meczet posiada minaret, kopułę centralną oraz osiem mniejszych i przeznaczony jest dla 250 wiernych. Nazywany jest Al muhadżira, co oznacza meczet rozproszonych i oddaje istotę społeczności muzułmańskiej w Wojwodinie (www.islamskazajednica.org/index.php?option=com_ezine&task=read&page=2&category=12&article=444; www.rijaset.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=2194:al-muhadrira-prva-vojvonska-dramija&catid=43&Itemid=409; www.gradsubotica.co.rs/cetirigodine-suboticke-dzamije).

Ryc. 48 Meczet w Suboticy.
Źródło: fotografia własna, 2011.

Podsumowując, Subotica, obok Belgradu i Nowego Sadu, jest jednym z najważniejszych ośrodków religijnych w Serbii. Mieszczą się w niej główne siedziby katolickiej Diecezji Backiej, Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan, ewangelicznego Kościoła Chrystusowego (www.drzavnauprava.gov.rs/registar.php?id=1138). Oprócz tradycyjnych kościołów⁴⁰, aktywnie działają w niej także inne grupy wyznaniowe, jednakże nie stworzyły one obiektów sakralnych, a na cele liturgiczne wykorzystują różne miejsca – od pomieszczeń biurowych, poprzez domy czy mieszkania. Prawo o kościołach i wspólnotach religijnych nakłada na nie obowiązek rejestracji i podania swojej siedziby (*Zakon o crkvama i verskim zajednicama*, 2006), na której zwykle widnieje stosowna tablica informacyjna. Tablice te nie są ujednolicone i nie wyróżniają się, często więc lokalizacje grup religijnych pozostają niezauważone. Analizą objęto wyłącznie obiekty sakralne będące czytelnymi znakami w przestrzeni miasta (ryc. 49).

⁴⁰ Prawo o kościołach i wspólnotach religijnych za tradycyjne kościoły uznaje: Serbski Kościół Prawosławny, Kościół katolicki, Słowacki Kościół Ewangelicki, Kościół Chrześcijan Reformowanych, Kościół Ewangelicznych Chrześcijan, Wspólnotę Żydowską i Wspólnotę Muzułmańską (*Zakon o crkvama i verskim zajednicama*, 2006).

Ryc. 49 Położenie obiektów sakralnych w Suboticy względem granic miasta.

Źródło: opracowanie własne, 2014.

Obiekty: 1. kościół franciszkański (1736); 2. kaplica św. Rocha (1738); 3. kościół św. Teresy (1773); 4. kościół św. Rocha (1896); 5. kościół św. Jerzego (1896); 6. kościół św. Marii (1929); 7. kościół Isus Radnik (1931); 8. kościół Krzyża Świętego (1933); 9. kościół Zmartwychwstania Jezusa (1933); 10. kościół Maryi Matki Kościoła (1982); 11. sanktuarium maryjne Vodice/Bunarić (1883/1896); 12. cerkiew pw. Wniebowstąpienia Pańskiego (1726); 13. cerkiew św. Dymitra (1818); 14. kościół ewangelicki (1901); 15. synagoga (1902); 16. meczet Al muhadżira (2008).

Obiekty sakralne koncentrują się w centralnej części miasta, nowe dzielnice są ich praktycznie pozbawione. W Suboticy istnieje 16 budynków przeznaczonych wyłącznie na domy modlitwy z czego dziesięć jest katolickich, sanktuarium służy katolikom i prawosławnym, dwa są cerkiewne, po jednym – protestancki, judaistyczny i islamski. Lokalizacje cerkwi wyznaczają centra domicylów ludności serbskiej do II wojny światowej. Synagoga wskazuje na rejon, w którym do II wojny światowej zamieszkiwał żywił żydowski. Rozproszone kościoły i kaplice katolickie obrazują proces szerzenia się miasta –

najstarsze położone są w śródmieściu, kolejne w przyłączanych dzielnicach południowych, zaś wybudowane po I wojnie światowej wskazują na kierunki rozwoju miasta (wschodni, północny i północno-zachodni, zachodni). Wzniesiono także świątynię katolicką w Aleksandrovie, w którym dominuje żywioł prawosławny. Zauważyć należy, iż na wschód od linii kolejowej, w dzielnicach, które rozwijały się po I wojnie światowej, jest tylko jeden kościół. Wy tłumaczeniem tego zjawiska, podobnie jak braku świątyń na terenach przyłączonych do Suboticy po 1968 r., może być fakt, iż rejony te rozwijały się głównie w czasach komunistycznych, kiedy w mniejszym stopniu możliwe było wyrażanie tożsamości religijnej. W XX w. lokalizacja obiektów sakralnych, ze względu na rozproszenie wiernych, nie była już ściśle związana z dzielnicami etnicznymi czy wyznaniowymi. Decydował o niej niekiedy przypadek, który starano się racjonalnie uargumentować. Przykładem może służyć meczet, którego umiejscowienie wyjaśniane jest położeniem przy trasie tranzytowej (symboliczne łączenie wschodu z zachodem, podkreślenie otwartości na wielokulturowość suboticzan) w pobliżu centrum miasta (ranga śródmieścia), w sąsiedztwie dzielnic, w których po 1999 r. osiedlać zaczęli się muzułmańscy uciekinierzy z Kosowa, blisko dawnego mizaru. Informacja o tym, iż meczet znajduje się aż 4 km od parceli muzułmańskiej na położonym po przeciwnej stronie miasta, w południowo-wschodniej części Suboticy, cmentarzu Senćanskim, pozostaje tajemnicą poliszynela.

Omówione obiekty sakralne w Suboticy świadczą o wielokulturowości miasta, gromadząc wokół siebie wiernych jednego wyznania, lecz różnych narodowości, czemu sprzyja także odprawianie nabożeństw w różnych językach. Kościoły katolickie gromadzą Węgrów, Buniewców, Chorwatów, cerkwie – Serbów, Czarnogórców, Rosjan, meczet – Romów, Albańczyków, Muzułmanów, Boszniaków. Chociaż świątynie są łatwo rozpoznawalne w przestrzeni, w przypadku Suboticy, jak i innych miast Wojwodiny, trudnością może być prawidłowe ich powiązanie z określonym wyznaniem. Cerkwie nie mają tu charakteru bizantyjskiego, lecz barokowy lub klasycystyczny, co upodabnia je do kościołów katolickich. W stylu neogotyckim wznoszono zarówno świątynie katolickie, jak i protestanckie. Częstokroć dopiero wewnątrz zdradza, z jaką religią związany jest dany kościół. Prawidłowa identyfikacja obiektów sakralnych Suboticy, rozpatrywanych jako znaki, wymaga więc przygotowania teoretycznego.

4.2. Cmentarze

Subotickie cmentarze, z wyjątkiem analizy w monumentalnym dziele Iványiego (1892), oraz odwołującej się do niego i dokumentów Archiwum Miejskiego pracy dyplomowej Rudinskiego (1980), nie doczekały się szerszych opracowań, stąd też te dwa dzieła stanowią podstawę do dalszych rozważań.

Wykopaliska archeologiczne poświadczają pierwsze miejsca pochówku w mieście i jego okolicach z neolitu (okolice dzisiejszego cmentarza św. Jerzego), epoki brązu, celtyckie (na terenie dawnej cegielni Mačkovicia). Nie ma pewności co do istnienia i lokalizacji cmentarzy w średniowieczu. Przypuszcza się, że w granicach dzisiejszych ulic Braće Majera na północy, Karađorđev put na zachodzie, Franje Kuhača na południu i Stipe Grgicia na wschodzie, cmentarz mieścił się jeszcze przed bitwą pod Mohaczem. Nie potwierdzono, czy służył prawosławnym, katolikom czy też muzułmanom, a współczesna zabudowa miasta uniemożliwia przeprowadzenie badań, które rozwiąłyby wątpliwości. Iványi (1892) utrzymuje, iż pierwszy cmentarz katolicki, poświęcony w 1741 r., znajdował się na południowy zachód od miasta, w kwartale ulic Matije Gupca i Harambašićevej i istniał do 1777 roku. Prawdopodobnie był ogrodzony, gdyż w dokumencie z 3 października 1741 r. wyrażono konieczność jego odseparowania od okolicznych łąk, na których wypasano bydło, które swobodnie chodziło również po nekropolii. Pierwszy cmentarz wojenny był w miejscu, gdzie aktualnie stoi kaplica św. Rocha – przypuszczalnie w 1693 r. zostali tam pochowani żołnierze, którzy zginęli w wojnach przeciw Imre Thökölyemu (Besedeš, 2003).

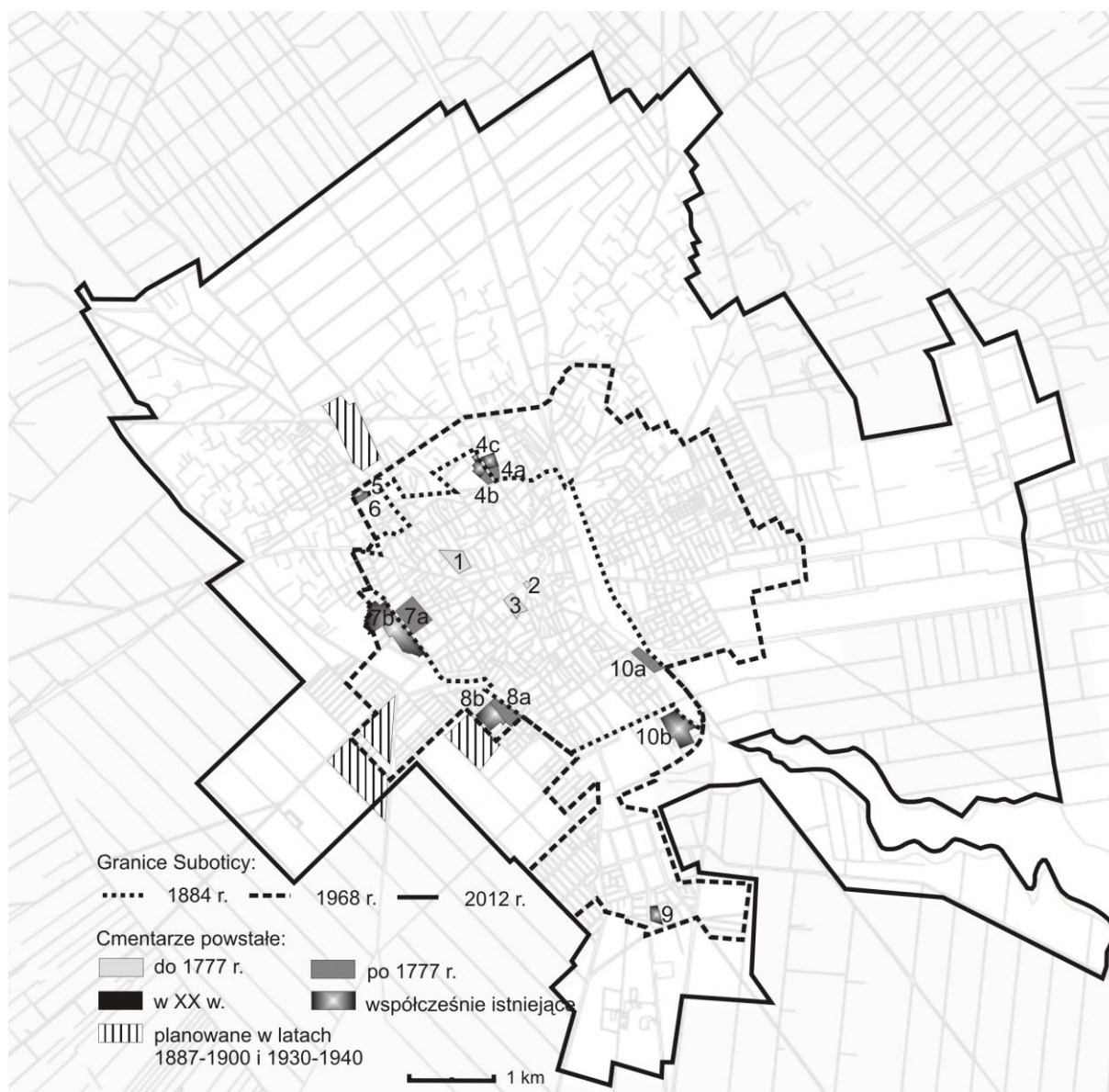
W drugiej połowie XVIII w. zabroniono pochówków w kościołach, co mogło skłonić władze miasta w 1777 r. do wyznaczenia trzech nowych, starannie dobranych miejsc na cmentarze poza miastem. Pod koniec XVIII w. w Suboticy istniało już pięć miejsc wiecznego spoczynku, ulokowanych na wydmach położonych o ponad 5 m nad poziomem okolicznych jezior i mokradeł (podano również współcześnie przyjęte nazewnictwo):

- cmentarz Bajski (srb. *Bajsko groblje*);
- cmentarz żydowski (srb. *Jevrejsko groblje*);
- stary cmentarz Senćanski św. Jerzego (srb. *staro Senćensko groblje sv. Đurđa*);
- cmentarz prawosławny zwany serbskim (srb. *Pravoslavno/Srpsko groblje*);
- cmentarz Kerski św. Rocha (srb. *Kersko groblje sv. Roke*) – wzmiankowany po raz pierwszy w 1786 roku.

Nie ma informacji o powierzchniach zajmowanych przez cmentarze w XVIII wieku. Zwiększały one areal według potrzeb – Kersko groblje już w 1786 r., a Bajsko groblje w 1803 r. zyskało nowe tereny położone na zachód od pierwotnych, które, w granicach ulic Fruškogorska – Gajeva – Marije Bursać – Mićurinova, w 2. połowie XIX w. oddano pod zabudowę mieszkaniową. Jedynym cmentarzem, który zmienił położenie (przy zachowaniu toponimu) jest Senćansko groblje. W 1828 r. zlikwidowano nekropolię w kwartale Učka – Senćanski put – Lošinjska – linia kolejowa, tzw. staro Senćansko groblje, przenosząc ją na południe, poza granice miasta. W tym czasie pochówków dokonywano również w kryptach kościoła św. Teresy, franciszkańskiego i na placu przed cerkwią.

Dwukrotnie w dziejach Suboticy rozgorzały dyskusje o zamknięciu istniejących cmentarzy, utworzeniu na ich miejscu parków i placów zabaw dla dzieci i wyznaczeniu jednego, wspólnego dla wszystkich wyznań miejsca spoczynku. Po raz pierwszy próbę utworzenia cmentarza publicznego podjęto w latach 1887–1900, kolejne spory trwały od 1930 r. do 1940 roku. Tymczasem jedynym nowym cmentarzem jaki utworzono w XX w. był powstały w latach 20. mizar przylegający do kirkutu (*sic!*). W 1904 r. do Suboticy włączono wieś Aleksandrovo, tym samym w jej granicach znalazł się tamtejszy katolicko-prawosławny cmentarz, który odnotowano na planie wsi z 1879 roku. W końcu XIX w. uregulowano kirkut – podzielono go na parcele i rzędy, zadbano o ścieżki. Uznać należy to za ewenement, gdyż pozostałe nekropolie subotickie nie rozwijały się planowo, a spontanicznie (Rudinski, 1980).

Wszystkie współcześnie istniejące cmentarze w Suboticy znajdują się wewnątrz tkanki miejskiej, w tym Bajsko, Senćansko i Kersko groblje na obrzeżach (ryc. 50). Po II wojnie światowej nie było znaczących zmian w wykorzystaniu obszarów przeznaczonych na wieczny spoczynek, z wyjątkiem likwidacji mizaru. Mimo dalszego rozwoju miasta na wschód od linii kolejowej, w nowych dzielnicach nie wydzielono cmentarza. Jedynie w 1970 r. rozparcelowano fragment cmentarza Kerskiego i przeznaczono pod zabudowę, zaś na cmentarzu Senćanskim wydzielono parcelę muzułmańską.

Ryc. 50 Położenie cmentarzy istniejących i planowanych względem granic Suboticy.

Źródło: opracowanie własne, 2013.

Oznaczenia cmentarzy: 1. istniejący w XVI w.; 2. i 3. istniejące w latach 1741–1777; 4a. i 4b. prawosławny w 1777 r.; 4b. i 4c. współczesny cmentarz prawosławny; 5. dawny mizar; 6. Kirkut; 7a. dawny cmentarz Bajski; 7b. współczesny cmentarz Bajski; 8a. stary cmentarz Kerski; 8a. i 8b. współczesny cmentarz Kerski; 9. cmentarz w Aleksandrowie; 10a. stary cmentarz Senćanski; 10b. współczesny cmentarz Senćanski.

Lokalizacje cmentarzy subotickich w końcu XVIII w. były ściśle związane z obszarami zamieszkałymi przez dane grupy wyznaniowe i etniczne. Cmentarz prawosławny, zwany także serbskim, znajduje się w północnej części, tradycyjnie zamieszkałej przez Serbów, określanej jako „Srpski kraj”. Na zachód od niego położony jest cmentarz żydowski, który wyznaczono w 1777 r., a zatem dwa lata po przyjęciu do miasta pierwszego wyznawcy wiary mojżeszowej. Jevrejsko groblje pozostaje tu wyjątkiem, gdyż w czasie jego powstania Żydzi mogli osiedlać się jedynie na wydzielonych obszarach

w centrum miasta i nigdy, nawet po uzyskaniu swobody wyboru miejsca zamieszkania, nie przenosili się w rejon kirkutu. Katolicy Buniewcy mieszkali w południowo-wschodniej części miasta, gdzie znajduje się cmentarz Kerski oraz Senćanski, aktualnie katolicki, protestancki i prawosławny. Węgrzy mieszkali w części zachodniej, gdzie leży rzymskokatolickie Bajsko groblje. Cmentarz w Aleksandrovie od początku swojego istnienia podzielony był na część katolicką i dwukrotnie większą prawosławną. Od końca XIX w. na istniejących cmentarzach wydzielano sektory dla przedstawicieli różnych wyznań (np. w 1938 r. cmentarz Senćanski podzielony był na część prawosławną, ewangelicką, reformatorską, katolicką), ale również dla dzieci, samobójców, biedoty, czy żołnierzy (zwane cmentarzami wojennymi, np. część na cmentarzu prawosławnym wydzielona dla Rosjan poległych w II wojnie światowej).

Ryc. 51 Cmentarze w Suboticy

a) cmentarz żydowski; b) Bajsko groblje;
c) parcela muzułmańska na cmentarzu Senćanskim; d) cmentarz prawosławny.

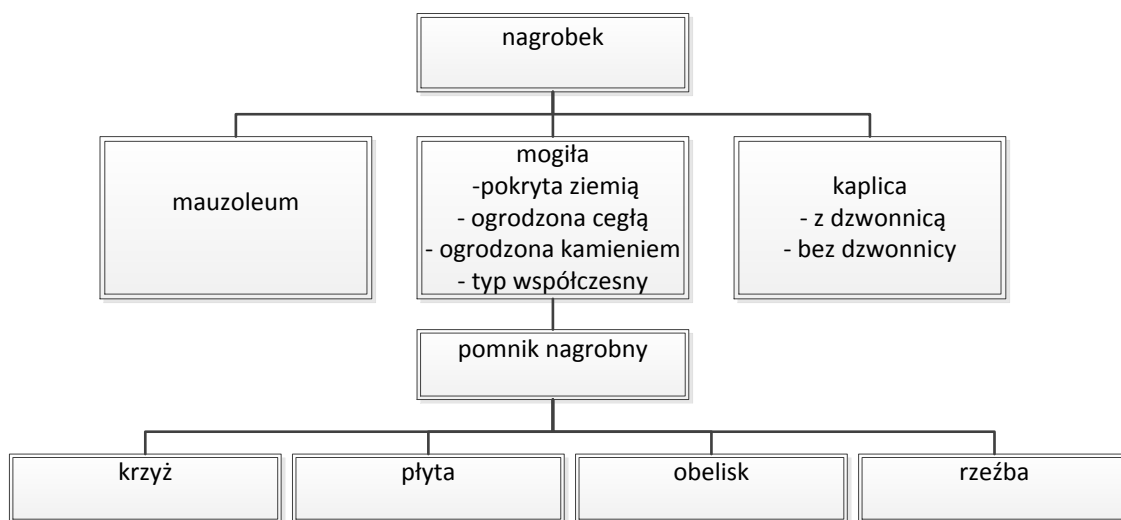
Źródło: fotografie własne, 2011.

Analiza miejsc pochówków pozwala wysnuć wniosek, iż sztuka sepulkralna więcej mówi o stylu, dostępnych funduszach oraz umiejętnościach kamieniarzy, niż wyznaniu zmarłego. Nagrobki w Suboticy są stosunkowo mało zróżnicowane, a ich typy powszechne na każdym z cmentarzy (ryc. 51 i 52). Część naziemna ma postać mogiły, mauzoleum (nie ma

ich na cmentarzach: Kerskim, Senćanskim i w Aleksandrovie) lub kaplicy grobowej, te ostatnie wznoszono od lat 80. XIX w. do początków XX wieku. Obecnie jest ich 10 na cmentarzu Bajskim, cztery na Senćanskim, trzy na prawosławnym, dwie na Kerskim, po jednej na żydowskim i w Aleksandrovie. Służą zarówno jako grobowce, miejsca odprawiania nabożeństw, jak i kaplice pogrzebowe. Architektonicznie wyróżnia się jedynie kirkut, a właściwie jego najstarsza część, w Suboticy nazywana nekropolią, gdzie pochówków dokonywano do I wojny światowej, macewy są ujednolicone, z inskrypcjami po hebrajsku, a ze względu na tradycje układania zmarłego nogami ku wschodowi, zaś głową ku zachodowi, wszystkie pomniki są orientowane. Pozostałe trzy parcele, przypominają prawosławne oraz katolickie z XX w.:

- zajmująca ponad połowę kirkutu część, w której dokonywano pochówków w międzywojniu, a pomniki nagrobne wykazują znaczne zróżnicowanie, w zależności od zamożności rodziny zmarłego;
- część, w której pochówki są od II wojny światowej, a nagrobki w formie mogiły pokrytej granitem, marmurem lub lastryko nie wyróżniają się na tle chrześcijańskich z tego okresu;
- kompleks memorialny w zachodniej części kirkutu (Vajcenfeld, 1987).

Specyficzne nagrobki słupowe tzw. kopijniki (węg. *fejfák* lub *kopjafa*) stawiali protestanci Szeklerzy, którzy przybyli z Podkarpacia do Suboticy podczas kolonizacji węgierskiej w czasie II wojny światowej. Rudinski (1980) wspomina trzy kopijniki na cmentarzu Senćanskim i jeden na Kerskim, jednakże podczas badań w 2011 r. i 2012 r. nie udało się odnaleźć żadnego.

Ryc. 52 Typy nagrobków na cmentarzach subotickich wg Rudinskiego (1980).

Źródło: opracowanie własne (2013) na podstawie: Rudinski (1980).

Elementem, który może być pomocnym przy przyporządkowaniu pomnika do określonej wiary są natomiast napisy oraz symbole umieszczane na płytach nagrobnych. Można przyjąć w uproszczeniu, iż cyrylica zaświadcza o prawosławiu, łacinka chorwacka o katolicyzmie, pismo węgierskie, a także gotyckie zachowane na nagrobkach na cmentarzu Bajskim, Kerskim i Senćanskim – o katolicyzmie lub protestantyzmie. Na nagrobkach muzułmańskich umieszczany jest półksiężyc, zaś na chrześcijańskich – zwykle krzyż łaciński, niepełniący więc funkcji dystynktywnej. W okresie SFRJ często rezygnowano z symboli religijnych umieszczając gwiazdę (wzorowaną na czerwonej, choć zwykle achromatyczną).

Ryc. 53 Obiekty zabytkowe na subotickich cmentarzach
a) nagrobek Istvána Iványia; b) kaplice na cmentarzu Bajskim;
c) kaplice na cmentarzu prawosławnym; d) cmentarz żydowski.
Źródło: fotografie własne, 2011.

Obiekty sakralne mają dużą wartość historyczną i artystyczną (ryc. 53). Za najstarszy pomnik w Suboticy przyjęto uważać płytę nagrobną z 1726 r. znajdującą się na podwórzu cerkwi, gdzie znaleźć można również płytę zapisaną cyrylicą z 1834 r., kiedy językiem urzędowym była łacina. Obelisk Ostojicia z 1882 r. na cmentarzu prawosławnym przyjmuje się za najstarszy w mieście. Liczne kaplice oraz nagrobki objęte są ochroną zabytkową (tab. 9).

Tab. 9 Zabytkowe obiekty sepulkralne w Suboticy.

Lp.	Cmentarz	Obiekt	Rok powstania	Forma ochrony
1.	Bajski	Kaplica grobowa Balog	1903	pomnik kultury
2.		Kaplica grobowa Vuković-Marton	1901	pomnik kultury
3.		Kaplica grobowa Lihtnekert	1913	pomnik kultury
4.		Kaplica grobowa Deak	1911	pomnik kultury
5.		Kaplica grobowa sveštenička (Kertes)	1901	pomnik kultury
6.		Kaplica grobowa Dulić	1906	pomnik kultury
7.		Kaplica grobowa Peić	1903	pomnik kultury
8.		Kaplica grobowa Almaši-Antunović	1879	pomnik kultury
9.		Kaplica grobowa Vojnić	1879	pomnik kultury
10.		Kaplica grobowa Verte-Maćaš	1928	pomnik kultury
11.		Nagrobek Istvána Iványia	1917	znamienite miejsce o dużej wartości
12.		Secesyjny nagrobek Ferenc Gaála	1906	znamienite miejsce o dużej wartości
13.		Nagrobek Ernő Lányia	1928	znamienite miejsce o dużej wartości
14.		Postmodernistyczny nagrobek dr. Babijana Malagurskiego	1944	znamienite miejsce
15.	Prawosławny	Neoklasycystyczna kaplica grobowa Ostojić	1882	pomnik kultury
16.		Eklektyczna kaplica grobowa Milinović	1898	pomnik kultury
17.		Klasycystyczna kaplica grobowa Radić	1868	pomnik kultury
18.	Żydowski	Cmentarz żydowski	1777	pomnik kultury

Obiekty cmentarne chronione prawnie przez Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture Subotica, 2012.

Źródło: opracowanie własne (2013) na podstawie: rs.heritage-su.org.rs.

Cmentarze i świątynie są świadectwem ciągłości historii miasta, jego rozwoju społecznego i przestrzennego. Świątynie wyznaczają centra lokalne zajmowane przez określone grupy etniczne i wyznaniowe, cmentarze zaś – ich skraj. Sztuka sakralna i sepulkralna jest wyrazem obyczajów, moralności, ewolucji duchowej i kulturowej oraz języka, dokumentuje obecność społeczności na obszarze oraz hierarchię ich członków. Cmentarze, podobnie jak i świątynie w Suboticy, są znakami wielokulturowości, która akcentowana jest poprzez wydzielanie na jednej nekropolii parcel dla różnych wyznań, pochówki na częściach przeznaczonych dla wiernych określonej religii, także wyznawców innych (szczególnie w przypadku grobów małżeństw mieszanych), ujednolicone nagrobki, a także niektóre symbole (krzyż łaciński także na cmentarzach prawosławnych, pięcioramienna gwiazda). Cechami wskazującymi na wyznanie, a tym samym narodowość zmarłego, są głównie nazwiska oraz ich zapis. Te dwa elementy czytelne są także na, wykazujących częstokroć związek z konkretną wspólnotą, pomnikach.

4.3. Pomniki

Burząc pomniki, oszczędzajcie cokoły. Zawsze mogą się przydać.

Stanisław Jerzy Lec, 1987, *Myśli nieuczesane*

Subotica stanowi przykład miasta, którego mieszkańcy bardziej cenili kulturę rolną niż wysoką. Światowe trendy w sztuce docierały tu poprzez architekturę, podczas gdy malarstwo przemawiało w mniejszym, zaś rzeźba – w znikomym stopniu. W atmosferze, w której przedkładano funkcjonalność przestrzeni nad jej estetykę i dekoracyjność, zainteresowanie pomnikami, zarówno ogółu mieszkańców, jak i prominentów, było nieznaczne. Zmiany stosunku do posągów w mieście do początków XX w. miały charakter ewolucyjny, przy czym decyzje polityczne, konflikty zbrojne i wyniki z nich zmiany granic, przyniosły rewolucje także w rzeźbie upamiętniającej. Bela Duranci, backi historyk sztuki, wyróżnił cztery, ściśle związane z przełomami historycznymi, okresy w dziejach sztuki kommemoratywnej w Suboticy:

- do 1918 r., tj. do zakończenia I wojny światowej, kiedy Subotica pozostawała pod władzą węgierską;
- międzywojnie (1918–1941), gdy Subotica była w granicach Królestwa SHS i w Banowinie Dunajskiej w Królestwie Jugosławii;
- II wojna światowa (12 kwietnia 1941 r. – 10 października 1944 r.) – Subotica, jak i cała Baczka, administracyjnie należała do Południowych Węgier;
- jugosłowiański (od 10 października 1944 r.), kiedy Subotica była w granicach SFRJ (Duranci, Gabrić Počuča, 2001).

W świetle, znajdujących odzwierciedlenie również w pomnikach oraz ich lokalizacji w przestrzeni miasta, wydarzeń politycznych ostatnich dekad, zapoczątkowanych wojną domową i dezintegracją Jugosławii, które pociągnęły za sobą istotne zmiany dotyczące kwestii mniejszości narodowych, czy swobody wyznania, stosownym jest wyznaczenie kolejnego etapu:

- współczesny (od 1991 r., czyli rozpoczęcia rozpadu SFRJ).

Pomniki częstokroć same przekazują historię i okoliczności ich powstania, które zidentyfikować można poprzez analizę typu, tematyki, stylu, lokalizację, czy wreszcie inskrypcje. Uzyskane informacje, odczytane podczas badań terenowych, uzupełnione zostały lekturą monografii Beli Duranci i Very Gabrić Počučky *Pomniki publiczne gminy Subotica* (2001) – jedynej, a zarazem rzetelnej i wyczerpującej publikacji poświęconej tradycji

kommemoracji w Suboticy, oraz danymi zaczerpniętymi z profesjonalnego serwisu poświęconego rzeźbom w Serbii, prowadzonego przez Stowarzyszenie na rzecz Kultury i Współpracy Międzynarodowej „Rzeka” Apatin (srb. *Udruženje za kulturu i međunarodnu saradnju „Reka” Apatin*; www.skulpture-srbija.com). Podczas inwentaryzacji terenowej starano się uzyskać informacje o pomnikach poprzez odczytywanie inskrypcji, które stanowiły podstawę do późniejszego zaklasyfikowania pomnika-znaku do odpowiedniej wspólnoty kultur narodowych. Sięgnięcie do literatury wynikało z chęci przeprowadzenia analiz diachronicznych i poznania historii pomników, które usunięto z Suboticy przed 2011 r., czyli tych, których autorka nie mogła sama zinwentaryzować. Rozpatrywane znaki upamiętniające uporządkowane zostały według wymienionych okresów, a ponadto motywów oraz typów, wśród których wyróżniono następujące:

- pomniki i rzeźby sakralne – związane głównie z katolicyzmem, przedstawiające postaci świętych w formie rzeźby wolnostojącej lub w kapliczkach, identyfikowane dzięki atrybutom, rzadziej inskrypcjom;
- popiersia – upamiętniające postaci ważne dla społeczności subotickiej, ustawiane na postumentach, na których zwykle widnieje wyłącznie imię i nazwisko oraz lata życia postaci, rzadziej profesja, nazwisko autora czy data ustawienia;
- pomniki przedstawiające – zarówno antropomorficzne (w tym portretowe), jak również zoomorficzne o zróżnicowanej tematyce (np. „Gniazdo” upamiętniające ofiary wojny domowej);
- rzeźby współczesne – abstrakcyjne, wzorowane głównie na syntetyzmie Moore’a;
- płyty pomnikowe – wolnostojące płyty na kilkucentymetrowych postumentach, których istotą jest nie forma, lecz treść;
- tablice pamiątkowe – umieszczane na świątyniach, domach i innych budynkach, informujące o historii obiektu i osób z nim związanych;
- fontanny – o funkcji estetycznej, jak również upamiętniającej miejsca, w których dawniej znajdowały się studnie miejskie, ujęcia wody, akweny lub ciek;
- grobowe założenia pomnikowe – zarówno w przestrzeni otwartej miasta, jak też na cmentarzach, wyznaczają obszar kompleksów wojennych grobów zbiorowych oraz mogił, którym towarzyszą obeliski, rzeźby przedstawiające (pełne i reliefy) z wyrytymi inskrypcjami dotyczącymi zmarłych oraz ich zasług.

Wyszczególnione typy nie uwzględniają krzyży przydrożnych oraz na rozstaju dróg, obecnych w mieście, lecz nie ujętych w pracy, gdyż możliwa byłaby tylko synchroniczna analiza ich lokalizacji. Brak literatury poświęconej temu zagadnieniu oraz zatarcie

umieszczonych na krzyżach inskrypcji, stały na przeszkodzie odtworzenia ich pełnej historii, dlatego też zostały pominięte w dalszej analizie.

Okres do 1918 roku

Jako pierwsze w przestrzeni publicznej Suboticy pojawiły się pomniki i rzeźby sakralne. W 1810 r. Vermes Lajos ufundował figurę św. Jana Nepomucena, która stała przy obecnym placu Republiki. W 1888 r. zastąpiono ją kolejnym nepomukiem i umieszczono w niszy budynku stojącego przy placu, gdzie monochromatyczna (brązowa) rzeźba stoi do dziś.

Pierwszy pomnik wolnostojący, nie będący związanym ze sztuką sepulkralną, ustawiony został na cześć Trójcy Świętej 20 sierpnia 1815 roku. Jego autorem jest Karl Salzer z Somboru, a sfinansowany został przez Mátyása Bajsaia Vojnitsa. Ulokowano go na dzisiejszym placu Republiki, przed ratuszem. Istnieje legenda mówiąca, iż było w tym miejscu błoto, którego nie dało się osuszyć. Dopiero po przyniesieniu darów w postaci płodów rolnych, ziemia wyschła, a wdzięczność skierowała suboticzan ku wzniesieniu pomnika. Na postumencie umieszczono barokowe figury: Niepokalane poczęcie, anioły uosabiające Wiarę i Miłość, św. Mateusza (patrona fundatora), na szczycie zaś przedstawieni są Bóg Ojciec i Syn Boży wokół kuli ziemskiej, nad którymi wznosi się Duch Święty wyobrażony przez gołębicę wśród promieni. Interesujące jest figuralne wyobrażenie Trójcy Świętej, nie zaś jako, popularniejsze, symboliczne wszechwidzące oko. Pierwotnie pomnik był polichromowany, jednakże po renowacji w 1912 r. nie przywrócono barw, a figury z czasem utraciły część atrybutów.

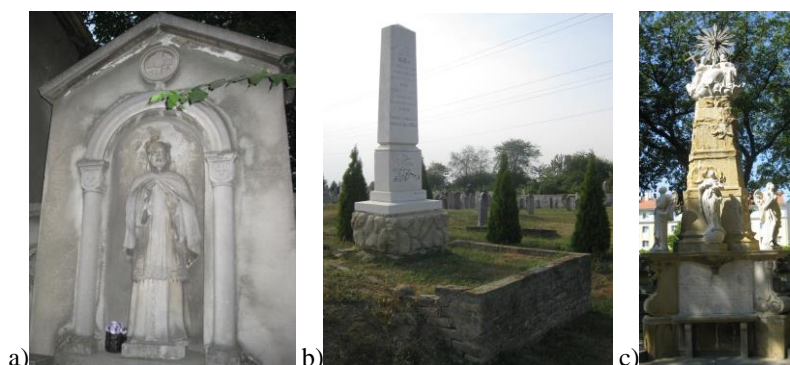
W 1855 r. Antonija Perić ufundowała rzeźbę św. Rocha, którą ustawiono na wprost Dudovej šumy. Polichromowane wyobrażenie postaci świętego umieszczono w niszy kapliczki, do której odbywały się pielgrzymki z kaplicy pod wezwaniem tego świętego. Wolnostojący posąg nadal znajduje się w pobliżu parku, przed kościołem św. Krzyża (dawna kaplica Marii Vojnić Tošinice). W 1871 r. w mieście stało kolejne przedstawienie Jana Nepomucena, świętego czczonego głównie jako patrona szczerej spowiedzi oraz chroniącego przed powodzią. Święty miał również orędować w kwestii ochrony pól i zasiewów przed powodzią i suszą, czym tłumaczyć można obecność aż dwóch nepomuków w praktycznie pozbawionej wód powierzchniowych stolicy północnej Baczki. Subotica przed I wojną światową była rozwijającym się miastem o charakterze agrarnym, którego mieszkańcy skłaniali się chętniej ku wierze, racjonalizmowi i praktycyzmowi, niż ku estetyce przestrzeni. W latach 80. XIX w. prawdopodobnie powstały figury drogi krzyżowej, która obecnie jest

przy trasie do Somboru. Pomniki sakralne dawały wyraz głębokiej religijności suboticzan. Kolejne monumenty świadczyły o poprawności politycznej, a także braku sublimacji w odniesieniu do miejscowych twórców.

W 1899 r., 3 grudnia, na placu przed dzisiejszą Biblioteką Miejską, stanął dziesięciometrowy obelisk upamiętniający zwycięską dla Węgrów bitwę pod Kaponją⁴¹. Wieńczyła go rzeźba turula, nic więc dziwnego, iż tuż po utworzeniu Królestwa SHS artystyczne przedstawienie mitycznego ptaka, a wkrótce także sam obelisk, usunięto z miasta.

Wyrazem solidarności z rządem budapesztańskim oraz ogólnoeuropejskiego zainteresowania tragicznie zmarłą cesarzową Elżbietą Bawarską (powszechnie nazywaną Sissi), były jej popiersia – w 1900 r. ustawiono jedno w parku przy stacji kolejowej, kolejne – przy ówczesnych koszarach. Uwielbienie dla Sissi, której przypisywana jest znaczna rola w przyczynieniu się do powstania Austro-Węgier, minęło wraz z podpisaniem traktatu w Trianon. Historia tych portretów odzwierciedla nie tylko nastroje polityczne, jest też wyrazem konserwatyzmu oraz artystycznego asekurancтва władz miasta, które z chęcią przyjęły *chef d'oeuvre* korzystającego z protekcji Budapesztu Alajosa Stróbla. Podarunek Ede Telcsa, urodzonego w Bai, lecz wychowanego w Suboticy żydowskiego rzeźbiarza, który przekazał popiersie żony Franciszka Józefa I miastu, jako świadectwo wdzięczności i estymy dla swojej przybranej ojczyzny, stanął w mniej reprezentacyjnym miejscu, a jego autor, choć znalazł poklask na Węgrzech, nigdy nie został uznany w Suboticy.

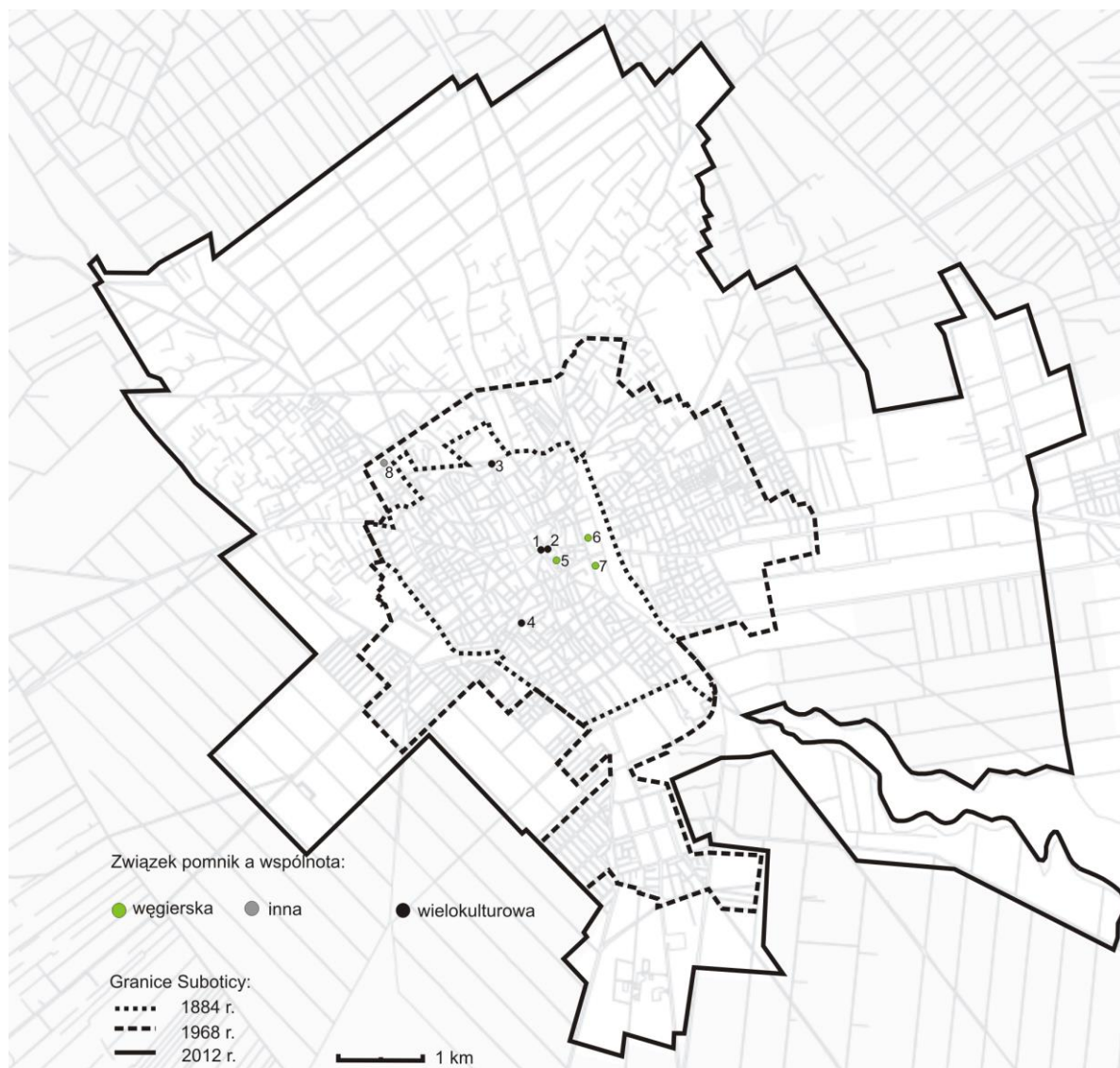
Ostatnim pomnikiem z tego okresu jest, ustawiony w 1908 r. na cmentarzu żydowskim, obelisk upamiętniający żydowskie ofiary rewolucji 1848 r. (ryc. 54). Umieszczony na nim tekst, dziś praktycznie nieczytelny, mimo asymilacji i madziaryzacji subotickich Żydów, jest w języku hebrajskim i węgierskim.

Ryc. 54 Wybrane pomniki subotickie powstałe przed I wojną światową
a) Jan Nepomucen (1872); b) żydowskich ofiar rewolucji 1848 r.; c) Trójca Święta.
Źródło: fotografie własne, 2011.

⁴¹ Bitwa pod Kaponją – bitwa stoczona podczas powstania węgierskiego, 4 lub 5 marca 1849 r. pod Kaponją (przysiółek Tavankutu) między zwycięskimi wojskami węgierskimi a serbskimi. Pomniki upamiętniające miejsce walk wzniesiono tam w 1999 roku.

Ówczesne władze miasta wykazały się przezornością i, mimo rozkazu HEMOB⁴² z 1917 r. o upamiętnieniu tragicznie zmarłych w czasie walk żołnierzy węgierskich i upomnieniu z 1918 r., nie wzniosły pomnika bohaterów I wojny światowej. W momencie upadku Austro-Węgier, w Suboticy było więc osiem monumentów. Do ogółu społeczeństwa odnosiły się wyłącznie, przetrwałe do dziś, pomniki sakralne, pozostałe zaś wyrażały aprobatę dla Węgier. Pomniki, z wyjątkiem rzeźby niedocenionego Telcsa oraz obelisku żydowskich ofiar rewolucji 1848 r., ulokowano w reprezentacyjnej części centralnej (ryc. 55).

Ryc. 55 Pomniki subotickie do 1918 r. (schemat).

Źródło: opracowanie własne, 2014.

Sakralne: 1. św. Jan Nepomucen (1810); 2. Trójca Święta (1815); 3. św. Roch (1855); 4. św. Jan Nepomucen (1871);

Pomniki przedstawiające: 5. Bitwa pod Kaponią (1899);

Popiersia: 6. Sissi (1900); 7. Sissi (b.r.);

Grobowe założenia pomnikowe: 8. pomnik żydowskich ofiar rewolucji 1848 r. (1908).

⁴² Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság (HEMOB) – węgierska komisja ds. zachowania pamięci o zmarłych bohaterach I wojny światowej.

Wśród ośmiu pomników subotickich powstałych w czasach panowania węgierskiego, aż cztery odnosiły się do wiary, uznane więc zostały za wielokulturowe. Pomniki sakralne związane są z katolicyzmem, gdyż tradycja bizantyjska w prawosławiu zakazuje wznoszenia kultowych rzeźb antropomorficznych. Pomnik poświęcony żydowskim ofiarom rewolucji 1848 r. uznany został na odnoszący się do innych wspólnot. Pozostałe pomniki nawiązują zaś do wspólnoty węgierskiej. Dotyczy to także popiersi cesarzowej Sissi, w Suboticy bardzo szanowanej przez Węgrów, których była popieczniczką. W okresie tym w ogóle nie było natomiast pomników nawiązujących bezpośrednio do żywiołu słowiańskiego Suboticy.

Międzywojnie

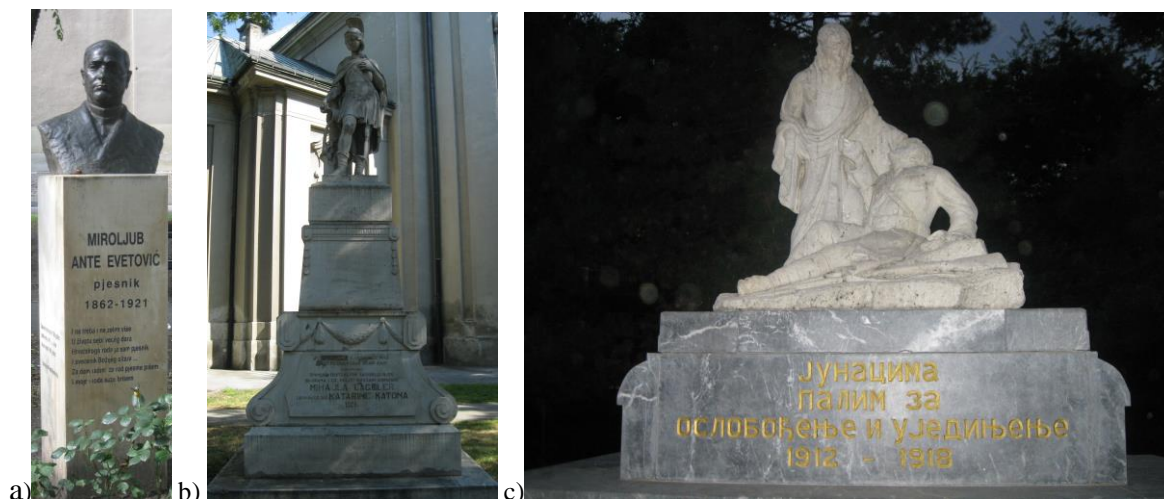
Po I wojnie światowej artystyczne środowisko Baczki straciło kontakt ze sztuką emanującą z Budapesztu. Na margines pamięci przesuwano wszystko, co kojarzone być mogło z madziaryzacją, w tym także pomniki wyrażające związek z Węgrami, które zastępowano monumentami solidaryzującymi suboticzan ze Słowianami południowymi. W trosce o spełnienie obowiązku kreowania właściwej postawy obywatelskiej, przedkładano temat nad artyzmem, choć przyjęto również dzieła tak wybitnych rzeźbiarzy XX w. jak Ivan Meštrović (1883–1962), czy Petar Pallavicini (1887–1958).

W okresie tym wykazano się praktycyzmem. Pomnik bitwy pod Kaponią pozbawiony został turula – mitycznego ptaka, symbolu narodowego Węgier, zaś umieszczono na nim datę 13 listopada 1918 r., w efekcie czego co roku, aż do usunięcia obelisku w 1926 r. lub w 1927 r., zbierała się przed nim ludność słowiańska upamiętniając historyczną datę wyzwolenia Suboticy spod władzy węgierskiej. Zręcznie wykorzystano podstawę przygotowywaną w czasie wojny pod posąg bohaterów węgierskich, która posłużyła jako postument pomnika *Poległych za wyzwolenie i zjednoczenie 1912–1918*, który w 1925 r. stanął w pobliżu koszar przy placu Puszkina. Kompozycja jest piramidalna, a wieńczy ją wpisana w trójkąt grupa postaci. Początkowym zamysłem artysty była figura Chrystusa nad rannym żołnierzem węgierskim, lecz po zakończeniu wojny, dzięki drobnym korektom umundurowania, żołnierz stał się Serbem. Na płycie widnieje inskrypcja w serbskiej cyrylicy, a całość interpretowana jest jako wyraz poświęcenia i symbolicznego zwycięstwa Serbii w wojnach bałkańskich i w I wojnie światowej.

Najistotniejszym wydarzeniem tego okresu jest wzniesienie pomnika cara Jovana Nenada, którego uroczyste odsłonięcie w dniu 27 listopada 1927 r., na które zaproszony był książę Paweł Karadziordziewić, stało się kolejną manifestacją dominacji żywiołu słowiańskiego nad madziarskim w Suboticy. W 1927 r. obchodzono czterechsetną rocznicę

śmierci samozwańczego cara, którego efemeryczne państwo było jedynym słowiańskim w Baczce aż do zakończenia I wojny światowej. Pomnik ustawiono przed biblioteką miejską, gdzie uprzednio był obelisk bitwy pod Kaponią. Petar Pallavicini, autor dzieła, umieścił cara Jovana Czarnego w otoczeniu Suboty Vrlicia i Fabijana Literaty.

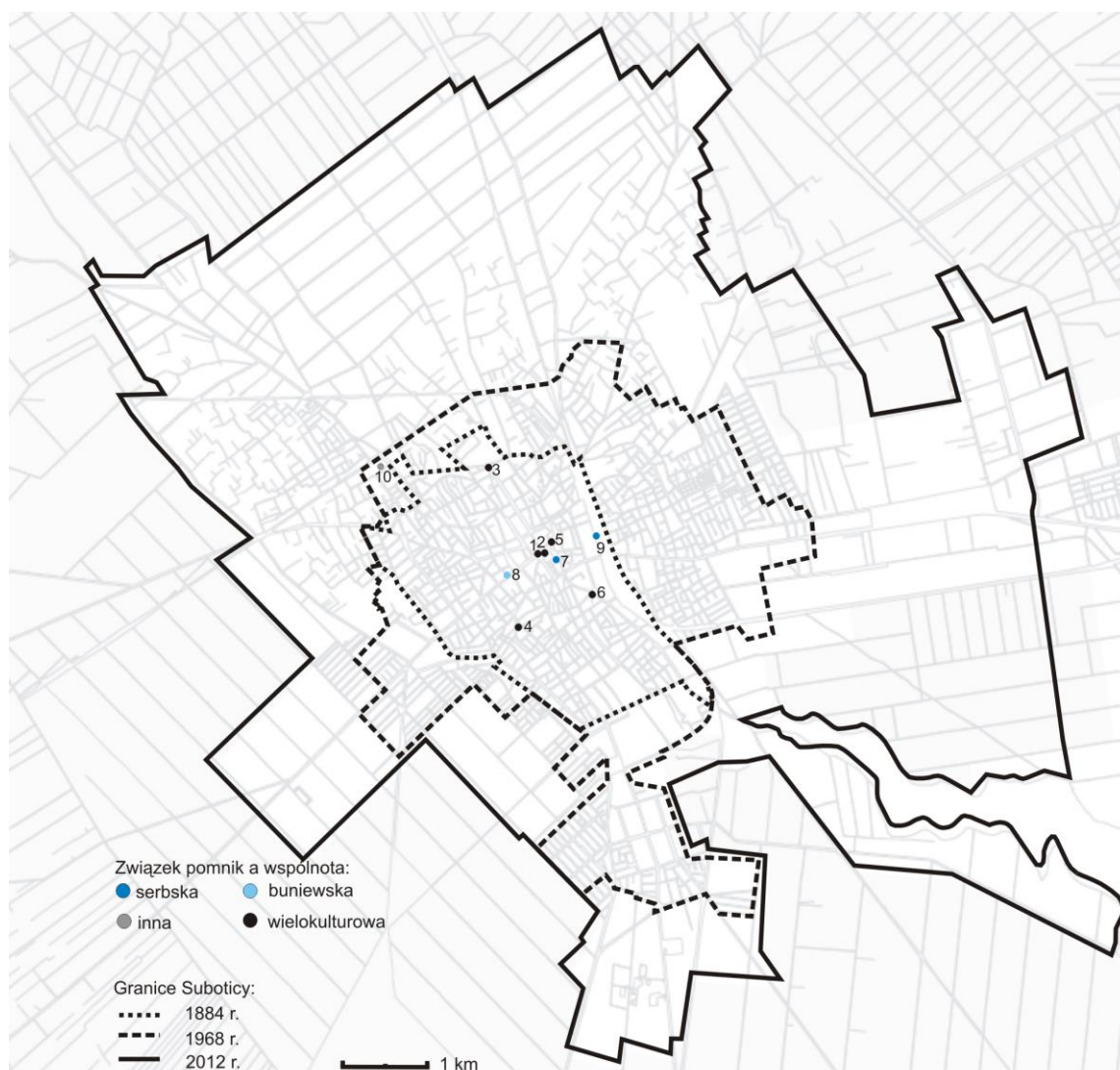
W latach 20. XX w. w Suboticy, w ramach serbizacji, prowadzono akcje wymierzone przeciwko Węgrom i utożsamianego z nimi katolicyzmowi. Odnotowano kilka aktów wandalizmu, w tym dotyczące rzeźbę św. Jana Nepomucena (przy Beogradski put), którą musiano odrestaurować w 1938 roku. Atmosfera była nieprzychylna, lecz udało się w dniu 15 sierpnia 1926 r. ustawić rzeźbę św. Floriana na placu Jovana Nenada, przed kościołem franciszkańskim. Celowość pomnika to ochrona miasta przed pożarem, o czym zaświadcza inskrypcja w języku chorwackim (ryc. 56).

Ryc. 56 Wybrane pomniki subotickie powstałe w międzywojniu

a) popiersie Ante Evetovicia; b) św. Florian; c) *Poległych za wyzwolenie i zjednoczenie 1912–1918.*
Źródło: fotografie własne, 2011.

W latach 30. XX w. Subotica wzbogaciła się o dwa obiekty upamiętniające. W 1936 r. w mieście stanęło popiersie poety i duchownego Ante Evetovicia (pseudonim Miroljub) dłuta wybitnego artysty – Ivana Meštrovicia, który wykonał rzeźbę w 1930 roku. Ustawione zostało przy kościele św. Teresy. Dwudziestą rocznicę wyzwolenia miasta uczczono skromną tablicą pamiątkową na stacji kolejowej. Lakoniczna inskrypcja w serbskiej cyrylicy informowała o przybyciu do Suboticy w dniu 13 listopada 1918 r. wojska serbskiego.

Ryc. 57 Pomniki subotickie w międzywojniu (schemat).

Źródło: opracowanie własne, 2014.

Sakralne: 1. św. Jan Nepomucen (1810); 2. Trójca Święta (1815); 3. św. Roch (1855); 4. św. Jan Nepomucen (1871); 5. św. Florian (1926);

Pomniki przedstawiające: 6. *Poległych za wyzwolenie i zjednoczenie 1912–1918* (1925); 7. car Jovan Nenad (1927);

Popiersia: 8. Ante Evetovicia Miroljub (1936);

Tablica pamiątkowa: 9. o przyjeździe wojska serbskiego 13 listopada 1918 r. (1938);

Grobowe założenia pomnikowe: 10. pomnik żydowskich ofiar rewolucji 1848 r. (1908).

W przeddzień wybuchu II wojny światowej w Suboticy było dziesięć pomników, z czego sześć związanych z katolicyzmem (pięć przedstawiało postaci świętych, jeden – buniewskiego księdza). Z poprzedniego okresu przetrwały jedynie pomniki związane z wiarą, wszystkie o wymowie politycznej usunięto, stawiając na ich miejsce nowe, o wymowie proserbskiej (ryc. 57). Nadal dominowały więc pomniki-znaki o wymowie wielokulturowej. Zmiana władzy zaowocowała usunięciem pomników utożsamianych z poprzednią, węgierską, i wprowadzaniem nowych, opiewających Słowian w Suboticy.

II wojna światowa

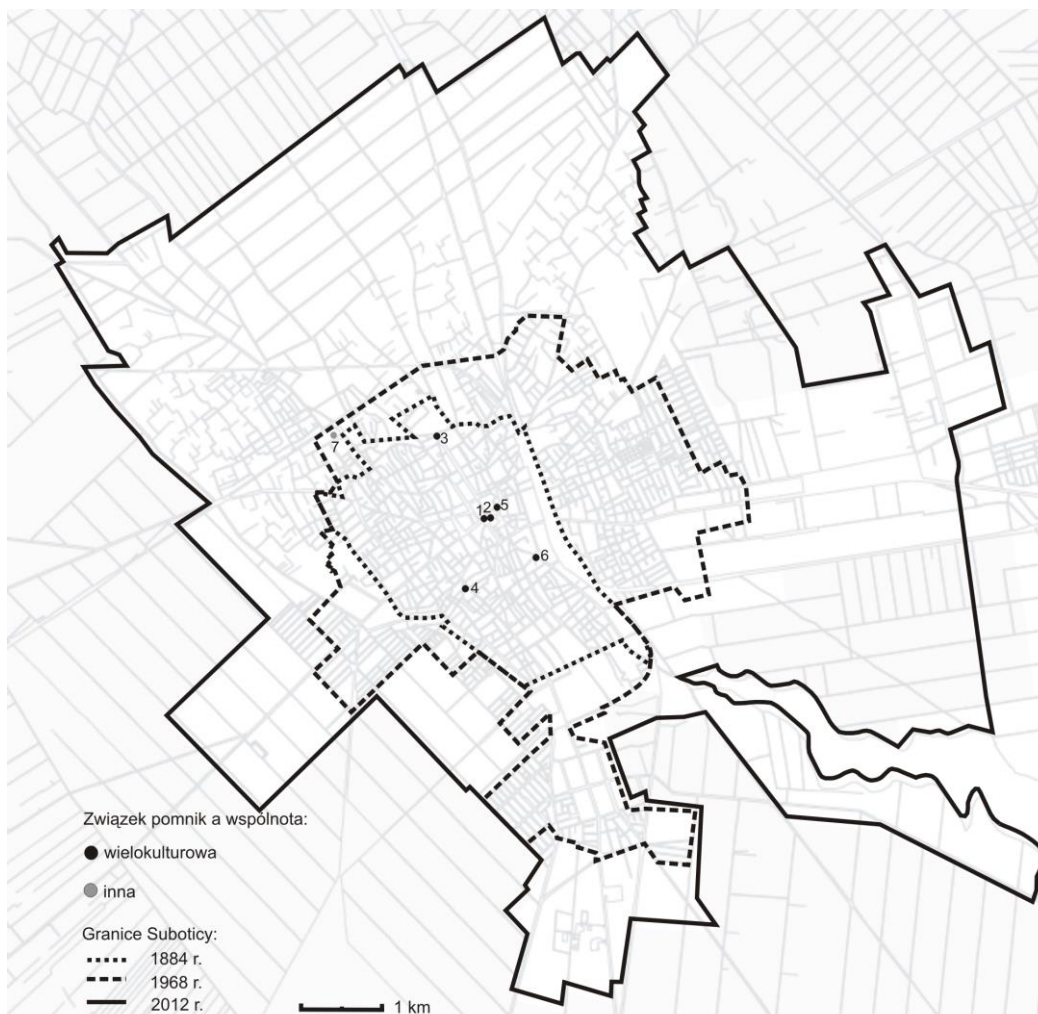
Interim II wojny światowej to czas tworzenia kolejnej warstwy palimpsestu przestrzeni. Sprawujący władzę, bez względu na opcje polityczne, dążą do jednego – ekspozycji swej siły przy jednoczesnym degradowaniu roli poprzedników. W im większej opozycji pozostają względem siebie, tym działania są bardziej wyraziste, również te prowadzące do manipulacji wartościami w przestrzeni miasta. *Modus operandi* okupantów węgierskich był więc tożsamy z rządzącymi w Suboticy w międzywojniu. W 1941 r. przystąpiono do likwidacji pomników gloryfikujących żywioł słowiański: figury na pomniku cara Jovana Nenada czekała oficjalna i uroczysta dekapitacja (*sic!*), usunięto tablicę pamiątkową ze stacji kolejowej oraz popiersie Buniewca Evetovicia. Zdecydowano o wzniesieniu założenia, którego celem miała być kommemoracja żołnierzy węgierskich, a przedsięwzięcia tego, podobnie jak analogicznego w końcu I wojny światowej, nie udało się zrealizować.

Ryc. 58 Zniszczone w czasie II wojny światowej rzeźby pomnika *Poległych za wyzwolenie i zjednoczenie 1912-1918*.

Źródło: fotografia własna, 2012.

Na uwagę zasługuje fakt, iż nie usunięto pomnika *Poległych za wyzwolenie i zjednoczenie 1912–1918* (ryc. 58). Racjonalnym wytłumaczeniem mogącym uzasadnić ten fakt, jest wkomponowana w monument figura Chrystusa, przez którą węgierscy okupanci mogli uznać rzeźbę za kultową, a tych kasacja nie obejmowała.

Ryc. 59 Pomniki subotickie w momencie zakończenia II wojny światowej (schemat).

Źródło: opracowanie własne, 2014.

Sakralne: 1. św. Jan Nepomucen (1810); 2. Trójca Święta (1815); 3. św. Roch (1855); 4. św. Jan Nepomucen (1871); 5. św. Florian (1926);

Pomniki przedstawiające: 6. *Poległych za wyzwolenie i zjednoczenie 1912–1918* (1925);

Grobowe założenia pomnikowe: 7. pomnik żydowskich ofiar rewolucji 1848 r. (1908).

W efekcie polityki władz węgierskich, w momencie zakończenia działań wojennych w mieście, liczba pomników zmniejszyła się do sześciu (ryc. 59), odczytywanych jako mających związek z katolicyzmem oraz obelisku na cmentarzu żydowskim, który, podobnie jak inne obiekty należące do tej społeczności, nie ucierpiał podczas okupacji. W wyniku bombardowania w 1944 r., częściowo zniszczony został pomnik *Poległych za wyzwolenie i zjednoczenie 1912–1918*. Większość figur usuniętych lub zniszczonych podczas wojny, do czasu ich przywrócenia, przeniesiono do muzeum, a z czasem stały się elementem jego ekspozycji. Działania władz węgierskich, w wyniku których usunięto pomniki nawiązujące do Słowian w Suboticy, sprawiły, że w mieście pozostały tylko te obiekty, które uznane są przez autorkę za znaki wielokulturowości.

Okres jugosłowiański

Bezpośrednio po zakończeniu działań wojennych w 1945 r., w Federacyjnej Ludowej Republice Jugosławii, artyści w twórczości nie mogli wyrażać siebie, działali *in memoriam* nowej władzy. Sztuką zawładnął socrealizm, który w prostej i wymownej formie miał przemawiać do szerokich mas społeczeństwa. Postawa ta, wyniosła na piedestał, *nomen omen*, rzeźbę, dzięki której zapełniano pustkę powstałą w przestrzeni miejscowości po eksterminacjach i bombardowaniach, oraz w życiu obywateli po utracie bliskich, których bohaterską postawę gloryfikowano pomnikami. Monumenty były względnie jednorodne tematycznie, pojawiały się na nich stałe motywy (partyzanci, walczący z karabinem w rękę, ranny żołnierz, anonimowi bohaterowie, portrety aktywistów). Wizerunki postaci charakteryzował realizm, a sceny – teatralność i pompatyczność. Uroczyste odsłonięcia pomników były rytuałami, które służyły szerzeniu ideologii. Swobodę wypowiedzi artyści jugosłowiańscy zyskali w latach 60. XX w., do czego przyczyniła się zmiana polityki i większe otwarcie na Zachód, skąd docierały nowe wzorce, których wyznacznikiem stała się twórczość Henry’ego Moore’a czy Ossipa Zadkine’a (Duranci, Gabrić Počuča, 2001). Rozwój sztuki pomnikowej w Suboticy w 2. połowie XX w. związany jest z pracownią Tomy Rosandicia (Tomaso Vincenzo), który był mistrzem dla młodych backich rzeźbiarzy, w tym dla Any Bešlić.

Nagłącą potrzebą po II wojnie światowej były grobowe założenia pomnikowe, na których artystyczną wartość przekładał się czas, jakim dysponowano na przygotowanie i realizację projektu. Najczęściej stawiano więc ascetyczne obeliski, które nie wymagały nakładów czasu, wybitnych umiejętności, a jednocześnie dawały przestrzeń, którą zapełnić można inskrypcjami. Pierwszym tego typu obiektem w Suboticy, był kompleks obejmujący groby żołnierzy radzieckich, w 1944 r. pochowanych na placu przed biblioteką miejską, a wkrótce przeniesionych na cmentarz prawosławny. Zimą 1944–1945 roku zrealizowano założenie, nad którym pracowali Antun Rudinski, László Király, Dušan Gencel według projektu Franjo de Negri. Zamysłem autorów był piramidalny obelisk zwieńczony sierpem i młotem w otoczeniu dwóch grobów zbiorowych oraz 57 pojedynczych mogił. Wykorzystano różne dostępne materiały budowlane (w tym pozyskane ze zburzonych koszar), które okazały się na tyle nietrwałe, iż w 1984 r. musiano przystąpić do gruntownej renowacji. Odnaleziono wówczas wmurowany w obelisk granat z ukrytymi dokumentami dotyczącymi budowy pomnika. Odnowiono też inskrypcje wedle oryginalnych – wszystkie w języku rosyjskim, głoszące chwałę „czerwonoarmistom sierżantom i oficerom trzeciego frontu ukraińskiego, poległych w walce z faszyzmem, za wolność ojczyzny i wyzwolenie

narodów”, gloryfikujące pamięć o „armii broniącej świata i przyjaźni między narodami wszystkich krajów”.

Ryc. 60 Grobowe założenia pomnikowe upamiętniające ofiary II wojny światowej
a) pomnik czerwonarmistów na cmentarzu prawosławnym; b) pomnik na cmentarzu żydowskim.
Źródło: fotografie własne, 2013.

W analogiczny, choć artystycznie bardziej dopracowany sposób, upamiętniono tragiczne losy subotickich Żydów (ryc. 60). Na odsłonięty 5 września 1948 r. na kirkucie projekt Lajčo Dajča składa się obelisk, grób zbiorowy oraz 10 pojedynczych, w których pochowano powieszonych w Suboticy 18 listopada 1941 roku. Inskrypcje w nieużywanym w mieście języku hebrajskim oraz serbsko-chorwackim (łacinka) wspominają 400 żydowskich suboticzan, miejsca ich kaźni – od tzw. żółtego domu w Suboticy, poprzez obozy zagłady (Auschwitz, Dachau, Matchausen, Stutthof, Budapest, Bergen Belsen i inne), miejsca walk i pracy przymusowej (front wschodni, Bor-Cservernka, Hidegség itp.), a także niosą hasła dziękczynne („Za życie wasze wolność nasza”).

Największym i zarazem pełnym artyzmu kompleksem memorialnym pierwszych lat powojennych jest pomnik *Poległych Walczących i Ofiar Terroru Faszystowskiego* (ryc. 61), za który przyjęło się w Serbii uważać okupację węgierską w czasie II wojny światowej. Monumentalne założenie powstało na placu przed kościołem św. Teresy (dziś plac Ofiar Faszyzmu), gdzie w 1946 r. pochowano poległych suboticzan. W latach 1950–1952 wzniesiono posąg, którego autorem jest Toma Rosandić, a projektowali Antun Rudinski,

Rózsa Pletikoszity, Duško Gencel. Historia tego założenia zbieżna jest z losami pomnika upamiętniającego ofiary walk w latach 1912–1918. Także i w tym przypadku fundament pod niego dały władze węgierskie, które planowały wzniesienie posągu dla kommemoracji bohaterów wojennych, jednakże zdobycie Suboticy przez wojska jugosłowiańskie uniemożliwiło sfinalizowanie projektu. Po zakończeniu działań zbrojnych ogłoszono konkurs, w którym uczestniczący rzeźbiarze musieli wykorzystać istniejący już postument. Zwycięska koncepcja Rosandicia to modernistyczne i ponadczasowe dzieło, przez które przemawia uniwersalna symbolika. Od strony południowej schody horyzontalnego pomnika, kierują spojrzenie przechodniów na relief przedstawiający nagich, anonimowych walczących. Kompozycja izokefaliczna, statyczna, ukazuje dramatyczną walkę, chaos wojennej zawieruchy, a nagość i brak atrybutów żołnierzy czyni z nich alegorię poświęcenia i heroizmu, niesie metaforę krętej drogi do wolności. Nad płaskorzeźbą Rosandić umieścił figurę pełną, którą jest półnaga kobieta unosząca w dłoniach, nad ciałem poległego, wieniec laurowy – jedyny symbol śmierci w kompozycji. Strona północna pomnika, dla kontrastu, jest skromna, lecz równie treściwa. Stanowi ją grobowiec, do którego złożono szczątki suboticzan. Nad wejściem widnieje enigmatyczna data 1941–1945, a przy nim płyty, na których wyryto nazwiska tak słowiańskie, jak i węgierskie. Pomnik-mauzoleum walczących o wyzwolenie miasta Węgrów, Chorwatów, Serbów, Buniewców, jest przestrzenią wspólną dla osób, które gotowe były poświęcić życie w imię wolności – to jedyny grób zbiorowy poza subotickimi nekropoliami.

Ryc. 61 Pomnik *Poległych Walczących i Ofiar Terroru Faszystowskiego*.

Źródło: fotografia własna, 2011.

Kolejne grobowce, znacznie skromniejsze, wzniesiono na cmentarzach prawosławnych. W 1952 r. powstała zbiorowa mogiła walczących na cmentarzu w Aleksandrovie. Widnieją na niej nazwiska słowiańskie, a jako epigram umieszczono zapisany łacinką ijekawski cytat z Jovana Popovicia – serbskiego poety i uczestnika NOB. Dwa lata później na cmentarzu przy ul. Grabovačkiej, związek walczących NOR wznosił grób zbiorowy dla jednych z pierwszych subotickich ofiar wojny poległych 12 kwietnia 1941 roku. Wszystkie inskrypcje wyryto serbską cyrylicą. Na obu nagrobkach nie ma symboli religijnych, lecz jedynie pięcioramienne gwiazdy.

Mogiły zbiorowe poległych w II wojnie światowej powstawały w Suboticy aż do 1960 roku. W 1956 r. wzniesiono je na cmentarzu Senčanskim (na płycie widnieją zapisane łacinką nazwiska słowiańskie, zaś tekst głosi iż „nie są to groby, lecz kolebki nowych sił”), w 1957 r. – na Kerskim (nazwiska słowiańskie i węgierskie zapisane łacinką, opatrzone ekawską strofą z Popovicia). W 1960 r. na cmentarzu prawosławnym poszerzono część pomnika czerwonoarmistów, wyróżniającą się od wcześniejszej inskrypcjami w serbskiej cyrylicy.

Grobowe założenia pomnikowe powstały na większości cmentarzy (z wyjątkiem Bajskiego), a tylko jeden z tych obiektów ulokowany jest w centrum Suboticy i wyróżnia się na tle pozostałych wartością artystyczną, dymensją oraz uniwersalizmem przekazu. Wszystkie pozbawione są symboli religijnych, część opatrzona jest czerwonymi gwiazdami, zaś największą siłę przekazu mają strofy oraz motta pełniące funkcję epigramu. Z kompleksami tymi korespondują pomniki przedstawiające o tematyce wojennej.

W dniu 29 maja 1955 r. przy cerkwi św. Dymitra w Aleksandrovie stanął pomnik, autorstwa Any Bešlić ze szkoły Tomy Rosandicia, poświęcony, o czym informuje inskrypcja, poległym w NOR i ofiarom terroru faszystowskiego. Forma oraz tytuł modernistycznego posągu nie zdradzają jego tematu. Ana Bešlić ukazała *Matkę i Syna* pewnie spoglądających w przyszłość. Rodzina jest niepełna, lecz ofiara ojca i męża nie była nadaremna, gdyż przyczyniła się do zakończenia konfliktu i przyniosła pokój. *Matka i Syn* nie przypominają o wojnie i śmierci, lecz o życiu, miłości i chęci przetrwania. Pomnik ustawiono na skwerze przy głównej drodze do Belgradu, bez postumentu, co symbolizować ma bliskość i potrzebę akceptacji, w świecie, który skazywał jednostki na samotność.

Przeciwieństwem masywnego posągu Any Bešlić jest dzieło kolejnego z rzeźbiarzy związanych z Subotica – pochodzącego z żydowskiej rodziny Nándora Glida. W 1967 r. jego rytmiczna, pionowa kompozycja *Ballada powieszonych* stanęła w miejscu dawnych koszar, gdzie 18 listopada 1941 r. powieszono piętnastu żydowskich członków partii komunistycznej i Związku Komunistycznej Młodzieży Jugosławii – Słowian i Węgrów. Rzeźba przedstawia

wydłużone, spojone postaci, których bezwładnie opadłe głowy przypominają wierzbę płaczącą, zaś wertykalizm jednoznacznie sugeruje szubienicę. Na pomnik ten wyjątkowo nie ogłoszono konkursu. Zainspirowaną utworem François Villona rzeźbę zaproponował pisarz Lazar Merković, który był pod wrażeniem dzieła wykonanego przez artystę z Palicia.

Ryc. 62 Pomniki upamiętniające ofiary II wojny światowej
a) *Matka i syn*; b) *Ballada powiedzonych*; c) *Wezwanie*.
Źródło: fotografie własne, 2011.

Dekadę później w południowej części Suboticy stanął kolejny masywny pomnik nawiązujący treścią, lecz nie formą, do II wojny światowej (ryc. 62). W nowej dzielnicy miasta, między nowoczesnymi blokami, 18 grudnia 1977 r. stanęła rzeźba zwana, podobnie jak osiedle, *Wezwanie* (srb. *Prozivka*). Oto Logo i Nebojša Delja przygotowali nietypową dla tematyki wojennej kompozycję, którą są dwa stylizowane, skrzyżowane snopy zboża. Ten symbol agrarny odnosić się ma do regionu uważanego za spichlerz Jugosławii, personifikuje cykl życia, zaś połączone kłosy wyrażają zgodę i jedność narodów Suboticy. Do wydarzeń wojennych odnosi się natomiast inskrypcja w języku węgierskim oraz serbsko-chorwackim: słowa wspomnianego już Lazara Merkovicia: „Przez wolność wezwani i martwi żyją”, oraz informacja, iż pomnik poświęcają narody i narodowości gminy Subotica pamięci „poległych walczących w rewolucji socjalistycznej”.

W 1980 r. wzniesiono ostatni pomnik poświęcony bohaterom wojennym. Stał on przed szkołą podstawową im. VIII Wojwodińskiej Brygady Uderzeniowej (dziś Szkoła Podstawowa Majšanski put) i upamiętniać miał członków brygady założonej w 1943 r. w Jabuce we Fruškiej gorze. Postument pokryty jest reliefem przedstawiającym żołnierzy na polu zboża, nad którymi wyryto motto „wiecznie żywi” w języku serbsko-chorwackim i węgierskim. Nad cokołem wznosi się płomień z brązu symbolizujący tytułową *Wolność*. Uczniowie, z pewnością ku zaskoczeniu autora – Nándora Glida, ochrzcili kompozycję onimem *Ognisty Ptak*. Posąg ten, podobnie jak inne o tematyce wojennej, pozostaje w kontraście do analogicznych powstających w tym czasie w krajach socjalistycznych. Artyści nie odwoływali się do typowych atrybutów walki, lecz do uniwersalnych symboli

charakteryzujących suboticzan: kłosów związanych z żyznymi polami uprawnymi Baczki, jedności bez względu na wiarę czy narodowość.

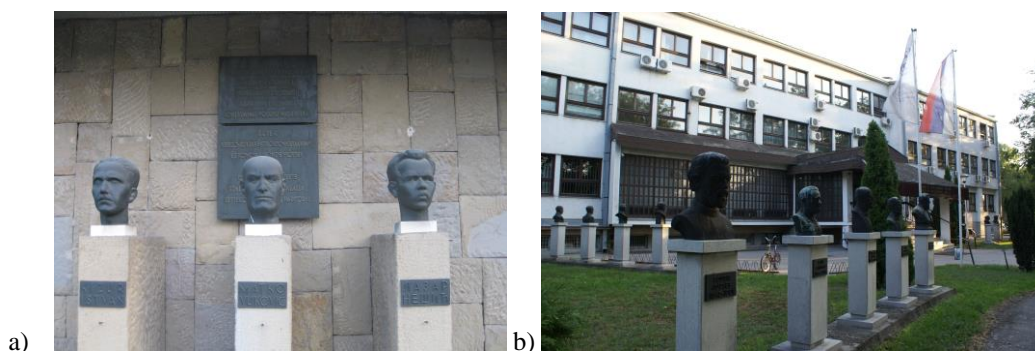
W okresie jugosłowiańskim powstał jeden pomnik przedstawiający, którego tematyka nie jest związana z wojną. W dniu 30 czerwca 1985 r. przy ul. Gorkiego, w historycznym miejscu, gdzie w 1780 r. otwarto pierwszą suboticką aptekę, a później była kawiarnia Ádáma Vassa, w której zbierała się suboticka bohema, stanęła rzeźba portretowa przedstawiająca Ivana Saricia (ryc. 63). Zagospodarowano tym samym plac u zbiegu ulic Vladimira Nazora i cara Lazara, który powstał po zniszczonym w czasie bombardowań budynku. Oto Logo, autor założenia, zaprojektował je tak, by opowiedzieć jak najwięcej o życiu jednej z najbarwniejszych postaci Suboticy w XX wieku. Za postument służy okrąg, który symbolizuje szczęśliwą monetę Saricia, jego nieodłączny atrybut, którym uprzyjemniał sobie czas przed zawodami. Jak przystało na jego profesję, ubrany jest w strój lotnika (Sarić jest jednym z pionierów awiacji – sam skonstruował samolot, którym w 1910 r. przeleciał nad subotickim hipodromem). Postać Buniewca stoi oparta o rower (wygrywał liczne wyścigi rowerowe i był kolarskim mistrzem Austro-Węgier), a w ręce trzyma śmigło. Legendarne wyczyny Saricia są powszechnie znane także poza Suboticą, stąd na postumencie umieszczono wyłącznie imię i nazwisko oraz lata życia (1876–1966) wybitnego sportowca i organizatora, który przyczynił się do utworzenia pierwszego klubu piłkarskiego w Suboticy.

Ryc. 63 Pomnik Ivana Saricia.
Źródło: fotografia własna, 2011.

W przeciwieństwie do pomników przedstawiających, skromniejszych wymiarów popiersia stały się powszechne w mieście, a upamiętniały nie tylko działaczy komunistycznych, lecz także wybitnych lekarzy i naukowców, czy artystów. Rzeźbiarka Ana Bešlić przygotowała dwa popiersia Matka Vukovicia, z czego jedno umieszczono przy szkole

jego imienia, a kolejne, w okoleniu Lazara Nešicia oraz Istvána Kizúra (autorstwo: Jančić, Mira Sandić) stanęło w 1962 r. w ratuszu, zaś w 1972 r. wszystkie trzy przeniesiono na plac Lazara Nešicia i ustawiono przy budynku banku (ryc. 64). Jak głosi inskrypcja w języku węgierskim, serbskim i chorwackim, ci suboticecy socjaliści, którzy zginęli w czasie wojny, byli „niezachwiani w kazamatach, dumni milcząc, nieustraszeni podczas natarcia, baczni w chwili śmierci i dziś toczą nasze bitwy”. Mniejsza pompatyczność, a wręcz asceza, charakteryzuje kompleks popiersi przed instytutem ochrony zdrowia, zwany *Wielcy Medycyny*, który w latach 1965–1992 powstał z inicjatywy wieloletniego dyrektora instytutu, Antuna Lichta. Na dwudziestu dwóch postumentach widnieją tylko, zapisane zwykle w oryginale, imiona i nazwiska oraz lata życia postaci, wśród których znalazł się także sam pomysłodawca przedsięwzięcia⁴³. Rzeźby są dłuta zarówno miejscowych artystów (w tym Oto Logo), zagranicznych (Erzsébet Weil, Georg Müller, Dezső Györi) oraz nieznanymi twórców. Idea Lichta spotkała się z aprobatą na całym świecie, stąd niektóre posągi przekazywano jako dary (napłynęły one m.in. od ministerstw i ambasad Niemiec, ZSRR czy Węgier).

Ryc. 64 Wybrane popiersia powstałe w okresie jugosłowiańskim
a) popiersia M. Vukovicia, L. Nešicia oraz I. Kizúra; b) fragment kompleksu *Wielcy medycyny*.
Źródło: fotografie własne, 2011.

Interesujące jest, że w centrum miasta stały popiersia osób związanych z kulturą oraz nauką. W 1969 r. na placu Wolności za ratuszem umieszczono podobiznę Gézy Csátha. Autorzy, Gábor Almási i Endre Lévy, przewidzieli na postumencie imię i nazwisko (zapis węgierski), lata życia oraz informację, iż był on literatem (przekazaną w języku węgierskim oraz serbsko-chorwackim). Zaskoczeniem z pewnością mógł być dla nich fakt, iż dziełem tym zapoczątkowali zagospodarowywanie niewykorzystanego placu, na którym w latach 90. XX w. ustawiono kolejne popiersia twórców związanych z miastem.

⁴³ W 1962 r. jako pierwsze ustawiono popiersie Louisa Pasteura, pozostałe to (pisownia oryginalna): Robert Koch, Andrija Štampar, Ludwik Hirschfeld, Milan Jovanović Batut, József Fodor, Max V. Pettenkofer, Edward Jenner, Sima Milošević, Vince Zomborčević, Adolf Singer, Paul Erlich, Fracastoro Girolamo, Emil v. Behring, Ignác Fülöp Semmelweis, Shibasaburo Kitasato, Ivan Petrovič Pavlov, Ilja Iljič Mečnikov, Günter József, Grassi Giovanni Battista, Antun Licht.

W 1971 r. miasto otrzymało kolejny prezent od Ivana Meštrovia – popiersie Ambrozija Bozy Šarčevicia, jak zaświadcza inskrypcja na postumencie, żyjącego w latach 1820–1899. Rzeźbiarz życzył sobie, by jego dzieło znalazło się w otoczeniu zieleni, a pierwotna lokalizacja (róg ulic Vladimira Nazora i Korzo) nie spełniała tych wymagań, więc w 1985 r. przeniesiono ją do parku przy stacji kolejowej, gdzie stoi do dziś. Filantropia Meštrovia miała podwójny wymiar – nie tylko materialny, lecz przede wszystkim duchowy. Artysta podarował Suboticy portret jednego z jej najwybitniejszych obywateli, który odegrał znaczącą rolę podczas buniewskiego odrodzenia narodowego przypadającego na 2. połowę XIX wieku. Ten doskonale wykształcony adwokat, poliglota, publikował po węgiersku, a także aktywnie uczestniczył w zakładaniu pierwszych buniewskich wydawnictw (np. *Bunjevački kalendar*), prowadził prace badawcze nad językiem buniewskim, opracowywał słowniki (np. *Magyar-Szerb-Horvát-Sokáczi Könyvészeti Szótár*). Działalność Šarčevicia umożliwiła pielęgnowanie języka buniewskiego i nadała ramy wychowania społecznego Buniewców w Suboticy oraz jej okolicach (Mandić, 2010).

Przez kolejne 20 lat w Suboticy stawiano przede wszystkim popiersia związane z obiektami. Nadawaniu patronów szkołom zwykle towarzyszyło odsłonięcie portretu: w 1975 r. czołowego działacza sekcji młodzieżowej i studenckiej ruchu rewolucyjnego Jugosławii – Ivo Loli Ribara przy szkole podstawowej jego imienia (twórca: Ferenc Kalmár), a w 1982 r. Jovana Mikicia Spartaka (rzeźba Savy Halugina) – sportowca, od którego pseudonimu nazwę wziął klub piłkarski Suboticy. Portret Ivo Loli Ribara w artystycznym ujęciu Savy Halugina z 1982 r., stanął przed akademikiem imienia rewolucjonisty. Popiersia ustawiano także na terenach przemysłowych fabryki wagonów Bratstvo (pomnik bohatera narodowego znanego jako Đuro Pucar Stari – wykonany przez Stjepana Periškicia w 1982 r.) oraz zakładów kosmetycznych Slavica (w 1984 r. rzeźba autorstwa Very Gabrić Počući i Endre Lévaya upamiętniła Laurę Lolę Wohl, komunistkę o polsko-żydowskich korzeniach).

W 1985 r. w centrum miasta umieszczono ostatnie z popiersi okresu jugosłowiańskiego. Pretekstem komemoracji była setna rocznica urodzin pochodzącego z Suboticy węgierskiego pisarza. Projekt wykonany został przez artystów węgierskich. Gábor Almási i Gábor Demeter opatrzyli portret skromną inskrypcją (Dezső Kosztolányi 1885–1936), typową dla postumentów popiersi, w których głównym środkiem wyrazu jest rzeźba. Tekst pozostaje domeną płyt pomnikowych i tablic pamiątkowych.

Płyty pomnikowe okresu jugosłowiańskiego cechuje kilka wyróżników: gwiazda pięcioramienna jako konsekwentnie stosowany symbol władzy, inskrypcje w języku węgierskim oraz serbsko-chorwackim (zapis łacinką), komemoracja, zwykle wymienianych

z nazwiska, ofiar konfliktu zbrojnego, lokalizacja przy siedzibach władz dzielnic (szczególnie na obszarach włączonych do miasta po II wojnie światowej) lub zakładach pracy. W 1954 r. przy centrali elektronicznej upamiętniono akcję dywersyfikacyjną subotickiego oddziału partyzanckiego w dniu 10 października 1944 r., poległych w latach 1941–1945 – przy zakładach chemicznych Zorka (w 1969 r. płytę zaprojektowali Gábor Szilágyi i Gordana Vojnović), walczących poległych za wolność – przy poczcie w Radanovacu (1982 r., projekt: Endre Lévy). Płyta w koszarach przy trasie do Palicia poświęcona została VIII Wojwodińskiej Brygadzie (1981 r., zamysł: Endre Lévy), w koszarach artylerii przy Karadordev put, w 1987 r. zachowano pamięć o powstałej w tym miejscu 51. Artyleryjskiej Brygadzie Narodowowyzwoleńczej Wojwodińskiej Brygady Uderzeniowej. Władze dzielnic Mali Bajmok, Gat i Graničar (Makova sedmica) uczciły odpowiednio: ofiary faszyzmu (1956 r.), poległych walczących i ofiary terroru faszystowskiego z dzielnicy Gat (w 1984 r., koncepcja rzeźbiarska: Gábor Szilágyi, Károly Törteli), poległych członków NOR (1986 r., autor: Gábor Almási). Intrygującą, a zarazem trudną do jednoznacznego zakwalifikowania jest płyta-pomnik wykonana w 1982 r. przez Milenkę Vuksanović Čič – rzeźba przypomina czcionkę drukarską „88”. W przeciwieństwie do pozostałych, naznaczonych polityczną poprawnością płyt pomnikowych, ta nie przetrwała próby czasu i po około dziesięciu latach od ustawienia, została usunięta.

Tablice pamiątkowe są prostsze w formie i treści, niejednokrotnie podawanej w jednym języku, a ich daty powstania oraz autor nie zawsze są znane. Lokowane są na budynkach bezpośrednio związanych z historią, którą przekazują. Pewnym zaskoczeniem jest fakt, iż jedna z nich ustawiona została w 1959 r. na znak pamięci o strajku ogólnym kolejarzy w 1920 r. (umieszczona na stacji kolejowej, inskrypcja po serbsko-chorwacku i węgiersku), podczas gdy większość obiektów kommemoratywnych z okresu jugosłowiańskiego nie odnosi się do wydarzeń sprzed 1941 roku. Cechą tablic pamiątkowych jest ich bardziej intymny charakter – często wspominają osoby związane z danym miejscem i jego społecznością, nie świadczą wówczas o obywatelskim obowiązku, lecz są dowodem koleżeństwa i przyjaźni, które przetrwały krwawy konflikt. Pracownicy parowozowni postanowili tak uczcić męczeńską śmierć tokarza, Lazara Bašicia, drukarze – swoich współpracowników w 1947 r., (tekst na obu płytach w języku serbsko-chorwackim), pracownicy szkoły muzycznej – wykładowców i uczniów, którzy zginęli jako ofiary faszyzmu (informacja po serbsko-chorwacku i węgiersku). Mniej osobiste są tablice fundowane przez szersze społeczności, jak związki walczących NOR i inne (tablica z 1952 r. ku czci, jak informuje zapis opatrzony cytatem z Jovana Popovicia, ofiar terroru faszystowskiego z dzielnicy Aleksandrovo; płyta na

budynku szkoły im. Ivana Milutinovicia z 1955 r. poświęcona poległym walczącym z III i IV dzielnicą; tablica przy średniej szkole budowlanej ustanowiona w 1958 r. z okazji siedemdziesięciolecia placówki dla uczczenia ofiar z lat 1941–1945; na wszystkich trzech płytach inskrypcje są w języku serbsko-chorwackim). Istotą tablic jest także upamiętnianie historycznej funkcji budynku, na którym je umieszczono. W ten sposób w Suboticy dokonano kommemoracji tzw. żółtego domu (praca Any Bešlić w 1967 r.), w którym w latach 1941–1945 była siedziba władz węgierskich oraz więzienie; budynku przy Beogradski put 52, w którym 24 września 1944 r. odbyło się pierwsze posiedzenie miejskiego komitetu narodowowyzwoleńczego (jej autorem jest Peter Černe); więzień istniejących w międzywojniu i podczas II wojny światowej w ratuszu oraz w budynku przy parku koło stacji kolejowej (obie wykonał Endre Lévy – w 1981 r. i 1982 r.), gdzie przetrzymywano i wykonywano wyroki na osobach skazanych za działalność wywrotową. W przeciwieństwie do poprzednich, na tych tablicach inskrypcje są każdorazowo w dwóch językach – serbsko-chorwackim i węgierskim, co cechuje również pozostałe, spajające wybitnych suboticzan z miejscami, w których żyli lub działali:

- Jovana Mikicia Spartaka, lekkoatlety i partyzanta, z domem, w którym mieszkał i pracował;
- Ottmára Mayera z budynkiem, w którym wydawał pismo KPJ (płyta z 1969 r.);
- Gézę Csátha z jego domem rodzinnym (tablicę wykonał Endre Lévy w 1969 r., w pięćdziesiątą rocznicę śmierci pisarza).

Wśród tablic pamiątkowych jest tylko jedna przypominająca o wyzwoleniu miasta 10 października 1944 r., a pretekstem jej zawieszenia była kommemoracja w 1966 r. stacji kolejowej, jako miejsca śmierci Jovana Mikicia Spartaka i Fellegi Tivadara Radenko. Potwierdza to tezę autorki, iż tablice pamiątkowe przygotowywane są z myślą o społeczności lokalnej, koncentrują uwagę na jednostkach i znaczeniu konkretnych miejsc, wraz z płytami pomnikowymi stają się kartami historii miasta, znakami w czytelny i wyczerpujący sposób przekazującymi złożone relacje polityczne i społeczne. W opozycji do nich pozostają pomniki o funkcji dekoracyjnej, których zadaniem jest kreowanie estetyki przestrzeni – fontanny i rzeźby współczesne. Zaskakujące, że syntetyzm Any Bešlić przyjęty został w Suboticy, do niedawna zachowawczej wobec jakichkolwiek pomników, już w latach 60. XX wieku. Co więcej, pierwsza rzeźba – *Połączone formy*, stanęła w 1964 r. na zagospodarowanym zgodnie z zasadami socrealizmu placu Lazara Nešicia. Jest to jedyna rzeźba współczesna w reprezentacyjnej części miasta. Pozostałe trzy stanęły przy obiektach służby zdrowia

(Grupa Any Bešlić w 1965 r. i Zespół Zlatka Zlatića w 1985 r.) oraz uniwersytecie (Kielkowanie Savy Halugina z 1982 r.).

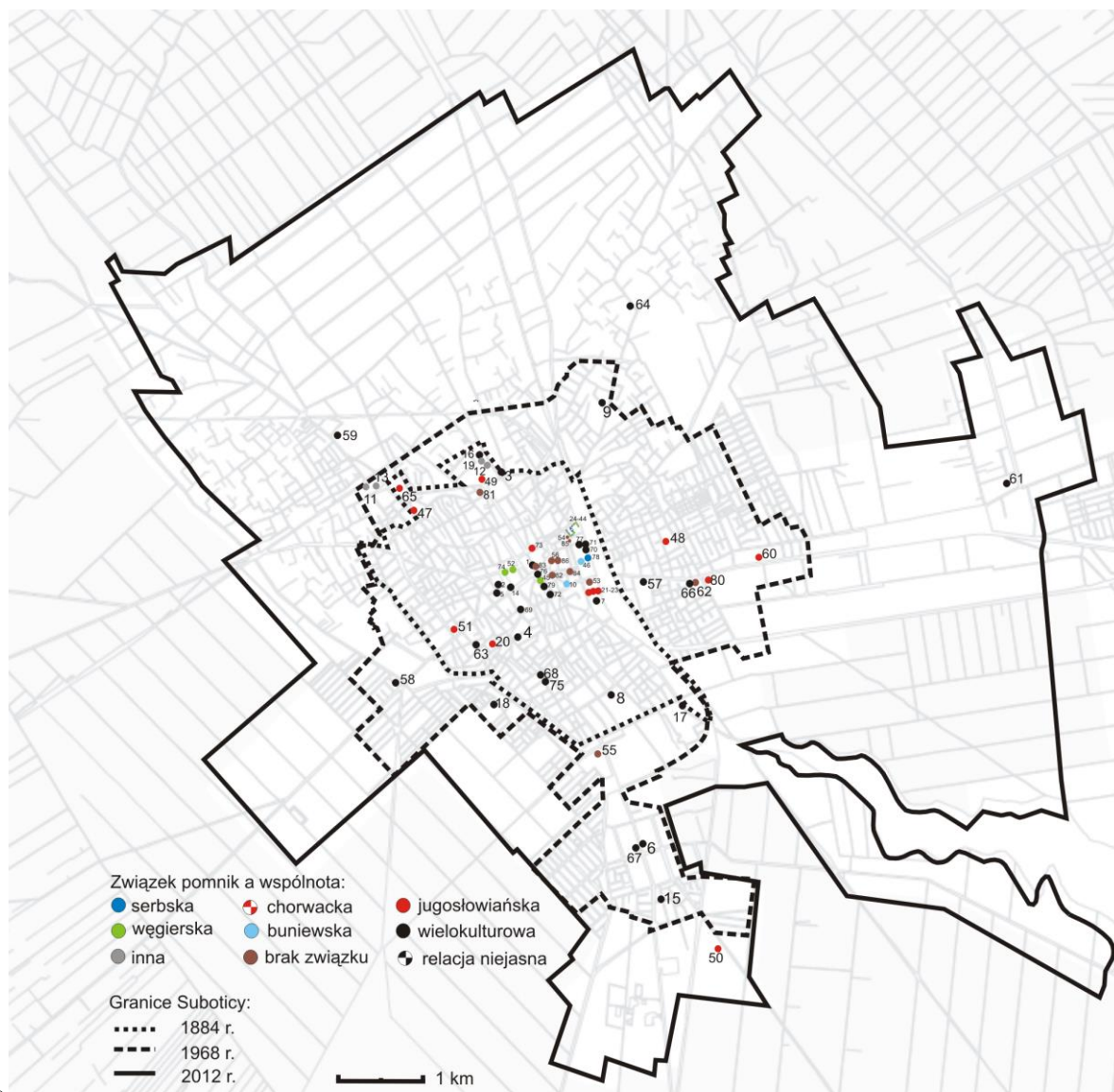
W ostatniej dekadzie okresu jugosłowiańskiego, miasto zaczęły upiększać fontanny. Tradycja ich budowy zapoczątkowana została w 1980 r. *Nenufarem* Ferenc Kalmára, jednak dopiero w 1984 r., kiedy podjęto decyzję o przebudowie centrum miasta i zagospodarowaniu placu przed biblioteką, służącego wcześniej za parking, doceniono wartości estetyczne i praktyczne fontann. W 1985 r. na placu Wolności stanęła fontanna *Zsolnai*, zwana również *Zieloną*, którą zaprojektował Svetislav Ličina. Kolejne są skromniejsze – trzy stworzył Sava Hagulin (brak tytułów – powstały w 1986 r., 1987 r. oraz w 1989 r.), *Dzbany* z 1985 r. przed ratuszem miejskim są autorstwa Magdy Kalmár (ryc. 65). Przez krótki okres była również fontanna przed kinem Jadran. Wszystkie fontanny w latach 80. XX w. powstały w śródmieściu.

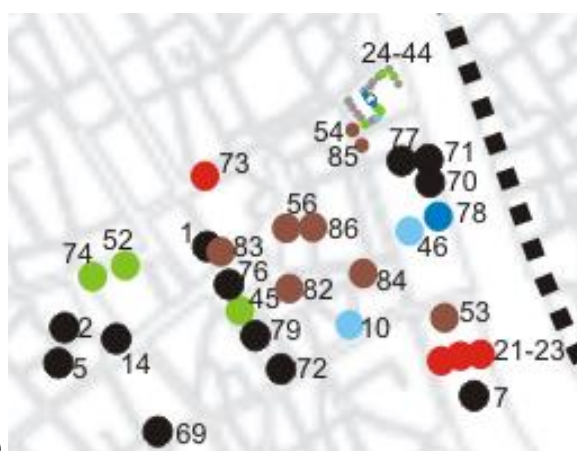
Ryc. 65 Rzeźba współczesna i fontanna z okresu jugosłowiańskiego
a) *Połączone formy*; b) fontanna *Dzbany*.
Źródło: fotografie własne, 2011.

Po II wojnie światowej w Suboticy nie stanął żaden pomnik sakralny, a dwa spośród istniejących zmieniły lokalizację (w 1964 r. pomnik Trójcy Świętej przeniesiono z placu przed ratuszem na teren przy kościele św. Teresy, gdzie w 1975 r. znalazła się również rzeźba św. Floriana, dzięki czemu na placu Jovana Nenada wygospodarowano, jak zakładano, przestrzeń na manifestacje, którą w praktyce wykorzystano na parking). W przeciwieństwie do poprzednich okresów, w latach powojennych chętnie przyjmowano prace miejscowych artystów (np. Savy Halugina, Nándora Glida czy Any Bešlić). Tematyka, mimo różnorodności wyrazu poprzez liczne typy pomników, skoncentrowana była na wojnie i jej ofiarach, a inskrypcje cechowały swoiste syntagmy (jak rewolucja socjalistyczna, terror faszystowski). Nie usunięto żadnego pomnika, z wyjątkiem tych, które ucierpiały podczas bombardowań – nie zniszczono ich, lecz przeniesiono do muzeum miejskiego, gdzie stały się

elementem ekspozycji (np. w 1955 r. uczyniono tak z założeniem *Polegli za wyzwolenie i zjednoczenie 1912–1918*).

a)

b)

Ryc. 66 Pomniki subotickie w momencie rozpadu SFRJ (schemat)

a) pomniki w Suboticy; b) schemat przedstawiający pomniki w centrum Suboticy.

Źródło: opracowanie własne, 2014.

Sakralne: 1. św. Jan Nepomucen (1810); 2. Trójca Święta (1815); 3. św. Roch (1855); 4. św. Jan Nepomucen (1871); 5. św. Florian (1926);

Pomniki przedstawiające: 6. *Matka i Syn* (1955); 7. *Ballada Powieszonych* (1967); 8. *Wezwanie* (1977); 9. *Wolność (Ognisty Ptak)* (1980); 10. Ivan Sarić (1985);

Grobowe założenia pomnikowe: 11. pomnik żydowskich ofiar rewolucji 1848 r. (1908); 12. poległych czerwonoarmistów (1944–1945); 13. zamordowanych Żydów (1948); 14. *Poległych Walczących i Ofiar Terroru Faszystowskiego* (1950–1952); 15. grób zbiorowy w Aleksandrowie (1952); 16. ofiar terroru faszystowskiego (1954); 17. grób zbiorowy na cmentarzu Senčanskim (1956); 18. grób zbiorowy na cmentarzu Kerskim (1957); 19. grób zbiorowy czerwonoarmistów (1960);

Popiersia: 20. Matko Vuković (1962); 21. Matko Vuković (1962); 22. Lazar Nešić (1962); 23. István Kizúr (1962); 24.–44. *Wielcy medycyny* [Louis Pasteur (1965); Robert Koch (1966); Andrija Štampar (1966); Ludwik Hirschfeld (1967); Milan Jovanović Batut (1968); József Fodor (1967); Max V. Pettenkofer (b.r.); Edward Jenner (1968); Sima Milošević (1969); Vince Zomborčević (1969); Adolf Singer (1969); Paul Erlich (1969); Fracastoro Girolamo (b.r.); Emil v. Behring (1970); Ignác Fülöp Semmelweis (1967); Shibasaburo Kitasato (b.r.); Ivan Petrovič Pavlov (1971); Ilja Iljič Mečnikov (1972); Günter József (b.r.); Grassi Giovanni Battista (1971); Antun Licht (1969)]; 45. Géza Csáth (1969); 46. Ambrozije Boza Šarčević (1971); 47. Ivo Lola Ribar (1975); 48. Jovan Mikić Spartak (1982); 49. Ivo Lola Ribar (1982); 50. Đuro Pucar Stari (1982); 51. Laura Lola Vol (Wohl) (1984); 52. Dezső Kosztolányi (1985);

Rzeźby współczesne: 53. *Połączone formy* (1964); 54. *Grupa* (1965); 55. *Zespół* (1985); 56. *Kielkowanie* (1982);

Płyty pomnikowe: 57. akcja subotickiego oddziału partyzanckiego na centralę elektroniczną (1954); 58. ofiar faszyzmu (1956); 59. poległych w latach 1941–1945 (1969); 60. VIII Wojwodińskiej Brygady (1981); 61. walczących poległych za wolność (1982); 62. 88 (1982); 63. polegli walczący i ofiary terroru faszystowskiego z dzielnicy Gat (1984); 64. polegli członkowie NOR (1986); 65. 51. Artyleryjska Brygada Narodowowyzwoleńcza Wojwodińskiej Brygady Uderzeniowej (1987);

Tablice pamiątkowe: 66. walczących robotników drukarni i ofiar terroru faszystowskiego (1947); 67. ofiary terroru faszystowskiego z Aleksandrova (1952); 68. poległych walczących z III i IV dzielnicy (1955); 69. tablica poświęcona ofiarom z lat 1941–1945 przy szkole budowlanej (1958); 70. znak pamięci strajku ogólnego kolejarzy w 1920 r. (1959); 71. wyzwolenie Suboticy (1966); 72. Żółty dom (1967); 73. Ottmár Mayer (1969); 74. Géza Csáth (1969); 75. założenie komitetu narodowowyzwoleńczego (1970); 76. rewolucjoniści polegli w więzieniu w ratuszu (1981) i 77. w budynku przy parku (1982); 78. Lazar Bašić (b.r.); 79. wykładowcy i uczniowie; którzy zginęli jako ofiary faszyzmu (b.r.); 80. Jovan Mikić Spartak (b.r.);

Fontanny: 81. *Nenufar* (1980); 82. *Zsolnay* (1985); 83. *Dzbany* (1985); autorstwa Savy Halugina (84. – 1986; 85. – 1987; 86. – 1989).

Jak wykazano w analizie, po II wojnie światowej w Suboticy stały liczne pomniki (ryc. 66), które upamiętniają tragiczne wydarzenia lat 1941–1945. Wiele spośród nich to grobowe założenia pomnikowe, które uznane zostały za znaki świadczące o wielokulturowości. W mieście pojawiły się również fontanny i rzeźby współczesne, które, potraktowane jako znaki, nie odnoszą się do żadnej ze wspólnot mieszkających w Suboticy. Jedynie pomniki nawiązują do konkretnych wspólnot – przede wszystkim do jugosłowiańskiej. W wielokulturowym mieście, jakim jest Subotica, wznoszenie pomników skierowanych przeciwko władzom węgierskim, okazało się prawdziwą manifestacją idei braterstwa i jedności. Spośród 86 pomników istniejących w Suboticy w 1991 r., aż 31 uznanych zostało za wielokulturowe, 11 nie wykazywało związku z żadną ze wspólnot, 14 było jugosłowiańskich, 15 – innych. Zaledwie trzy pomniki odnosiły się do wspólnoty serbskiej, tyleż samo do buniewskiej, zaś 8 – do węgierskiej, a tylko jeden – do chorwackiej. W istocie więc, zamiast gloryfikować działaczy komunistycznych, wysławiano jedność,

spójność społeczności subotickiej. Terytorialnie pomniki znajdują się przede wszystkim na obszarach, gdzie występują licznie przestrzenie publiczne i tym samym ich lokalizacja wyznacza wyraźnie strefę wielokulturowego centrum miasta.

Współczesność

Zmiany polityczne lat 90. XX w. zaowocowały kolejnym przeobrażeniem w podejściu do sztuki pomnikowej, jakże różnym od poprzednich transformacji ustrojowych. Kolejny etap znamionuje nie burzenie, lecz przywracanie i restaurowanie, nie usuwanie górnej warstwy palimpsestu, lecz spajanie dwóch tak, by utworzyły logiczny tekst. Artyści, aktywni w czasach komunistycznych, działali nadal, stanowiąc ogniwo między dwiema epokami historycznymi. Sava Halugin odnowił pomnik cara Jovana Nenada, który 9 listopada 1991 r. uroczystie odsłonięto przy placu Wolności. Na miejscu pierwotnego usytuowania posągu jest obecnie fontanna *Zsolnai*, dlatego też car Jovan Czarny w otoczeniu Suboty Vrlicia i Fabijana Literaty, choć na tym samym placu, znaleźli się kilkanaście metrów od pierwotnej lokalizacji. Podobnie jak w przypadku innych pomników figuratywnych w Suboticy, serbska inskrypcja na cokole jest nader skromna: „Car Jovan Nenad. Twoja myśl zwyciężyła”, lecz uzupełniona została danymi dotyczącymi dziejów posągu (umieszczono datę wzniesienia pomnika – 1927 r., jego zburzenia – 1941 r., restauracji i ponownego ustawienia – 1991 r., czyli 50 lat po zniszczeniu). Rok później, 13 listopada 1992 r., w rocznicę wyzwolenia Suboticy po I wojnie światowej, przywrócono skromną tablicę pamiątkową, którą w 1941 r. zdjęli okupanci węgierscy. Sava Halugin pracował w tym czasie nad renowacją pomnika *Poległych za wyzwolenie i zjednoczenie 1912–1918*, który w 1993 r. ustawiono na placu Lazara Nešicia. Jest to kolejny przykład próby wiernego przywrócenia rzeźby na jej pierwotne miejsce, którą udaremniły zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni miasta. Na placu Puszkina, gdzie pomnik stanął w 1925 r., jest stacja benzynowa, dlatego też w 1993 r. założenie umieszczono około 100 metrów dalej. W 1996 r. na plac przy kościele św. Teresy przywrócono popiersie Ante Evetovicia autorstwa Ivana Meštrovia. Jest to jedyny pomnik wolnostojący, który powrócił na swoje pierwotne miejsce, o czym informują inskrypcje w języku serbskim, chorwackim i węgierskim.

Przypadki usunięcia pomników z okresu jugosłowiańskiego są sporadyczne, a ich przyczyny zróżnicowane. Świadomie usunięto płytę 88 oraz popiersie Ivy Loli Ribara sprzed szkoły jego imienia (pozostawiono jednak tablicę pamiątkową). Nieobecność niektórych popiersi oraz inskrypcji (np. w kompleksie *Wielcy Medycyny*) spowodowana jest pracami konserwacyjnymi, zniknięcie innych to „efekt epoki miedzi” – jak określa się w Serbii

kradzież pomników i ich sprzedaż jako złomu. Los ten spotkał w 2011 r. popiersie Ivy Loli Ribara przy akademiku, gdzie nadal stoi nienaruszony postument.

W latach 90. XX w. zaobserwować można następujące tendencje: kommemorację twórców związanych z Suboticią, upamiętnienie poległych w czasie II wojny światowej, a także rozpoczęcie procesu tworzenia nowych kompleksów pomników. Jednym z nich stał się plac Republiki przed ratuszem (ryc. 67). W 1992 r. odsłonięto tam popiersie Blaško Rajicia autorstwa Any Bešlić. Autorka pozostała wierna tradycji lapidarnych tekstów na postumencie: „pop Blaško Rajić”. Rajić to postać wyjątkowa dla społeczności buniewskiej, którą wspierał nie tylko jako duchowny, lecz także aktywny polityk, opowiadający się za włączeniem po I wojnie światowej Baczki do powstającego kraju słowiańskiego. Prowadził działalność wydawniczą, pisarską oraz zbieracką, dzięki czemu utrwalił buniewskie opowiadania, wiersze, pieśni. To z jego inicjatywy w 1911 r. po raz pierwszy obchodzono dożynki (*Dužijanca*), jako najważniejsze święto buniewskie. Po przywróceniu tradycji święta zbioru zbóż, każdego roku pod jego popiersiem oddawana jest mu cześć i składane są wieńce.

Ryc. 67 Pomniki na placu Republiki
a) *Žniwiarz*; b) Blaško Rajić; c) Marcell Komor i Dezső Jakab.
Źródło: fotografie własne, 2011.

W ciągu ostatnich 20 lat, na placu Republiki upamiętniono architektów Marcella Komora i Dezső Jakaba (popiersia z 2007 r. autorstwa Savy Halugina), anonimowego buniewskiego żniwiarza (pomnik przedstawiający z 2011 r., płyta leżąca u stóp postaci w tradycyjnym stroju buniewskim opisana jest w trzech językach, przy czym wyjątkowo pierwszy jest chorwacki/buniewski⁴⁴, a poniżej serbski i węgierski; w Suboticy jest to jedyna od czasów II wojny światowej rzeźba polichromowana). Dnia 11 października 1995 r. wygospodarowano miejsce na rzeźbę autorstwa Savy Halugina, którą dokonano kommemoracji ogłoszenia Suboticy miastem pokoju, który to tytuł, jak informują inskrypcje po serbsku, węgiersku, chorwacku i (wyjątkowo) angielsku, nadała miastu organizacja Šri

⁴⁴ Zarówno chorwacki, jak i buniewski zapisywane są łacinką. W przypadku tej treściwej, acz krótkiej inskrypcji na płycie, precyzyjne określenie języka nie jest możliwe.

Chimnoya. Największym wydarzeniem było zrealizowanie na placu Republiki projektu *Niebieskiej Fontanny*, wykonanej z płytek ceramicznych manufaktury Zsolnaya w 2001 roku.

Na kompleks pomnikowy wykorzystano również niewielki skwer przy placu Wolności, za ratuszem, gdzie powstał kącik literatów związanych z Subotićą. Obok Gézy Csátha, stanęły tam popiersia Danila Kiša (w 1993 r., autorzy: Erzsébet Weil i Živka Radulović Ražnatović) i Artúra Munka (1996 r., projekt: Erzsébet Weil). Stosunkowo skromna liczebnie społeczność protestancka również wypełniła niewielki plac przed swoją świątynią popiersiami: Marcina Lutra (w 2007 r.), Jana Kalwina i Istvána Iványiego (autorstwa suboticzanina Tibora Szarapki).

Przy placu Ofiar Faszyzmu, z którego wydzielono plac św. Teresy, znajdują się kamienice związane z wybitnymi postaciami, ten fakt sprawił, że umieszczone tutaj pomniki tworzą swoisty zespół, który, choć rozproszony i nieujednolicony, w formie jest harmonijny. Przed budynkiem Czerwonego Krzyża w 2010 r. ustawiono popiersie Jeana Henriego Dunanta (w 2010 r.). Przed pierwszym subotickim kinem wzniesiono w 1994 r. (choć projekt Gábora Almásiego wykonany został już w 1974 r.) popiersie Aleksandra (Sándora) Lifki, pioniera kinematografii w Suboticy. Nietypowo upamiętniono w 2006 r. Ferencza Szépa, dziewiętnastowiecznego duszpasterza i publicystę. Tibor Szarapka zaprojektował pomnik, który tworzą dwie złęczone dłonie, a cel ich ustawienia wyjaśnia trójjęzyczna inskrypcja.

Swoistym kompleksem jest ulica Matije Korwina – stanowi nie tylko zespół obiektów, jest wręcz wystawą w plenerze rzeźb Savy Halugina. W 1994 r. stanęła tam rzeźba *Łódka III*, wokół której ustawiane są liczne kolejne. Współczesne rzeźby Halugina stanęły także przed domem dziecka (*Kołyśka II* w 1993 r.) oraz przed hotelem Patria (*Organizm* z 1998 r.).

Kontynuowana jest obecnie tradycja lokowania pomników przy placówkach oświatowych – zarówno wiążących ich z patronem szkoły (popiersie Miloša Crnjanskiego z 1999 r. i tablica pamiątkowa z 1994 r. na szkole podstawowej im. św. Sawy, których autorem jest Sava Halugin), jak i z wybitnymi absolwentami (tablica wykonana przez Gábora Almási w 1993 r. na gimnazjum im. Svetozara Markovicia, do którego uczęszczał Dezső Kosztolányi).

W latach 90. XX w. po raz pierwszy aktywnością kommemoracyjną wykazała się gmina żydowska, która na budynku przy ul. Zmaj Jovina 2 umieściła w 1996 r. tablicę pamiątkową poświęconą doktorom Juliusowi i Nikoli Wolf. Głównym celem przedsięwziętym przez gminę było jednak oddanie hołdu subotickim Żydom, którzy zginęli w czasie II wojny światowej. W 1994 r. ustawiono dwie płyty pomnikowe autorstwa Jagody Alavantić: na podwórzu synagogi oraz przy kolejowej stacji towarowej, skąd wyznawców

wiary mojżeszowej deportowano do obozów koncentracyjnych. Informacje te przekazane są w języku serbskim, chorwackim, węgierskim, angielskim i hebrajskim.

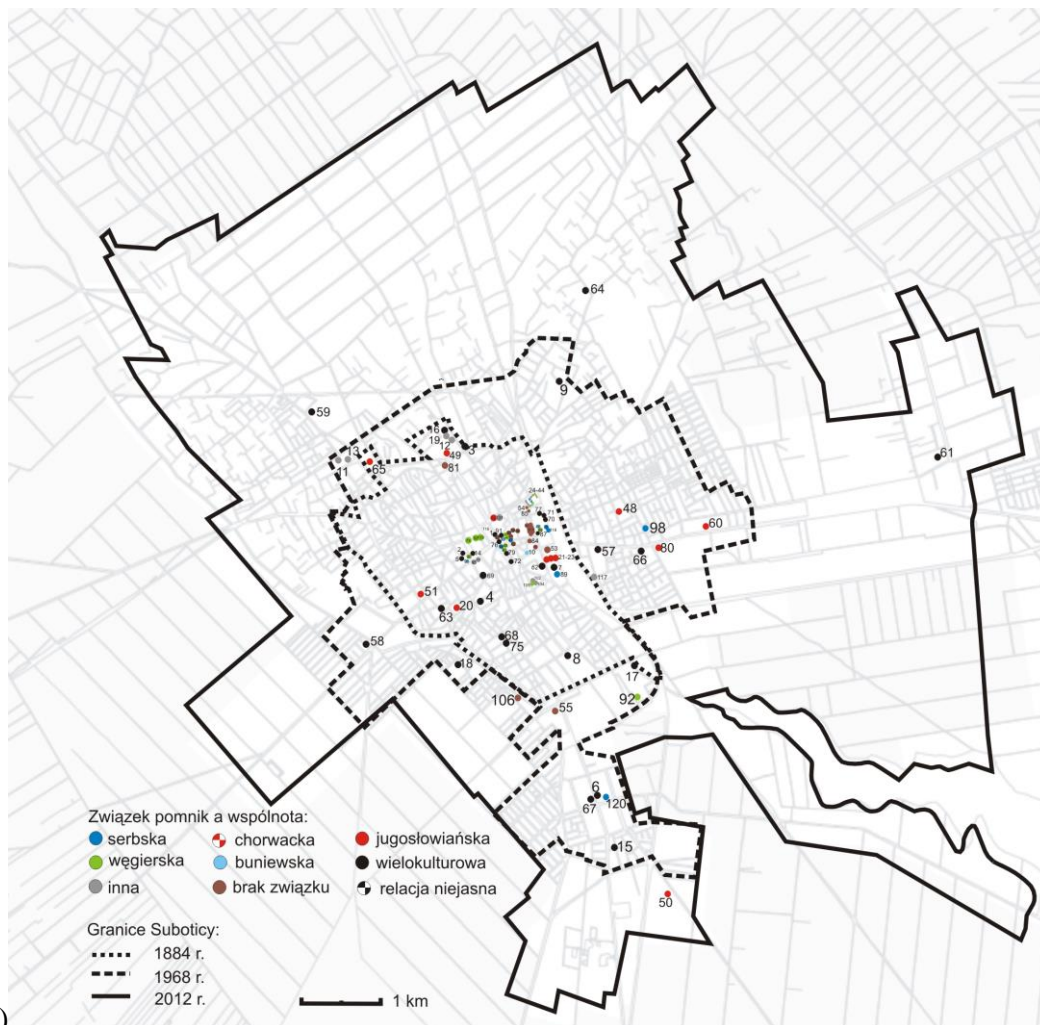

Ryc. 68 Płyta pomnikowa upamiętniająca Żydów wywiezionych do obozów koncentracyjnych oraz pomnik *Gniazdo* ustawiony ku czci subotickich ofiar konfliktu w byłej Jugosławii.

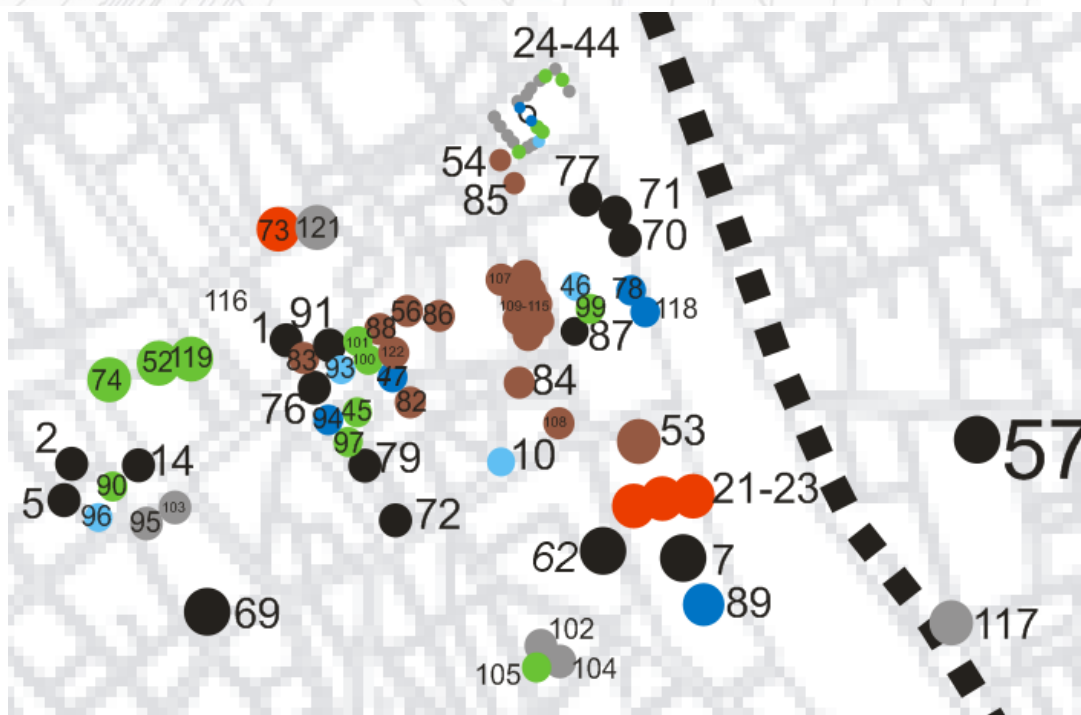
Źródło: fotografie własne, 2012.

Jagoda Alavantić wraz z Savą Haluginem, wykonali dla Suboticy jeszcze jeden projekt – pomnik *Ich wierności* z rzeźbą *Gniazdo* (ryc. 68), który znajduje się na skraju parku F. Raichle’a, pomiędzy stacją kolejową, a reprezentacyjną ulicą miasta – Korzo, na miejscu, które w czasie wojny w byłej Jugosławii wiodła trasa na całodobowy suboticki Pchli targ, tzw. „ścieżka biedy”. Odślonięto go 10 października 1994 r., w 50. rocznicę wyzwolenia Suboticy, podczas obchodów której oddano również cześć suboticzanom – Serbom, Chorwatom, Buniewcom i Węgrom, poległym w 1991 r. i 1992 roku. Idea pomnika jest chwalebna, jednakże jego forma budzi liczne kontrowersje. Składa się on z dwóch części umieszczonych na granitowych postumentach: brązowej kompozycji *Gniazdo* (dla wielu osób jest nierozpoznawalne i odbierane jako abstrakcja) oraz płyty z fontanną i inskrypcjami.

Niecały miesiąc później, 2 listopada 1994 r., na cmentarzu Senćanskim, powstało ostatnie grobowe założenie pomnikowe, będące również ostatnim monumentem, który nawiązuje do II wojny światowej. Ferenc Kalmár zatytułował swoje dzieło *Ptak ze złamanym skrzydłem*. Pomnik tworzy figura cierpiącego ptaka, za którą, w miejscu gdzie zimą 1944/1995 dokonywano egzekucji, jest ściana pokryta granitowymi płytami, z wyrytymi nazwiskami pomordowanych (główne węgierskimi). Miejsce pogromu i pochówku zastrzelonych, miało pozostać tajemnicą, stąd też wybrano na nie obniżenie powstałe podczas prac w dawnej cegielni Mačkovicia. Chociaż stanowi ono integralną część cmentarza Senćanskiego, dla wielu mieszkańców miasta nadal pozostaje nieznane.

a)

b)

Ryc. 69 Pomniki w Suboticy w 2011 r. (schemat)

a) schemat przedstawiający miasto;

b) schematyczne rozmieszczenie pomników w centrum.

Źródło: opracowanie własne, 2014.

Sakralne: 1. św. Jan Nepomucen (1810); 2. Trójca Święta (1815); 3. św. Roch (1855); 4. św. Jan Nepomucen (1871); 5. św. Florian (1926);

Pomniki przedstawiające: 6. *Matka i Syn* (1955); 7. *Ballada Powieszonych* (1967); 8. *Wezwanie* (1977); 9. *Wolność (Ognisty Ptak)* (1980); 10. Ivan Sarić (1985); 47⁴⁵. car Jovan Nenad (1927/1991)⁴⁶; 62. *Polegli za wyzwolenie i zjednoczenie 1912–1918* (1925/1993); 87. *Ich wierności (Gniazdo)* (1994); 88. *Subotica miasto pokoju* (1995); 89. car Duszan (2001); 90. Ferenc Szép (2006); 91. *Żniwiarz* (2011);

Grobowe założenia pomnikowe: 11. pomnik żydowskich ofiar rewolucji 1848 r. (1908); 12. poległych czerwonoarmistów (1944–1945); 13. zamordowanych Żydów (1948); 14. *Poległych Walczących i Ofiar Terroru Faszystowskiego* (1950–1952); 15. grób zbiorowy w Aleksandrowie (1952); 16. ofiar terroru faszystowskiego (1954); 17. grób zbiorowy na cmentarzu Senčanskim (1956); 18. grób zbiorowy na cmentarzu Kerskim (1957); 19. grób zbiorowy czerwonoarmistów (1960); 92. *Ptak ze złamanymi skrzydłami* (1994);

Popiersia: 20. Matko Vuković (1962); 21. Matko Vuković (1962); 22. Lazar Nešić (1962); 23. István Kizúr (1962); 24.–44. *Wielcy medycyny* [Louis Pasteur (1965); Robert Koch (1966); Andrija Štampar (1966); Ludwik Hirszfild (1967); Milan Jovanović Batut (1968); József Fodor (1967); Max V. Pettenkofer (b.r.); Edward Jenner (1968); Sima Milošević (1969); Vince Zomborčević (1969); Adolf Singer (1969); Paul Erlich (1969); Fracastoro Girolamo (b.r.); Emil v. Behring (1970); Ignác Fülöp Semmelweis (1967); Shibasaburo Kitasato (b.r.); Ivan Petrovič Pavlov (1971); Ilja Iljič Mečnikov (1972); Günter József (b.r.); Grassi Giovanni Battista (1971); Antun Licht (1969)]; 45. Géza Csáth (1969); 46. Ambrozije Boza Šarčević (1971); 48. Jovan Mikić Spartak (1982); 49. Ivo Lola Ribar (1982); 50. Đuro Pucar Stari (1982); 51. Laura Lola Vol (Wohl) (1984); 52. Dezső Kosztolányi (1985); 93. Blaško Rajić (1992); 94. Danilo Kiš (1993); 95. Aleksandar Lifka (1994); 96. Ante Evetović (1936/1996); 97. Artúr Munk (1996); 98. Miloš Crnjanski (1999); 99. Ferenc Raichle (2005); 100. Dezső Jakab (2007); 101. Marcell Komor (2007); 102. Martin Luter (2007); 103. Jean Henri Dunant (2010); 104. Jan Kalwin (b.r.); 105. István Iványi (b.r.);

Rzeźby współczesne: 53. *Połączone formy* (1964); 54. *Grupa* (1965); 55. *Zespół* (1985); 56. *Kielkowanie* (1982); 106. *Kołyśka II* (1993); 107. *Łódka III* (1994); 108. *Organizm* (1998); 109. *W łóżgu* (2009); 110. *Sowa* (2009); 111. *Obserwator* (2009); 112. *Saksofonista* (2009); 113. *Rzeźba 1* (b.r.); 114. *Rzeźba 2* (b.r.); 115. *Rzeźba 3* (b.r.);

Płyty pomnikowe: 57. akcja subotickiego oddziału partyzanckiego na centralę elektroniczną (1954); 58. ofiar faszyzmu (1956); 59. poległych w latach 1941–1945 (1969); 60. VIII Wojwodińskiej Brygady (1981); 61. walczących poległych za wolność (1982); 63. polegli walczący i ofiary terroru faszystowskiego z dzielnicy Gat (1984); 64. polegli członkowie NOR (1986); 65. 51. Artyleryjska Brygada Narodowyzwoleńcza Wojwodińskiej Brygady Uderzeniowej (1987); 116. deportowanych Żydów (1994); 117. Żydów zesłanych do obozów koncentracyjnych (1994);

Tablice pamiątkowe: 66. walczących robotników drukarni i ofiar terroru faszystowskiego (1947); 67. ofiary terroru faszystowskiego z Aleksandrova (1952); 68. poległych walczących z III i IV dzielnicy (1955); 69. tablica poświęcona ofiarom z lat 1941–1945 przy szkole budowlanej (1958); 70. znak pamięci strajku ogólnego kolejarzy w 1920 r. (1959); 71. wyzwolenie Suboticy (1966); 72. Żółty dom (1967); 73. Ottmár Mayer (1969); 74. Géza Csáth (1969); 75. założenie komitetu narodowyzwoleńczego (1970); 76. rewolucjoniści polegli w więzieniu w ratuszu (1981) i 77. w budynku przy parku (1982); 78. Lazar Bašić (b.r.); 79. wykładowcy i uczniowie; którzy zginęli jako ofiary faszyzmu (b.r.); 80. Jovan Mikić Spartak (b.r.); 118. przybycie wojska serbskiego w 1918 r. (1938/1992); 119. Dezső Kosztolányi (1993); 120. św. Sawa (1994); 121. Julius i Nikola Wolf (1996);

Fontanny: 81. *Nenufar* (1980); 82. *Zsolnay* (1985); 83. *Dzbany* (1985); autorstwa Savy Halugina (84. – 1986; 85. – 1987; 86. – 1989); 122. *Niebieska fontanna* (2001).

⁴⁵ Zapisane kursywą numery 47 i 62 na schemacie przedstawiającym rozmieszczenie pomników w okresie jugosłowiańskim, odnosiły się do dwóch obiektów kommemoratywnych, które zostały usunięte w latach 90. XX wieku. Pragnąc zachować ciągłość numeracji, liczby 47 i 62 na schemacie przedstawiającym rozmieszczenie pomników w 2012 r. przypisano pomnikom, które usunięto z przestrzeni publicznej Suboticy w latach 40. i 50. XX w., a które przywrócono w latach 90. XX wieku. W celu wyróżnienia pomników, które przywrócono, a także numerów, które w okresie jugosłowiańskim przyporządkowano innemu obiektowi, liczby te zdecydowano się zapisać kursywą.

⁴⁶ Zapis z ukośnikiem odnosi się do obiektów kommemoratywnych, które na pewien czas zostały usunięte z przestrzeni publicznej Suboticy. Pierwsza data oznacza rok, w którym pomnik po raz pierwszy stanął w Suboticy, druga zaś – rok, w którym pomnik przywrócono.

Ostatnimi laty odsłonięcia kolejnych pomników w Suboticy stają się naturalnym elementem życia miasta i coraz rzadziej wzbudzają zainteresowanie. Jednym z wyjątków jest pomnik cara Stefana Urosha IV Duszana, który stanął przed budynkiem sądu w 2001 r. i odebrany został jako wyraz pychy Serbów⁴⁷. Zauważyć należy, iż współczesność w sztuce pomnikowej Suboticy to nie dominacja tematu (jak w okresie jugosłowiańskim), lecz rzeźbiarza – Savy Halugina. Utrzymano tradycję skromnych inskrypcji na pomnikach, wykazując w ten sposób koherencję z poprzednimi okresami. Szacunek wobec poprzedniego ustroju oraz utrzymana tendencja blisko dwóch kommemoracji rocznie sprawia, iż przestrzeń miasta przepełniona jest pomnikami, a ich monotonia typologiczna (głównie popiersia) oraz artystyczna sprawia, iż stają się niezauważalną i obojętną jednością. Fascynującym zjawiskiem jest natomiast dokonywanie podwójnej czy wręcz potrójnej kommemoracji w jednym miejscu. Park przed pałacem Raichle’a nie tylko otrzymał jego imię, lecz także w 2005 r. ustawiono tam popiersie architekta stworzone przez Danielę Mamużić.

W XXI w. w Suboticy zachowano pomniki z poprzednich okresów, przy czym przywrócono także te, które usunęły władze komunistyczne. Spośród 123 pomników zinwentaryzowanych w Suboticy w 2011 r. (ryc. 69), aż 35 było wielokulturowych, 23 nie wykazywały związku z żadną ze wspólnot. Wzrosła liczba pomników wspólnoty węgierskiej (16), serbskiej (8), buniewskiej (5), a także innych (22). W porównaniu z rokiem 1991 r., w 2011 r. było tyle samo pomników nawiązujących do wspólnoty chorwackiej (1), zaś o jeden mniej – jugosłowiańskich (13). Po 1991 r. w mieście nie wzniesiono pomnika nawiązującego do sztuki sakralnej – do tej pory najbardziej czytelných znaków wielokulturowości miasta. W Suboticy pojawiają się fontanny oraz rzeźby współczesne, których treść kulturowa pozostaje neutralna. Kontynuowana jest natomiast tradycja lokowania w mieście popiersi – te nie tylko wykazują związek z konkretną wspólnotą, lecz częstokroć ich lokalizacja jest motywowana wydarzeniami z życia upamiętnionej postaci. Chociaż w Suboticy pojawia się coraz więcej pomników związanych z jedną ze wspólnot, ich liczba oddaje zróżnicowanie narodowościowe miasta. Zauważalne jest to także w samym jego centrum – na reprezentacyjnych placach przed ratuszem oraz w parku przed dworcem kolejowym – które stały się przestrzeniami manifestującymi wielokulturowość Suboticy.

⁴⁷ Stefan Uroš IV Dušan (1308–1355) – jedyny car Serbii, władca najpotężniejszego państwa na Bałkanach w XIV w. – Wielkiej Serbii, reformator sądownictwa.

Pomniki obecne są w przestrzeni miejskiej Suboticy od dwustu lat. W okresie tym przechodziły liczne przemiany. Faza wstępna, do końca I wojny światowej, cechowała się obecnością rzeźb sakralnych, uznanych za znaki świadczące o wielokulturowości oraz tych, które gloryfikowały władzę węgierską. Drugi etap, międzywojnie, to także czas dominacji znaków podkreślających wielokulturowość miasta, przy jednoczesnym usuwaniu pomników związanych z władzą węgierską i zastępowaniu ich monumentami ku czci Słowian – te, z kolei, usunięte zostały przez władze węgierskie w czasie II wojny światowej. Po 1945 r. nie wznoszono już rzeźb sakralnych, lecz pojawiły się inne obiekty odnoszące się do wszystkich narodów zamieszkujących Suboticę – pomniki poległych, grobowe założenia pomnikowe. Ponadto pojawiły się obiekty, które nie wykazują związku z żadną ze wspólnot – są to rzeźby współczesne oraz fontanny. Znakami wykazującymi związek z konkretną wspólnotą, przede wszystkim z jugosłowiańską, były popiersia. Zapoczątkowane po wojnie trendy, są nadal aktualne, choć nie wznosi się już pomników upamiętniających działaczy komunistycznych, a te, które wynoszą na piedestał działaczy kultury związanych z konkretnymi wspólnotami narodowymi. Najsilniejszej stygmatyzacji podlega centrum miasta, w którym ulokowano pomniki związane z większością wspólnot zamieszkujących miasto – w ten sposób stało się ono przestrzenią publiczną, która mogłaby zostać uznana za znak wielokulturowości. Interesujące jest też, że, jak wynika z obserwacji autorki, w Suboticy obiektami, które kumulują wokół siebie liczne znaki (pomniki, tablice pamiątkowe), są parki i place miejskie, natomiast w regionie łódzkim funkcję tę pełnią kościoły, podczas gdy na placach miast regionu widnieje najczęściej jeden monumentalny pomnik.

4.4. Urbanonimy

Nakaz nadawania ulicom i placom nazw oraz numeracji domów w Suboticy został urzędowo wprowadzony z inicjatywy komisarza królewskiego Sándora Kaszonyiego (Šandor Kasonji) w 1836 r., zaś pierwszy plan miasta uwzględniający oficjalne nazwy ulic ukazał się pięć lat później (Aladźić, 2012). Miało to miejsce w czasie, kiedy nazewnictwo miejskie coraz rzadziej motywowane było realnoznaczeniowo, dlatego też większość nazw ulic i placów Suboticy ma charakter pamiątkowy, co ułatwia kompleksową analizę geograficzno-semiotyczną. W Suboticy związek nazwy, a konkretnie członu odróżniającego, ze wspólnotami kultur narodowych wykazują takie typy semantyczne hodonimów, jak te pochodzące od nazw własnych (osobowych, etniczno-geograficznych, miejscowości, topograficznych), a także niektóre pochodzące od nazw pospolitych, szczególnie te związane z faktami historycznymi.

W pracy uwzględniono nazewnictwo miejskie z trzech okresów: międzywojnia, jugosłowiańskiego i współczesnego, czyli tych, kiedy Subotica była w granicach państw słowiańskich. Decyzję tę uzasadnia nieznajomość języka węgierskiego, przez którą autorka nie mogła dokonać rzetelnej analizy nazewnictwa miejskiego Suboticy w okresach, gdy miasto należało do Węgier, mimo dotarcia do sporządzanych wówczas planów miasta. Analizy z okresu międzywojnia i jugosłowiańskiego dokonano na podstawie planów miasta opracowanych w 1928 r. i w 1968 r., podczas gdy stan współczesny odnosi się do roku 2011, kiedy prowadzono badania terenowe. Opracowań dokonano dla całego miasta, a wyniki przedstawiono na schematach. Szczegółowo omówiono jednakże wyłącznie nazewnictwo centrum Suboticy (dzielnice Centrum I, Centrum II oraz Centrum III), ze względu na możliwość porównania urbanonimów ze wszystkich wybranych okresów. Na schematach zaprezentowano jedynie ulice, które miały nazwy, zaś ulice wytyczone, lecz nienazwane, pominięto.

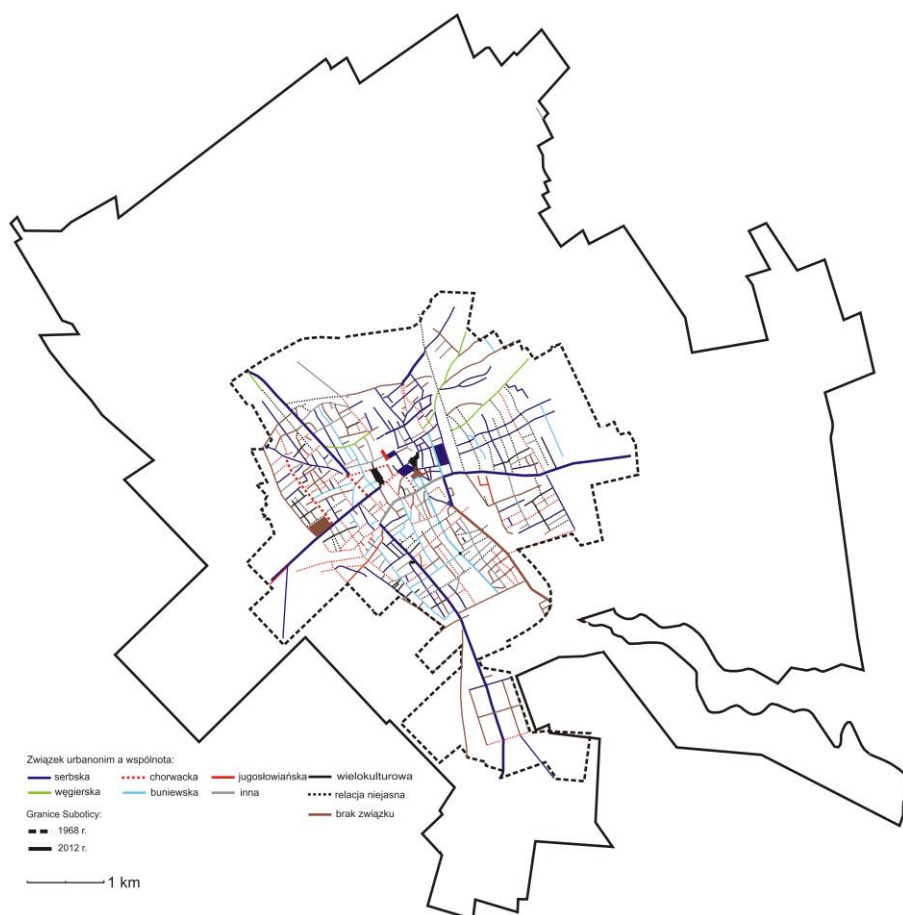
W każdym z okresów, w centralnych dzielnicach miasta, wyodrębniono około 100 jednostek, których członami określanymi (utożsamiającymi) są: ulica, droga (srb. *put*), plac (srb. *trg*), park, aleja⁴⁸. Różnice w liczbie nazw ulic oraz placów i parków wynikają m.in. ze zmian w planie miasta (np. po II wojnie światowej, kiedy to przebudowano zbombardowane w czasie wojny koszary likwidując tym samym część istniejących ulic, czy utworzono reprezentacyjną aleję *Maršala Tita*) oraz wydzielaniu nowych w obrębie już

⁴⁸ Pełną listę członów utożsamiających typowych dla Wojwodiny przygotował Marković w pracy poświęconej toponimii gminy Plandište (Marković, 1996, s. 86–87).

istniejących (np. wyodrębniono *Trg svete Terezije* z fragmentu *Trg žrtava fašizma*, czy *Trg franjevac* w obrębie *Trg cara Jovana Nenada*). Przyporządkowania dokonywano w oparciu o studia literatury (Bogdanov, 1974; Kuntić, 2002; Sekulić, 1989) oraz artykułów, stron i forów internetowych⁴⁹, co okazało się szczególnie przydatne podczas analizy nazw z okresu międzywojnia, kiedy to wiele z nich odnosiło się do osób, które zapisały się na kartach wyłącznie historii lokalnej poprzez aktywny udział w wyzwoleniu Suboticy.

Nazewnictwo miejskie w 1928 roku

W roku 1928 r. w Suboticy było 358 nazwanych ulic i placów, które odnosiły się głównie do wspólnoty serbskiej (84), zaś aż 80 nazw nie odnosiło się do żadnej ze wspólnot, a wielokulturowych było 28 (ryc. 70). Liczne były również hodonimy nawiązujące do wspólnoty chorwackiej (57), buniewskiej (22) i innych (44), podczas gdy praktycznie w ogóle nie było nazw związanych ze wspólnotą węgierską (5).

Ryc. 70 Odniesienia kulturowe urbanonimów w Suboticy w 1928 r. (schemat).
Źródło: opracowanie własne, 2012.

⁴⁹ Najpomocniejsze okazały się strony: forum.axishistory.com/viewtopic.php?f=52&t=52104&start=45; suistorija.wordpress.com/2012/03/03/subotica-1933-godine-po-izvjestaju-gradskog-kulturno-socijalnog-odjeljenja; www.croatia.ch/tjedan/050613b.php; www.skyscrapercity.com.

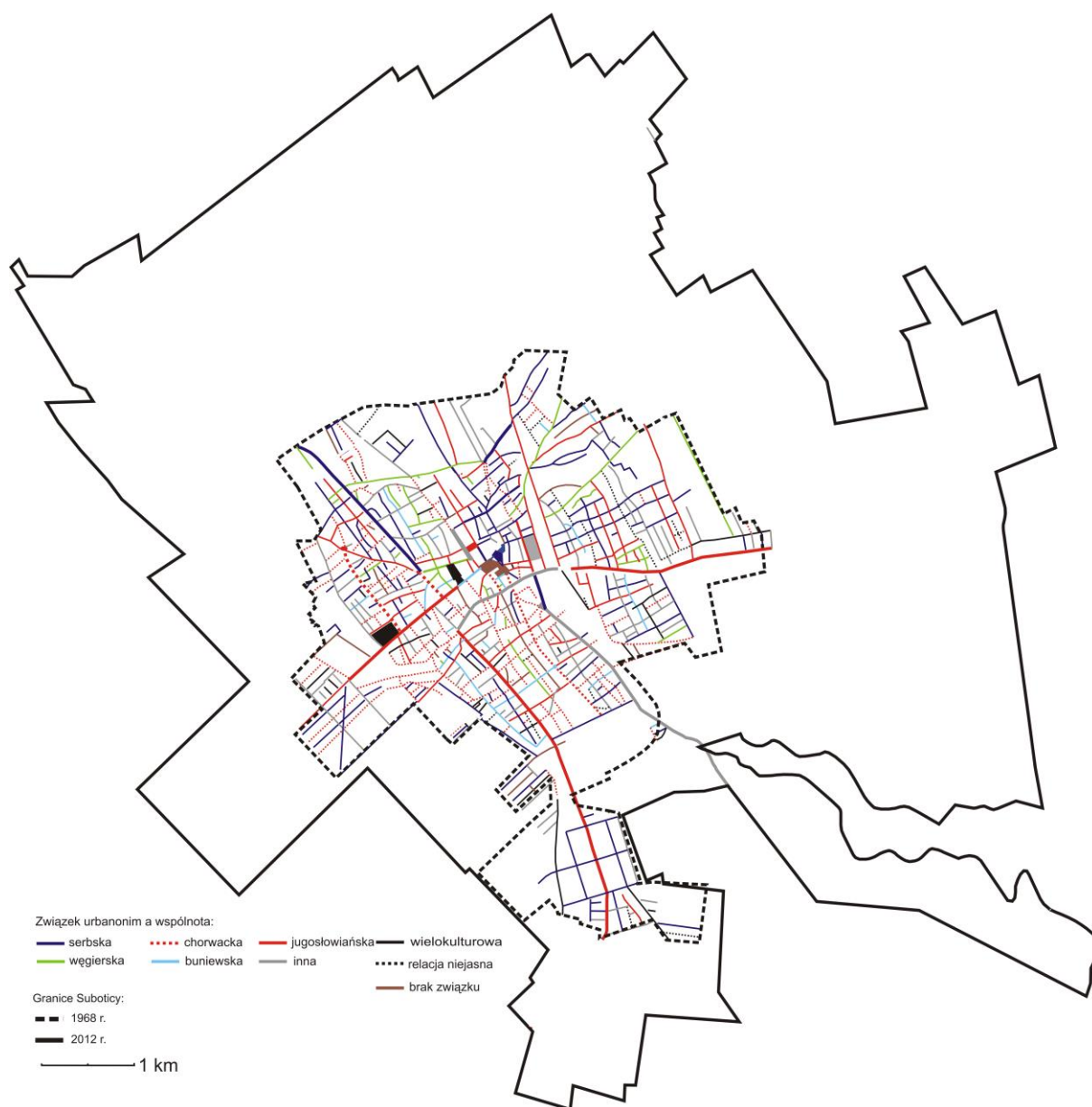
Na analizowanym obszarze centrum wyróżniono 102 ulice, place i parki, z czego sześć nazw pozostało niejasnych, zaś 15 nie miało odniesienia kulturowego⁵⁰. Jak wskazuje na to ryc. 70, dominowały nazwy odnoszące się do wspólnoty serbskiej. Były to nazwy upamiętniające przede wszystkim rodzinę królewską (np. *kralja Aleksandra, prestolonaslednika Petra*), generałów oraz innych wojskowych uczestniczących w wyzwoleniu miasta w 1918 r. (*Krupeževićeva*), a także wybitnych twórców (*Zmaj Jovina, Karadžićeva*). Nazwy odnoszące się do wspólnoty serbskiej otrzymały najważniejsze szlaki komunikacyjne oraz większość ulic w reprezentacyjnej dzielnicy Centrum I, wraz z tymi przylegającymi do stacji kolejowej. Obok nich plasują się nazwy odnoszące się do Chorwatów (w liczbie 18, np. *Štrosmajerova, Zajčeva*) oraz Buniewców (13, w tym *Albina, Paje Kujundžića*), szczególnie w dzielnicach Centrum II oraz Centrum III. W sumie nazwy odnoszące się do tych trzech wspólnot stanowią 62% wszystkich. Zaledwie dwie nazwy ulic wiążą się ze wspólnotą węgierską, przy czym są to ulice pozostające na północnych rubieżach dzielnic Centrum I i Centrum II. Świadczy to o chęci wymazania przez władze SHS śladów poprzedniej – węgierskiej. Pozostałe nazwy odnoszą się do innych wspólnot, w tym: rosyjskiej (ulice *Petrogradska* oraz *Tolstojeva*), polskiej (ulica *Sienkiewićeva*), słoweńskiej (wyłącznie poprzez nazwy geograficzne), macedońskiej itp.

Plateonimy oraz agoronimy z okresu międzywojennego oddają obraz Suboticy jako miasta słowiańskiego, przysłaniając pierwiastek węgierski, a tym samym fałszując faktyczne zróżnicowanie kulturowe miasta i stając się szatą dezinformacyjną Suboticy.

Urbanonimia Suboticy w 1968 roku

Na planie miasta z 1968 r. nazwy miało 470 ulic i placów, z czego 116 nawiązywało do wspólnoty serbskiej, 96 – chorwackiej, 83 – innych, 50 – jugosłowiańskiej, 29 – węgierskiej, 22 – buniewskiej, 18 pozostało niejasnych (ryc. 71). Nieliczne były nazwy wielokulturowe (32), a także te, które nie wykazywały związku z żadną z wydzielonych wspólnot (24). W Suboticy były także 63 ulice, które na planie oznaczono cyframi, lecz nie otrzymały jeszcze nazw.

⁵⁰ Ze względu na fakt, iż w każdym analizowanym okresie liczba zinwentaryzowanych nazw ulic, placów i parków w centrum oscyluje około stu, zdecydowano się na podawanie wartości bezwzględnych, nie zaś procentowych.

Ryc. 71 Odniesienia kulturowe urbanonimów subotickich w 1968 r. (schemat).
Źródło: opracowanie własne, 2012.

W samym centrum oznaczono 101 ulic i placów, z czego 93 mają odniesienie kulturowe, zaś 1 pozostała niejasna. W porównaniu z okresem międzywojennym, zaobserwować można zmniejszenie udziału odniesień do wspólnoty serbskiej (do 19) oraz buniewskiej (do 8) na rzecz odniesień do wspólnoty chorwackiej (do 21), węgierskiej (do 7), innych (w tym rosyjskiej do 6), a także pojawienie się nazw odnoszących się do wspólnoty jugosłowiańskiej (16). W nazewnictwie miejskim głównych dróg oraz reprezentacyjnych ulic i placów pojawiły się nazwy upamiętniające działaczy socjalizmu oraz wydarzenia związane z rozwojem komunizmu (*Engelsova, Čapajeva, Marksov put, Oktobarske revolucije, Lenjinov park, Jugoslovenske narodne armije*). W południowej części analizowanego obszaru,

w dzielnicy Centrum III, dominowały nazwy odnoszące się do wspólnoty chorwackiej (np. *braće Radića, Matije Gupca, Mirka Bogovića*). Nazwy wykazujące związek z kulturą węgierską przypisano głównie ulicom położonym w dzielnicy Centrum II (np. *Šandora Petefija, Ištvana Ivanjija, Atile Jožefa*), tradycyjnie zamieszkałą przez Węgrów. Interesująco przedstawia się sytuacja z nazwami odnoszącymi się do wspólnoty rosyjskiej, gdzie, oprócz wspomnianych komunistycznych, obecne były nazwy pamiątkowe związane z wybitnymi przedstawicielami kultury (*Tolstojeva, Puškinov trg, Maksima Gorkog*).

Po 1945 r., mimo wprowadzenia nazw ulic związanych z wydarzeniami oraz osobami działającymi na rzecz komunizmu, struktura odniesień kulturowych urbanonimów Suboticy wykazywała większe zróżnicowanie niż w międzywojniu, tym samym w większym stopniu oddając zróżnicowanie demograficzne tego okresu. Należy zauważyć, że wraz z zanegowaniem narodu buniewskiego, w centrum zmniejszyła się liczba urbanonimów związanych z tą wspólnotą, a wzrosła liczba nazw odnoszących się do wspólnoty chorwackiej. Zmniejszyła się też liczba nazw nawiązujących do wspólnoty serbskiej, na rzecz jugosłowiańskiej. Pojawiły się też ulice odnoszące się do społeczności węgierskiej. Zmiany nazw ulic dotyczyły przede wszystkim tych położonych w reprezentacyjnym centrum oraz głównych szlaków komunikacyjnych.

Ryc. 72 Tablica z nazwą ulicy w trzech językach urzędowych Suboticy.
Źródło: fotografia własna, 2011.

Hodominy subotickie w 2011 roku

Analizy aktualnych hodonimów Suboticy dokonano w oparciu o inwentaryzację terenową przeprowadzoną we wrześniu 2011 roku. Zarejestrowano wówczas 819 nazw, w tym odnoszące się do wspólnot: serbskiej (174), innych (133), chorwackiej (119), jugosłowiańskiej (96), węgierskiej (69), buniewskiej (32). Nazw uznanych za wielokulturowe było 53, 100 hodonimów nie wykazywało związku ze wspólnotami kultur narodowych, zaś 43 nazwy pozostały niejasne (ryc. 73). W centralnej części Suboticy nazwy zapisywane są w trzech językach urzędowych miasta, w języku serbskim, chorwackim i węgierskim (ryc. 72).

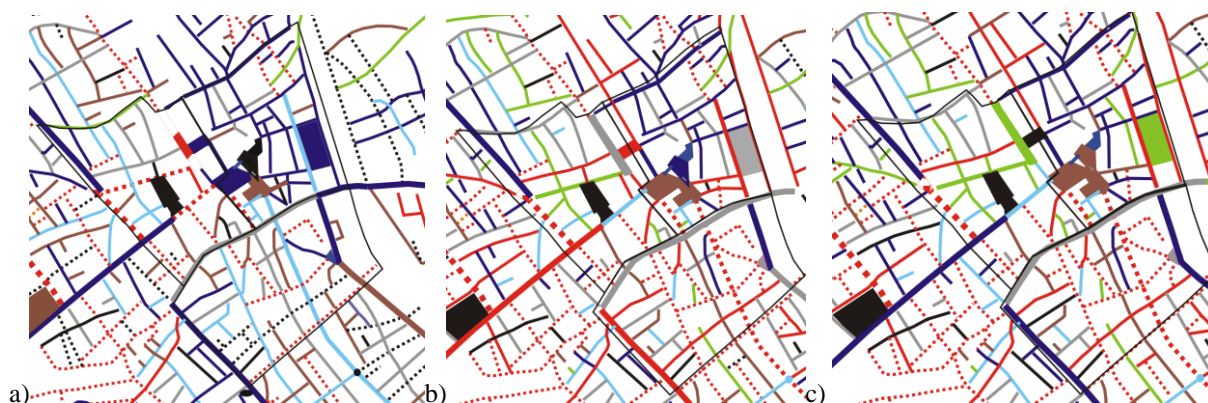

Ryc. 73 Odniesienia kulturowe urbanonimów subotickich w 2011 r. (schemat).
Źródło: opracowanie własne, 2013.

W centrum Suboticy zarejestrowano 102 urbanonimy, z czego jedna nazwa pozostaje niejasna. Liczba nazw odnoszących się do wspólnoty chorwackiej, w porównaniu do roku 1968, nie uległa zmianie i wynosi 21. Zwiększyła się natomiast liczba odniesień do wspólnoty serbskiej (23), buniewskiej (9), węgierskiej (12), zmniejszyła zaś liczba odniesień do społeczności jugosłowiańskiej (8). Interesujące zmiany dotyczą nazw, które odnoszą się do innych wspólnot. W przypadku nazw związanych ze społecznością rosyjską, zmieniono tylko te, które odnosiły się do polityków oraz wydarzeń historycznych, pozostawiając nazwy upamiętniające wybitnych twórców kultury (*Tolstojeva*, *Puškinov trg*, *Maksima Gorkog*), a w jednym przypadku zastępując nazwisko komunisty nazwiskiem literata (*Čapajeva* > *Šolohova*). Z nazewnictwa miejskiego bezwarunkowo usunięto nazwiska

wybitnych komunistów o randze światowej (*Engelsova* > *Matije Korvina*, *Marksov put* > *Senčanski put*, *Lenjinov park* > *park Ferenc Rajhla*), a pozostawiono w większości nazwy ulic noszące imię lokalnych działaczy (np. *Maršala Tita*, *Đure Đakovića*, *Sonje Marinković*). W efekcie tego, w dzielnicy Centrum I, zamieszkałej głównie przez Serbów, dominują nazwy odnoszące się do wspólnoty serbskiej, choć pojawiły się też te odnoszące się do społeczności węgierskiej – dotyczy to położonego przy stacji kolejowej *parku Ferenc Rajhla* oraz reprezentacyjnej ulicy *Matije Korvina*. W strefie Centrum II, w której większość stanowią Węgrzy, przeważa liczba urbanonimów odnoszących się do wspólnoty węgierskiej. W Centrum III natomiast, gdzie udział ludności bułgarskiej oraz chorwackiej jest największy spośród analizowanych dzielnic, liczba nazw ulic i placów odnoszących się do wspólnoty serbskiej bądź węgierskiej jest znikoma. W centrum miasta, wokół ratusza oraz prowadzącej do niego ze stacji kolejowej ulicy, urbanonimy nie wykazują związku z wyróżnionymi wspólnotami (*Korzo*, *Trg slobode*, *Trg republike*). Te reprezentacyjne przestrzenie publiczne, także poprzez swe neutralne nazwy, są dostępne dla wszystkich. Istotnym jest również fakt, że współcześnie nazwy ulic i placów Suboticy świadczą realnie o zróżnicowaniu narodowościowym miasta.

Zaprezentowana metoda analizy urbanonimów jako znaków potwierdzających wielokulturowość miasta, umożliwia analizę ich diachronicznych zmian (ryc. 74) i synchronicznych relacji. Problematiczna była prawidłowa identyfikacja nazw, szczególnie tych z 1928 r., które zakończone były formantem *-eva*. Współcześnie w wielu miastach na tablicach z nazwami ulic pojawia się nota biograficzna, która może rozwiązać wątpliwości, jednakże w odniesieniu do nazw historycznych, a także urbanonimów Suboticy ta forma prezentacji objaśnienia nie została zastosowana, przez co nie wszystkie nazwy są jednoznaczne.

Ryc. 74 Zmiany odniesień kulturowych urbanonimów w centrum Suboticy (schemat)

a) rok 1928; b) rok 1968; c) rok 2011.

Źródło: opracowanie własne, 2013.

Przeprowadzona analiza wykazała, że odniesienia kulturowe ukryte w nazwach ulic stanowią nie tylko zapis struktury narodowościowej i etnicznej miasta, lecz także aktualnych wydarzeń politycznych. Należy zauważyć, że mimo obecności ludności żydowskiej w mieście (co czytelne jest i dziś w pomnikach, poprzez synagogę czy budynek gminy żydowskiej), nazwy ulic jej praktycznie nie odzwierciedlają, do czego przyczynia się upamiętnienie wielu subotickich Żydów jako działaczy komunistycznych, jugosłowiańskich.

Inne zjawisko, które zaobserwowano, podsumować można słowami Ivo Andrića: „Wojna, nawet najdłuższa, jedynie przetrząsa sprawy, z powodu których wybuchła, a ich rozwiązanie zostawia czasom, co następują po zawarciu pokoju” (Andrić, 1986, s. 56). Po I wojnie światowej, kiedy Subotica po raz pierwszy (nie licząc epizodu z lat 1526–1527) znalazła się w granicach państwa słowiańskiego, blisko 1/3 stanowiły nazwy ulic związane z kulturą serbską, zaś związki z kulturą węgierską zostały zanegowane. Ta stosunkowa jednorodność nazewnictwa miejskiego była jednak nienaturalnym tworem w przestrzeni miasta, które od początków swojego istnienia było wielokulturowe. Kolejny chaos zapanował po II wojnie światowej, kiedy to zmniejszyła się liczba nazw ulic odnoszących się do Buniewców, dla których Subotica pozostaje nieoficjalną stolicą. Jednocześnie urbanonimy związane z kulturą jugosłowiańską uplasowały się tuż za tymi związanymi z kulturą serbską i chorwacką. Należy jednak podkreślić, że mieszkańcy Wojwodiny, w tym suboticzanie, wierzyli w wielonarodową Jugosławię, jedność i braterstwo szerzone przez propagandę Tity. Być może dlatego też i współcześnie liczba nazw ulic i placów odnoszących się do wspólnoty jugosłowiańskiej jest relatywnie duża. Mapa przedstawiająca ulice i place miasta jako odnoszące się do wyodrębnionych wspólnot, przypomina mozaikę, która, w tym przypadku, nie świadczy o bezładzie, a stanowi odzwierciedlenie struktury narodowościowej oraz historii miasta, jest dla niego naturalną.

Przeprowadzone badania udowodniły, iż nazewnictwo miejskie może być analizowane nie tylko pod względem strukturalnym i semantycznym, lecz także przestrzennym. Badania nazw geograficznych powinny być prowadzone nie tylko przez językoznawców i historyków, lecz także, używających ich na co dzień, geografów.

Zaprezentowana w tej części analiza treści, formy i rozmieszczenia elementów traktowanych jako znaki w Suboticy, pozwoliła stwierdzić, iż charakterystyczną cechą ich lokalizacji w mieście, a więc konotacji geograficznej w badaniach semiotycznych, jest koncentracja tych obiektów w strefie centrum oraz ich harmonijna koegzystencja przestrzenna, występująca przez wiele dziesiątków lat.

IV KONKLUZJA – *LOGOS*, CZYLI PRZESTRZEŃ MIASTA JAKO KOD

Mowa miasta jest rozwlekła: powtarza, aby coś mogło utrwalić się w pamięci.

Mowa pamięci jest rozwlekła: zwielokrotnia znaki, aby miasto zaczęło istnieć.

Calvino I., 2005, s. 17–18

Przestrzeń miejska pełna jest znaków i znaczeń, które dla użytkowników mogą być niedostrzegalne, ignorowane, lub których redundancja budzić może poczucie niepewności, chaosu, zagubienia w natłoku informacji. W obu przypadkach wskazana jest próba poznania, nauczania się miasta niczym języka obcego. Pierwszy przypadek porównać można do fazy wstępnej poznawania języka, w której, poprzez osłuchiwanie się, następuje identyfikacja głosek, sylab, wyrazów, następnie zaś fraz, których znaczenie jest z czasem odkrywane. Przy pierwszym kontakcie z nieznanym miastem postrzegane bywa ono jako układ holistyczny, w którym dostrzegane są determinanty krajobrazowe, budowle specyficzne, wyróżniające się, a z czasem dostrzegane są detale architektoniczne, meble miejskie, rola zieleni, szaty informacyjnej, oraz zróżnicowanie obecnych w nim ludzi. Im intensywniej miasto jest poznawane i percypowane, tym więcej dostrzeganych jest zależności pomiędzy obiektami, przestają być one wyabstrahowane z przestrzeni, a składają się na koherentny tekst.

W drugim przypadku sytuacja jest odwrotna. Użytkownik zna język, jego leksykę i gramatykę, jednakże nie umie się nim sprawnie i poprawnie posługiwać. Odbiera w pełni tylko teksty znanego sobie uzusu, podczas gdy inne, które cechuje bogate słownictwo lub złożone konstrukcje gramatyczne, są zbyt skomplikowane, by móc w pełni zrozumieć ich sens. Sytuację tę można porównać do mieszkańca miasta, którego przytłacza liczba informacji zapisanych na tablicach pamiątkowych, pomnikach, znakach drogowych, tablicach informacyjnych, nadmiar zabudowy, która odbierana być może jako nieharmonijna. Przestrzeń miejska traktowana jest wówczas podmiotowo, służy konkretnym celom, zaś treści w niej zawarte są częstokroć lekceważone – ich nadmiar wywołuje niepokój, który dociekliwych zachęcić może do oswojenia przestrzeni, poznania jej, zaś mniej żądnych wiedzy pogrąży w ignorancji.

Przyjeżdżając po raz pierwszy do Suboticy autorka była adeptką w kwestii miast panońskich, którą dziwiły w nich wszystkie elementy niewpisujące się w znane jej z innych regionów stereotypy – jak cerkiew w stylu barokowym, nie zaś bizantyjskim, zwieńczona krzyżem łacińskim, a nie prawosławnym, wszechobecne fontanny, kolorowe płytki

ceramiczne na dachach, bajkowa secesja, wielojęzyczne tablice informacyjne, pomniki nieznanych bohaterów często pozbawione inskrypcji, inicjowanie rozmów praktycznie synchronicznie w języku serbskim, chorwackim⁵¹ i węgierskim, by interlokutor mógł odpowiedzieć w znanym mu lub preferowanym przez niego języku. Nie tylko pierwszy kontakt z przestrzenią fizyczną Suboticy wskazującą na wielokulturowość, przede wszystkim przez obiekty sakralne, lecz także pozyskane dane dotyczące przestrzeni społecznej, na którą składa się kilka koegzystujących narodów, w tym stosunkowo mało znani poza obszarem byłej Jugosławii i Węgier, budzący liczne kontrowersje jako naród, Buniewcy, zachęciły autorkę do poznania miasta. Postawiona więc została w sytuacji obcej w mieście, którego uczyła się jak języka (*nomen omen*, studia nad Suboticą wymagały poznania języka buniewskiego). W początkowej fazie autorka postawiła się w roli *flâneura* – poznawała miasto poprzez jego przestrzeń fizyczną, spacerując, ucząc się dostrzegać i rozumieć coraz więcej elementów. W pierwszej kolejności były to popiersia stworzone przez najwybitniejszego rzeźbiarza jugosłowiańskiego – Ivana Meštrovia, którego twórczość jest charakterystyczna i wyróżniająca się na tle innych artystów regionu, następnie budowle wzniesione w stylu secesji węgierskiej, identyfikacja płytek z fabryki Zsolnay, rozróżnianie świątyń (krzyże na cerkwiach bywają bardziej zdobne niż te na kościołach). Nadmiar i komplikacja semiozy z jednej strony wywoływały trwogę typową dla konfrontacji z nieznanym, z drugiej zaś ekscytowały, inspirowały do dalszych poszukiwań. Pewną ostoją były te elementy przestrzeni, które cechowała repetycja, jak zabudowa kalenicowa ukryta wśród alej wysadzanych wiązowcem zachodnim⁵². Pierwsza wizyta w Suboticy, wywołała spontanicznie pojawiające się pytania o to, czym są dostrzeżone elementy przestrzeni miejskiej, kto je tworzył, w jakim celu, co sobą reprezentują, co znaczą, komu służą. Odpowiedzi na te pytania znajdowane były podczas kolejnych wizyt w Suboticy, w trakcie prowadzenia badań terenowych. Tym razem porzucono postawę przechodnia – wykonywano dokumentację fotograficzną i prowadzono szczegółową inwentaryzację urbanistyczną. Samo zgromadzenie materiału badawczego nie było jednak wystarczające, by zrozumieć znaczenia ukryte w przestrzeni miejskiej. Podjęto więc studia literatury, które w pracy zaprezentowane zostały w III części. Próbując zrozumieć przestrzeń Suboticy, starano się dostrzec uwarunkowania geograficzne i czynniki historyczno-polityczne, które wpłynęły na rozwój miasta, a także poznać specyfikę przestrzeni społecznej.

⁵¹ „Dzień dobry”, zarówno w języku serbskim, jak i chorwackim, brzmi tak samo: „Dobar dan”.

⁵² Szacuje się, że w Suboticy rośnie około 10 tys. wiązowców, które w mieście mają nawet swoją lokalną nazwę – *gelegunja*.

Subotica położona jest na monotonnych, równinnych terenach Baczki, na granicy pasa wydym i płaskowyżu lessowego. Jest to obszar ubogi w wody powierzchniowe, na którym wodę czerpano ze studni artezyjskich, które po wprowadzeniu wodociągów, zamieniane były na fontanny miejskie, będące dziś jednym z typowych elementów krajobrazu miast pannońskich. Mimo związania piasków położonych na północ od miasta wydym, silne wiatry północne (*severac*), nieustannie je nawiewają, przykrywając obiekty w mieście – pomniki, ławki, samochody, ulice i chodniki – cienką warstwą pyłu. Żyzne płaty lessowe na południe od miasta, przy korzystnym klimacie, warunkowały rozwój rolnictwa, które, wraz z wymianą handlową produktów rolnych, stało się podstawowym źródłem utrzymania ludności. Warunki naturalne wpłynęły też na rozwój przemysłu w XIX w. – produkcję materiałów budowlanych, przemysłu spożywczego i chemicznego, z których Subotica znana jest także obecnie. Rozsławiają ją przetwory mleczne (Mlekara Subotica), czekoladki (fabryka Pionir), produkty mączne (Fidelinka), wina. Okolice Suboticy, choć żyzne, nie są łatwe w uprawie, stąd ludność zamieszkująca te tereny wykazywać się musiała pracowitością, która skutkowała racjonalnym wykorzystaniem walorów naturalnych, nie tylko w aspekcie gospodarczym, lecz także osadniczym.

Miasto Subotica powstało na szlaku handlowym, między doliną Dunaju na zachodzie a Cisy na wschodnie. Wykorzystano naturalne warunki obronne – wzniesienie (wydym) otoczone przez tereny podmokłe. Rozwój przestrzenny miasta, także w XX w., w znacznym stopniu uzależniony był od środowiska geograficznego, jednakże nie był nim zdeterminowany. Równie istotne były czynniki historyczno-polityczne, na skutek których, w ciągu wieków, nieustannie dochodziło do licznych migracji zmieniających strukturę narodowościową miasta i okolicy. Od IX w. tereny te zamieszkałe były przez Madziarów, a po przyjęciu chrześcijaństwa przez Węgrów, należały do arcybiskupstwa Kalocsa. Z czasów średniowiecznego panowania węgierskiego w Baczce pochodzi pierwsza udokumentowana wzmianka o Suboticy (z 1391 r.). Kres rządów feudałów węgierskich położyła zawierucha wojenna spowodowana najazdem Turków na Bałkany. Wówczas, w latach 1526–1527 Subotica na krótko została stolicą efemerycznego państwa słowiańskiego pod wodzą Jovana Nenada. Wkrótce jednak znalazła się w granicach imperium osmańskiego, w czasach którego jej struktura demograficzna uległa zupełnemu przekształceniu. Twierdzę suboticką opuścili Węgrzy, zaś ich miejsce zajęli Turcy oraz Serbowie z Raszki, migrujący na północne, stosunkowo bezpieczne tereny. Z czasów prawie stuipięćdziesięcioletniego panowania tureckiego w mieście nie zachowały się żadne ślady materialne. Jarzmo tureckie nie skutkowało więc zmianami w przestrzeni fizycznej, a zupełnym przeobrażeniem

przestrzeni społecznej miasta. Kiedy w 1686 r. Subotica powróciła do Monarchii Habsburgów, zamieszкана była praktycznie wyłącznie przez prawosławnych Serbów, do których wkrótce dołączyli katolicy Buniewcy (1687 r.), napływały także kolejne grupy serbskie (1690 r.). Serbów, do osadnictwa w Baczce, zachęcały przywileje przyznane im na obszarach Pogranicza Wojskowego, którego likwidacja przyczyniła się do emigracji prawosławnych, zaś imigracji Węgrów. W XVIII w., w Suboticy jako wolnym mieście królewskim, pozwolenie na osadnictwo otrzymali też Żydzi, którzy dzięki swojej przedsiębiorczości, przyczynili się do rozwoju gospodarczego miasta, szczególnie w 2. połowie XIX wieku. Subotica stała się miastem wielokulturowym, czego kolejne przewroty polityczne – wojny światowe, wojna domowa w b. Jugosławii – nie tylko nie zmieniły, lecz wręcz spotęgowały. Po obu wojnach światowych do Suboticy docierali osadnicy słowiańscy, m.in. z Czarnogóry, czasy socjalistyczne zaowocowały usankcjonowaniem nowych narodów (Jugosłowianie, Muzułmanie), zaś rozpad Jugosławii oraz konflikt w Kosowie przyczynił się do imigracji Romów oraz kosowskich Serbów.

Burzliwość dziejów Suboticy przejawiała się głównie w zmianach jej struktury narodowościowej. W rozwoju miasta aktywnie uczestniczyli przede wszystkim katolicy Węgrzy i Buniewcy, prawosławni Serbowie, Żydzi, zlaicyzowani Jugosłowianie. Wszyscy oni przyczyniali i przyczyniają się do zagospodarowywania miasta, nie tylko lokując w nim zabudowę mieszkaniową czy produkcyjną, lecz także obiekty, które bezpośrednio nawiązują do ich dziedzictwa narodowego, systemu wartości, którymi podkreślają swoją obecność i wkład w rozwój kulturowy i gospodarczy miasta. Obiektami tymi są świątynie i cmentarze, instytucje polityczne i kultury, pomniki i tablice kommemoratywne, restauracje z kuchnią narodową, placówki edukacyjne kształcące w określonych językach i inne. Zróżnicowanie kulturowe miasta odzwierciedla także jego warstwa onomastyczna – zarówno zapis nazw w różnych językach (w przypadku Suboticy są to trzy języki urzędowe miasta: serbski, węgierski i chorwacki), jak i samo znaczenie nazwy. Autorkę szczególnie zainteresowały te elementy w przestrzeni Suboticy, które mogła zinwentaryzować podczas prowadzonych indywidualnie badań terenowych, a więc miejsca kultu, cmentarze, pomniki oraz urbanonimy. Studia w terenie wzbogacone zostały o analizy historycznych planów miasta (z 1928 r. oraz z 1968 r.), a także studia literatury, które pozwoliły na dokonanie analiz synchronicznych i diachronicznych, a następnie prześledzenie, jakie zmiany dotyczące wybranych elementów zachodziły w Suboticy w XX wieku. Obiekty te powiązane zostały z narodami żyjącymi w mieście. Specyfika regionu wymagała opracowania metody analizy, według której obiekty przypisane zostać mogły do narodów. W tym celu autorka wsparła się teorią prototypów, którą

stworzyła Eleanor Rosch. Na jej podstawie przyjęto, że przy definiowaniu narodu, zwykle wskazuje się na cechy najbardziej dla niego typowe – wyznanie, religię, dzieje, przekonanie o wspólnym pochodzeniu, odniesienie do mitycznej ojczyzny, język. Tymczasem w rzeczywistości wiele osób będących członkami danego narodu, nie przyjmuje wszystkich tak definiowanych wartości narodowych. Próbuje je określić, wskazuje się na pewien wzorzec, prototyp, do którego odnosi się innych. Prototyp ten to naród *sensu stricto*. Narodem, *sensu largo*, jest wspólnota, która respektuje większość wartości wskazanych jako prototypowe dla danego narodu. Wspólnoty, koegzystując, istotnie na siebie wpływają, co skutkuje konwersjami. Jednostka w ciągu życia może więc czuć przynależność do różnych wspólnot. Niekiedy, *post mortem*, zostaje inkorporowana przez jakąś wspólnotę. Przyjęcie tych założeń pozwoliło autorce na dokonanie próby powiązania wybranych obiektów w przestrzeni Suboticy, z narodami (*sensu largo*, a więc ze wspólnotami narodowymi) zamieszkującymi miasto. Podczas opracowywania badań dostrzeżono w mieście obiekty związane z różnymi wspólnotami – buniewską, chorwacką, jugosłowiańską, serbską, węgierską, żydowską, słoweńską, macedońską, rosyjską, polską i innymi (por. Muszyńska, 2013, 2014a, 2014b). Pilotażowe opracowania danych skłoniły do analizowania obiektów w odniesieniu do wspólnoty węgierskiej, serbskiej, chorwackiej, buniewskiej, jugosłowiańskiej, innych, a także tych obiektów, które wykazują związek z wieloma wspólnotami lub też z żadną z nich. Następnie, zinwentaryzowane obiekty powiązano z wybranymi wspólnotami narodowymi, a rezultaty opracowano kartograficznie, ukazując ich wzajemne relacje przestrzenne oraz prawidłowości lokalizacji. Wszystkie obiekty, ponadto, analizowano zarówno synchronicznie (próbując dostrzec zależności między nimi w wybranym okresie), jak i diachronicznie – wskazując na zmiany zachodzące w czasie.

Miejsca kultu, a także cmentarze, uznane zostały za znaki wielokulturowe, przynależące do kilku wspólnot narodowych. W Suboticy z katolicyzmem utożsamiają się Węgrzy, Buniewcy i Chorwaci, z prawosławiem – Serbowie, Rosjanie, Czarnogórcy, z islamem – Boszniacy, Muzułmanie, Romowie i Albańczycy, z judaizmem – Żydzi i Węgrzy, z protestantyzmem – Węgrzy i Niemcy. Realizacji ich potrzeb duchowych służy dziesięć kościołów katolickich, dwie cerkwie, jedna synagoga, meczet oraz kościół protestancki. Ponad 1/3 obiektów sakralnych usytuowana jest w centrum miasta, na obszarach, które zamieszkiwały społeczności określonego wyznania. Kościoły katolickie wznoszone były do II wojny światowej, nie dziwi więc brak świątyń w dzielnicach, które przyłączone zostały do miasta w czasach komunistycznych. Cerkwie znajdują się w miejscach tradycyjnie zamieszkałych przez Serbów – w centrum oraz w południowej dzielnicy, dawnej

serbskiej wsi Aleksandrovo. Kościół protestancki i współcześnie istniejąca synagoga wzniesione zostały na początku XX w. – chociaż ani protestanci, ani żydzi, nigdy nie stanowili znacznego odsetka ludności Suboticy, przyczynili się oni znacząco do rozwoju gospodarczego miasta. Nie dziwi więc, że wzniesione przez nich obiekty, szczególnie secesyjna synagoga, mają charakter reprezentacyjny i monumentalny. Najmłodszym miejscem kultu w Suboticy jest meczet – pierwszy wzniesiony w Baczce po ustaniu jarzma tureckiego. Jego budowa świadczy z jednej strony o otwartości i tolerancji mieszkańców Suboticy, z drugiej zaś – o wzrastającym odsetku muzułmanów żyjących w Suboticy i jej okolicach.

Obiekty sakralne świadczą nie tylko o obecności przedstawicieli określonych wspólnot w mieście, lecz także o ich statusie społecznym w czasie. Związki te zostały zidentyfikowane w wyniku przeprowadzonych badań terenowych. Styl architektoniczny budowli wykazuje wyraźny związek z istnieniem danej społeczności w pewnym okresie historycznym, jej reprezentacyjność określa zamożność oraz aktywność tej grupy, zaś stan utrzymania – aktualną majątność, operatywność, oraz zaangażowanie społeczne i stosunek do religii jako jednej z wartości wspólnoty.

Subotickie cmentarze, uznane za znaki wielokulturowe, początkowo były przeznaczane dla osób określonych wyznań. Liczne małżeństwa mieszane sprawiły jednak, że utrzymanie jedności wyznaniowej jest praktycznie niemożliwe. Na nagrobkach na subotickich cmentarzach widnieją nazwiska serbskie, buniewskie, chorwackie, rosyjskie, węgierskie, jugosłowiańskie i inne, zapisane łacinką lub cyrylicą, z krzyżami łacińskimi, prawosławnymi lub gwiazdą pięcioramienną – niejednokrotnie więc, spacerując po cmentarzu, trudno jednoznacznie określić, wyznawcy jakiej religii są na nim pochowani.

Odniesienia kulturowe ukryte w nazwach ulic oraz treści pomników stanowią nie tylko zapis struktury narodowościowej i etnicznej miasta, lecz także wydarzeń politycznych. Można wręcz mówić o sinusoidzie trendów związanej z wydarzeniami rozgrywającymi się w XX w., w którego początkach dominowały znaki związane z kulturą węgierską, w międzywojniu – słowiańską (serbską), w czasie II wojny światowej – z węgierską, po 1945 r. – ze słowiańską (jugosłowiańską), zaś dopiero od lat 90. XX w. zaobserwować można zmniejszanie się dysproporcji. Dysonans dotyczy także różnic między centrum a peryferiami. W centrum liczne są nazwy ulic związane z kulturą jugosłowiańską, podczas gdy właściwie brak tam pomników nawiązujących do czasów komunistycznych. Na peryferiach natomiast, dokonywano kommemoracji głównie bohaterów czasów socjalistycznych. Każda zmiana władz wprowadza efemeryczne urbanonimy i pomniki,

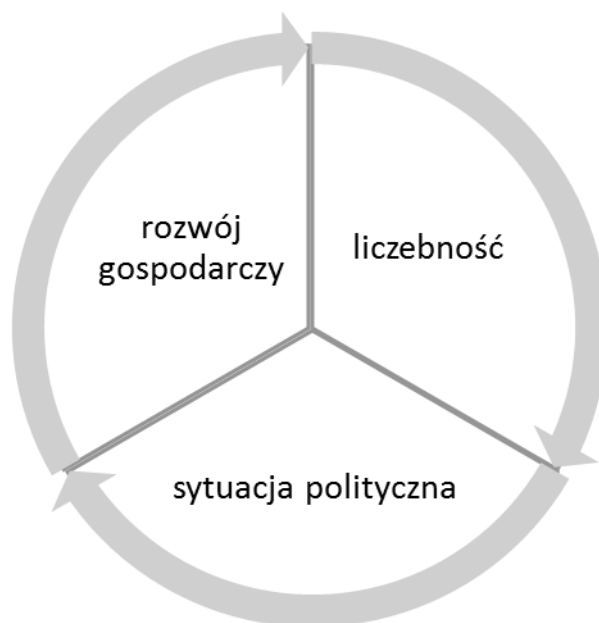
a stabilizacja polityczna przekłada się na ich trwałość w przestrzeni miejskiej. Znaki te stanowią didaskalia, komentarz do przestrzeni społecznej w centrum miasta, podczas gdy na peryferiach ich rozwój jest dysharmonijny. We współczesnej przestrzeni Suboticy istotne jest również, że znaki te wskazują na obszary wspólne, szczególnie w przestrzeniach publicznych w centrum. Nazwy ulic nie wykazują tam związku z żadnym z narodów zamieszkujących Suboticę, są neutralne, natomiast na reprezentacyjnych placach wygospodarowano miejsce na pomniki związane z różnymi narodami. Budujący jest też równoprawny podział przestrzeni, oddzielną pozostaje natomiast kwestia estetyki. Zmiany nazewnictwa miejskiego i decyzje dotyczące pomników pozwalają także zauważyć, iż suboticzanie cenią sobie zasłużonych mieszkańców miasta, bez względu na powód ich nobilitacji. Z przestrzeni miasta, przykładowo, szybko znikają znaki związane z komunistami spoza SFRJ, natomiast te, które wskazują na działaczy jugosłowiańskich – pozostają. Godnym uwagi jest również fakt, że usunięcie nazwy związanej np. z komunistą radzieckim, nie implikuje wprowadzenie na jej miejsce onimu mogącego zaspokoić aspiracje któregoś z narodów żyjących w Suboticy. Zwykle wprowadzana jest nazwa także związana z kulturą rosyjską, lecz upamiętniająca przedstawiciela świata kultury, nie zaś polityki. Pomniki i nazewnictwo miejskie, choć są najmłodsze spośród analizowanych kategorii znaków, gdyż wprowadzono je dopiero w XIX w., cechuje duża dynamika przekształceń, są więc najbardziej czułym wskaźnikiem zmian zachodzących w przestrzeni społecznej miasta.

Przeprowadzona w ten sposób analiza pozwoliła dostrzec, że **obiekty w przestrzeni miejskiej mają nie tylko wartość pragmatyczną, lecz są także nośnikami znaczeń dla wspólnot zamieszkujących Suboticę**. Choć nie są znakami w rozumieniu semiotyki kultury, która uznałaby je za teksty, na potrzeby rozważań geograficznych, można określać je jako znaki lub nośniki znaczeń. Badania wykazały, że przestrzeń miejska zapełniona jest tak rozumianymi znakami, które są łącznikiem między przestrzenią fizyczną a społeczną miasta, wręcz odzwierciedlają przestrzeń społeczną. Znaki te nie są permanentne w przestrzeni miejskiej – ulegają licznym przekształceniom, szczególnie w czasach zmian politycznych, ustrojowych, stając się narzędziem manipulacji ideologicznej.

Badania terenowe oraz analiza kartograficzna pozwoliły dostrzec szereg prawidłowości. Tym samym **uzyskano odpowiedzi na pytania badawcze w ramach studium przypadku**, pozwalające sprawdzić zasadność przyjętej dlań hipotezy. W efekcie zrealizowanych studiów empirycznych w Suboticy stwierdzono co następuje:

- Wielokulturowość miasta jest widoczna w jego przestrzeni, m.in. poprzez obecność świątyń i cmentarzy pięciu wyznań, pomniki, nazewnictwo miejskie.

- Nie wszystkie narody mieszkające w Suboticy znaczą jego przestrzeń, przy czym nie ma bezpośredniego związku pomiędzy nieznacznym procentem danej wspólnoty w Suboticy a brakiem lub niewielką liczbą znaków w przestrzeni, czego potwierdzeniem jest wspólnota żydowska, obecnie dwuosobowa, z której inicjatywy powstają liczne obiekty upamiętniające losy subotickich Żydów, szczególnie w czasie II wojny światowej. Czarnogórcy, z kolei, siedmiokrotnie liczniejsi niż Żydzi (1349 osób w 2011 r.), w znikomym stopniu wyrażają swoją obecność w Suboticy poprzez znaki w jej przestrzeni. Przyczyną tego jest zapewne fakt, że Serbowie i Czarnogórcy mają wiele elementów wspólnych dla swoich tożsamości (wyznanie, literatura, dzieje), często więc Czarnogórcy przyjmują dziedzictwo serbskie jako swoje, zaś Serbowie inkorporują dziedzictwo czarnogórskie. Dość wspomnieć, że *Górski wieniec*, dzieło Piotra II Petrowicia-Niegosza uznane za jeden z najwybitniejszych utworów literatury serbskiej, jest zarazem czarnogórską epopeją narodową.
- Najwięcej znaków w przestrzeni Suboticy związanych jest ze wspólnotami Węgrów, Serbów, Buniewców, Chorwatów, Jugosłowian i Żydów. Dokonując powiązania tej obserwacji z dziejami wymienionych narodów w Suboticy, można wysnuć wniosek, iż liczba znaków konkretnych wspólnot w Suboticy uzależniona jest przede wszystkim od trzech czynników: liczebności danej wspólnoty w mieście, rozwoju ekonomicznego wspólnoty, sytuacji politycznej (ryc. 75). Uwarunkowania między liczebnością przedstawicieli wspólnoty a znaczącą liczbą znaków potwierdza wzrastająca w XXI w. liczba znaków, statystycznie dominującej w Suboticy, wspólnoty węgierskiej. Argumentując słuszność tezy o zależności między liczbą znaków a rozwojem ekonomicznym wspólnoty, wskazać można na wzrastającą w ostatnich latach liczbę znaków żydowskich, które finansowane są nie tylko z funduszy lokalnych, lecz także z dotacji zamożnych Żydów związanych z Subotica, a niemieszkających w niej. Wyraźny związek między sytuacją polityczną wspólnoty a liczbą znaków potwierdza liczba znaków jugosłowiańskich przed 1990 r., a także serbskich przed II wojną światową – wszak zarówno Jugosłowianie, jak i Serbowie nie stanowili nigdy ani najliczniejszej, ani najbogatszej wspólnoty, lecz byli wówczas prominentami.

Ryc. 75 Podstawowe czynniki warunkujące liczbę znaków danej wspólnoty w Suboticy.

Źródło: opracowanie własne, 2015.

- Znaki różnych wspólnot w przestrzeni Suboticy zwykle lokowane są obok siebie, można więc uznać, że społeczności zamieszkujące miasto dzielą się jego przestrzenią równoprawnie.
- W Suboticy są obszary, na których przeważają znaki konkretnej wspólnoty, jednakże brak wyraźnych gett. W niektórych dzielnicach wskazać można dominację znaków konkretnych wspólnot (np. serbskich w Centrum I, węgierskich w Centrum II), jednakże przewaga liczebna nie znajduje odzwierciedlenia w lokalizacji i koncentracji tychże (brak układu enklawowego, z wyspami).
- Znaki w przestrzeni Suboticy, z wyjątkiem urbanonimów, odzwierciedlają rozwój przestrzenny i demograficzny miasta.
 - Oczywistym jest, że cmentarze lokowane były na obrzeżach. Przy próbie wpisania na planie miasta cmentarzy w elipsę, można w przybliżeniu wytyczyć jego zasięg terytorialny do I wojny światowej. Wydzielenie w XXI w. osobnej parceli muzułmańskiej na cmentarzu Senćanskim świadczy o wzrastającej liczbie muzułmanów w Suboticy.
 - Wiek świątyń, uznanych za znaki wielokulturowe, określić można w przybliżeniu na podstawie stylu architektonicznego. Powstałe w XVIII w. kościoły katolickie i cerkwie znajdują się w ścisłym centrum miasta i wyraźnie

wskazują na ówczesną przewagę liczebną katolików nad prawosławnymi. Kościoły katolickie wzniesione w końcu XIX w. oraz w międzywojniu, wyznaczają granice miasta z tych okresów. Przed I wojną światową w Suboticy stała synagoga oraz kościół protestancki, ulokowane w pobliżu centrum. Budowa tych obiektów potwierdza wzrost liczebności wyznawców judaizmu i protestantyzmu w 2. poł. XIX w. oraz poprawę ich sytuacji materialnej, lecz lokalizacja obiektów mniejszości religijnych nie wykazuje związku z rozwojem przestrzennym miasta. Wskazuje natomiast na tolerancję suboticzan. Zupełna odrębność dotyczy cerkwi i kościoła katolickiego położonego w Aleksandrowie, w południowo-zachodniej części Suboticy. Wyjątkowość ta świadczy o tym, że rozwój Aleksandrova nie jest bezpośrednio związany z ekspansją przestrzenną Suboticy, że powstało ono jako oddzielna osada.

- Pomniki w Suboticy dominują w jej centrum, na podstawie ich koncentracji można pokusić się o wskazanie rdzenia miasta, części najbardziej reprezentacyjnej. Ich obecne rozmieszczenie świadczy o zróżnicowanej strukturze narodowościowej miasta. W XXI w. lokalizacja licznych pomników jest motywowana, co oznacza to, że zachodzi faktyczny związek pomiędzy miejscem ustawienia pomnika a osobą lub wydarzeniem, które upamiętnia. Czytając inskrypcje na współczesnych pomnikach, studiować więc można historię Suboticy, poznać jej najwybitniejszych mieszkańców oraz związane z nimi miejsca.
- Urbanonimy, które związane są z siecią dróg, odzwierciedlają rozwój przestrzenny miasta tylko przy ich porównaniu diachronicznym. Analiza synchroniczna współczesnych urbanonimów nie pozwala wykazać związku z ekspansją terytorialną miasta. Nazewnictwo miejskie związane jest częściej ze zmianami politycznymi, niż z faktyczną strukturą demograficzną miasta.

Dostrzeżone zostały także **inne zależności, których nie rozważano na etapie formułowania pytań badawczych**. Po pierwsze, analizowane znaki w Suboticy skoncentrowane są w jej centrum, które jest fragmentem przestrzeni miejskiej ulegającym najsilniejszej stygmatyzacji. Wskazuje to na fakt, że jednym z kryterium wydzielenia centrum tego miasta, może być właśnie liczba i gęstość znaków. Analiza ilościowa tychże wykracza poza przedmiot zainteresowania w niniejszej pracy, w przyszłości jednakże może być jednym

z aspektów dalszych badań. Po drugie, zauważono obiekty, przy których znaki, szczególnie pomniki, koncentrują się. W centrum miasta są to elementy układu urbanistycznego stanowiące fragmenty otwartej przestrzeni publicznej, a więc przede wszystkim place i parki miejskie, natomiast na peryferiach – elementy kubaturowe, głównie różne instytucje, jak szkoły, ale także fabryki. Pierwszą zależność potwierdzić może liczba pomników w parku Ferenc Raichle’a, na placu Republiki oraz ich zupełny brak w położonym dalej od centrum parku Dudova šuma. Pomniki znajdujące się poza centrum Suboticy, wskazują natomiast poprzez swoją lokalizację na najistotniejsze dla nowych, mieszkaniowych dzielnic miasta instytucje, traktowane jako lokalne centra.

Zidentyfikowane prawidłowości pozwalają uznać, że **potwierdzona została hipoteza postawiona dla studium przypadku, iż społeczności zamieszkujące Suboticę znaczą przestrzeń miejską, zapisując w niej swoje losy i relacje, dzielą się przestrzenią na prawach tolerancji i poszanowania, co widoczne jest w harmonijnej koegzystencji znaków wyrażających tożsamość kulturową**. Należy wszakże doprecyzować, iż pozytywna weryfikacja hipotezy jest zasadna wyłącznie dla współczesności, czasów demokracji w Serbii, a tym samym i Wojwodinie. Ta sama hipoteza postawiona przed 1990 r., nie zostałaby potwierdzona, gdyż w poprzednich okresach to nie zbiorowości, lecz decydenci przesądzali o lokowaniu w przestrzeni miejskiej znaków odnoszących się do wybranych wspólnot. Słuszności hipotezy broni więc użycie czasu teraźniejszego, przy niesprecyzowaniu okresów, do których się odnosi. Próbując jednak dokonać pełniejszej oceny, warto ją rozszerzyć, stwierdzając, iż harmonijna koegzystencja znaków wyrażających tożsamość narodową zależy nie tylko od społeczności zamieszkujących miasto, lecz także od sytuacji politycznej. Jednym z następstw wszelkich przewrotów, zmian granic państwowych, ustrojów w XX w., było wykorzystywanie przestrzeni w celach ideologicznych i propagandowych. Najsilniej odzwierciedlały to zmiany nazw ulic i placów, a także decyzje dotyczące wznoszenia bądź usuwania pomników, lecz prawidłowość tę wykazać można także analizując elementy kubaturowe przestrzeni miejskiej, wszak w okresie komunizmu w Suboticy nie wybudowano żadnej świątyni. W hipotezie użyto też ogólnego pojęcia „społeczności”, podczas gdy w dalszej części pracy rozważano znaki przyporządkowane do wspólnot kultur narodowych. Termin „społeczność”, na etapie formułowania hipotezy, był jednak, zdaniem autorki, wówczas zasadny, gdyż doprecyzowanie idei wspólnot kultur narodowych nastąpiło w późniejszym etapie badań i jest efektem rozważań teoretycznych.

Studium przypadku, odpowiedzi na pytania badawcze i potwierdzenie hipotezy w jego obrębie, służyło nie tylko poznaniu Suboticy – jej geografii, historii, struktury etnicznej

i narodowościowej, lecz przede wszystkim stanowiło empiryczną próbę weryfikacji sformułowanej przez autorkę koncepcji teoretycznej i przygotowanej na jej podstawie metody badawczej (por. część II). Przeprowadzone studia (teoretyczne i empiryczne) pozwalają uznać, że **geograficzno-semiotyczna analiza miasta, zgodnie z założeniami autorki, jest możliwa, jednakże wymaga adaptacji metod i terminów semiotycznych na grunt geograficzny**. Dokonanie przeglądu literatury dotyczącej semiotyki, w tym semiotyki miasta, pozwoliło na udzielenie odpowiedzi na zasadnicze pytania badawcze, których celem było także wkomponowanie nomenklatury semiotycznej w realia geograficzne:

- Każdy obiekt w przestrzeni miejskiej, w rozumieniu semiotycznym, stanowi tekst, gdyż jest wytworem działalności człowieka, a więc obiektem kulturowym. Tego typu teksty cechuje złożoność, która stanowi przedmiot zainteresowania semiotyków kultury. Obiekty w przestrzeni miejskiej, rozumiane jako teksty, niosą szereg znaczeń. Wieloznaczność i wielopłaszczyznowość, polifoniczność tekstów, jest utrudnieniem dla potencjalnych analiz przestrzennych. Geografowie dokonujący analiz semiotycznych, powinni więc uznać elementy przestrzeni miejskiej za znaki, nie zaś za teksty. Podejście takie implikuje konieczność wskazania cech obiektów-znaków w przestrzeni miejskiej. Po pierwsze więc, wychodząc z założeń de Saussure'a (1961), obiekty te, rozumiane jako znaki, mają charakter abstrakcyjny, są zaledwie nośnikami znaczenia, na który składa się pewne pojęcie (element znaczenia, *signifié*) oraz element znaczący (obiekt materialny, *signifiant*), między którymi więc jest umowna. Podejmując dyskurs z Peirce'em (1997), obiekty w przestrzeni miejskiej są reprezentamentami, które wykazują związek z przedmiotem (czymś, co oznaczają) oraz interpretantem, czyli wszystkimi skojarzeniami, które znak rodzi w umyśle. Poznanie znaczenia wymaga istnienia nadawcy, którym nie musi być człowiek, oraz odbiorcy, który potrafi znak odczytać. Elementy w przestrzeni miejskiej są więc znakami wtedy, gdy istnieją jej użytkownicy potrafiący je zdekodować.
- Znaki w mieście, w sensie semiotycznym, są tekstami, mogą więc nieść szereg treści. Treści te zależą od nadawcy i odbiorcy znaku, przy czym rozumienie znaku przez pojedynczego odbiorcę nie musi być kongruentne z intencją nadawcy. Eco (1994, s. 76) uznał, że wynika to z faktu, iż „kompetencja odbiorcy niekoniecznie pokrywa się z kompetencją nadawcy”. Podobnie jak każdy tekst literacki może być interpretowany na wiele sposobów, również znaczenie obiektów w przestrzeni miejskiej jest wielopłaszczyznowe. Optymalnym jest, jeśli odbiorcy dostrzegą,

zrozumieją sens, który przekazać chciał nadawca, co wymaga poznania systemu semiotycznego nadawcy, funkcjonowania w tej samej konwencji kulturowej. Należy wziąć jednak pod uwagę fakt, że miasto i jego elementy, odbierane w sposób jednostkowy, utkane są nicią indywidualnych przeżyć, a obiekty w przestrzeni miejskiej często odbierane są nie racjonalnie, lecz emocjonalnie, konotować mogą subiektywne, indywidualne skojarzenia człowieka.

- Semiotycy nie dokonali jednoznacznej typologii znaków, tym samym nie można jej wykonać na potrzeby geografii. Dodatkową komplikacją jest fakt, że obiekty uznane za znaki w przestrzeni miejskiej, często są typologiczną kompilacją. Pomniki, które mogą być znakami ikonicznymi, zwykle opatrzone są inskrypcjami, czyli znakami konwencyonalnymi (umownymi). Dokonanie bezspornej typologii jest niemożliwe, stąd zamiast redundantnie przypisywać znaki do konkretnego typu, bardziej wartościowym wydaje się wskazanie cech typologicznych znaku. Rozważania te powinny pozostać jednak domeną semiotyków.
- Miasta są systemami semiotycznymi, w których istnieją systemy znaków. Miasto uznać można za system znaków, czyli kod, gdyż jest wytworem kultury, a Eco (2003) każde zjawisko kultury uważa za system semiotyczny. Również Françoise Choay (1986), reprezentująca myśl strukturalistyczną, broniła tej tezy, chociaż jej argumentacja była słuszna tylko w przypadku miast przedindustrialnych. Współczesne miasto nie tworzy jednego, lecz liczne systemy znaków. Istnieje tu wyraźna zbieżność z geograficzną analizą cech przestrzeni miejskiej prowadzoną w ujęciu badań morfologii miasta czy analiz jego krajobrazu. Na osobne systemy składają się elementy liniowe, powierzchniowe, punktowe i kubaturowe. System obiektów punktowych jest najbardziej dynamiczny, ulega częstym przekształceniom, podczas gdy pozostałe są trwalsze. Miasta, jako systemy znakowe, wyróżnia więc heteroglosja.
- Przestrzeń miejska wykazuje pewne cechy semiosfery, takie jak centrum jako obszar, w którym stygmatyzacja semiotyczna jest najbardziej czytelna. Semiosfera jest jednak bytem teoretycznym, podczas gdy przestrzeń miejska – realnym. Ontologie tych pojęć nie są więc zbieżne. Synonimem semiosfery jest przestrzeń semiotyczna. Określenie przestrzeni miejskiej semiosferą, czy przestrzenią semiotyczną, nie jest precyzyjne. W opinii autorki przestrzeń miejską można określić przestrzenią znaczącą, czyli tą, w której istnieją znaki wykazujące różny związek z desygnatami, wchodzące w relacje

pragmatyczne z użytkownikami przestrzeni miejskiej i syntaktyczne z innymi znakami w tej przestrzeni.

- Podstawową metodą semiotyczną jest interpretacja, bez której nie istnieje także geografia. Wszelkie badania geograficzne sprowadzają się nie tylko do zgromadzenia materiału badawczego, jego opracowania, lecz kluczowym dla nich jest interpretacja wyników badań. Semiotyka miasta, jak każda semiotyka stosowana, polega na poddaniu analizie semiotycznej obiektów konkretnych kategorii, co typowe jest także dla badań geograficznych. Na gruncie teoretycznym można więc wskazać, że w geografii stosować można metody semiotyczne i że metodologia obu nauk wykazuje zbieżność, co potwierdza sformułowaną w części teoretycznej hipotezę.
- Studia autorki potwierdziły, iż znaki w mieście mogą być analizowane przestrzennie. Znaki w przestrzeni miejskiej kryją w sobie różne treści, których odczytanie zależy m.in. od intencji nadawcy, a także od znajomości kodu semiotycznego przez odbiorcę. W celu dokonania analizy przestrzennej znaków w mieście optymalnym jest poznanie zamiarów nadawcy, a także poznanie ich kodu, konieczne są więc studia z zakresu geografii, historii i nauk pokrewnych. Mnogość znaków w mieście, a tym samym nadawców, sprawia, że i ich podstawowych znaczeń jest wiele. W celu przeprowadzenia analizy przestrzennej, należy więc podjąć decyzję dotyczącą interesującej badacza płaszczyzny semantycznej i sprowadzić do niej wybrane kategorie znaków. Wskazanie na jedność semantyczną wybranych obiektów, pozwoli na dokonanie opracowania kartograficznego, na podstawie którego można dokonać analizy przestrzennej.
- Znaki w przestrzeni miejskiej wykazują związki z przestrzenią społeczną miasta. Zostało to udowodnione na przykładzie znaków świadczących o wielokulturowości Suboticy. Wspólnoty zamieszkujące Suboticę akcentują swoją obecność w mieście, lokując w nim znaki, które nawiązują do ich tożsamości. Znaków tych można poszukiwać w reprezentacyjnych częściach miasta, takich jak place przy ratuszu, czy park przy dworcu kolejowym, a także w miejscach bezpośrednio związanych z upamiętnioną osobą czy wydarzeniem. W przeszłości jednak miejska przestrzeń publiczna służyła celom propagandowym i ideologicznym władz państwowych – wówczas znaki związane były głównie z interesami rządzących, prominentów, nie zaś ogółu mieszkańców.

Przeprowadzona analiza, skonkludowana w odpowiedziach na pytania badawcze, pozwala na potwierdzenie głównej hipotezy pracy, iż **w geografii miast możliwe jest zaadaptowanie podejścia i metod semiotycznych, wnosząc nowy aspekt do semiotyki miasta – przestrzenną analizę rozmieszczenia i relacji znaków w mieście, która prowadzi do odczytania społeczeństwa przez przestrzeń.**

Podstawowym celem pracy było opracowanie metody badań geograficzno-semiotycznych. Studia autorki potwierdziły, że przyjęta procedura badawcza jest możliwa do przeprowadzenia po podjęciu decyzji dotyczącej interesującej badacza płaszczyzny semantycznej znaków w przestrzeni miasta. Próba analizy obiektów w przestrzeni miejskiej jako tekstów, doszukiwania się wszystkich ukrytych w nich znaczeń, nie wnosiłaby aspektu geograficznego, a jedynie powielala dokonania semiotyków kultury i semiotyków miasta. Dla badań geograficznych wybór znaczenia jest więc warunkiem wszelkich dalszych rozważań semiotycznych. Tym samym ograniczeniem zaproponowanej metody jest trudność prezentacji kartograficznej i poddanie analizie przestrzennej pełnego spektrum znaczeń ukrytych w przestrzeni miejskiej. Selektywność tematyki jest jednak typowa dla wszelkich analiz geograficznych – wszak przestrzeń geograficzna jest zbyt złożona, by móc rozpatrywać ją kompleksowo w jednym badaniu.

Semiotycy uważali, że badania geograficzno-semiotyczne wprowadziłyby zbytnią formalizację do semiotyki, zaś geografowie reprezentujący nurt semiotyczny badań krajobrazowych, oskarżani bywają o to, że ich analizy jakościowe są zbyt mało sformalizowane. Wydawać się może, że w świetle takich dyskusji osiągnięcie kompromisu między geografią a semiotyką może być trudne. Tymczasem przeprowadzone badania udowodniły, że podejście semiotyczne w geografii może bazować na skonkretyzowanej metodzie badawczej, której petryfikacja jest obca. Udowodniono, że z powodzeniem analizować można nie tylko przestrzenne rozmieszczenie znaków w jednym okresie, lecz także określić dynamikę ich zmian, poprzez wprowadzenie analiz diachronicznych. Utrudnieniem dla prowadzenia rozważań diachronicznych jest fakt, że różne kategorie znaków pojawiają się w przestrzeni miasta w odmiennych okresach, w różnym tempie przebiega też ich rozwój. Potwierdza to także przypadek znaków wybranych do analizy w pracy. Cmentarze i miejsca kultu obecne są w mieście praktycznie od początku jego powstania. Pomniki i nazewnictwo miejskie w Suboticy pojawiły się natomiast dopiero w XIX w., a cezurami, które stymulowały ich ewolucyjne lub rewolucyjne zmiany, były wydarzenia polityczne. W przypadku niemożności znalezienia wspólnej płaszczyzny rozwoju

dla wybranych kategorii znaków, wskazanym jest nawiązać do historii analizowanego obszaru.

Semiotyka odnosiła się także do geografii poprzez, wprowadzone przez Łotmana (1984a, 2010b), pojęcie semiosfery, przestrzeni semiotycznej. Zastanović więc może, czy przestrzeń semiotyczna oraz przestrzeń miejska wykazują podobieństwo. Łotman wskazał, iż semiosfera ma wyraźne centrum, w którym dochodzi do kumulacji języków (kodów znaków) – także centrum Suboticy okazało się tym obszarem, na którym jest największa liczba i różnorodność znaków. Łotman przeciwstawiał centrum peryferiom semiosfery, wskazywał na nieustanną dynamikę zmian, niejednorodność – te same aspekty odnieść można do przestrzeni miasta. Łotman jednakże twierdził, że granica peryferii semiosfery jest strefą buforową, która należy do wielu kultur, które przenikają się w niej, oddziałują na siebie. Nie można tego powiedzieć o przestrzeni miejskiej Suboticy – jej granice, wyraźnie wyznaczone w przestrzeni przez pola uprawne oraz lasy, są obszarem, na którym znaki zanikają, natomiast obszarem wymiany kulturowej, jest centrum.

Przeprowadzona analiza geograficzno-semiotyczna pozwoliła także na zbadanie nazewnictwa miejskiego, stosunkowo rzadko rozpatrywanego przez geografów, pozostającego domeną językoznawców i historyków. Nazwy geograficzne w ujęciu teoretycznym, odnoszącym się także do dorobku semiotycznego, rozważał Czerny (2011). Istotnym walorem jego pracy jest nie tylko rzetelne przedstawienie licznych koncepcji badawczych, lecz także ich trafna egemplifikacja, która pozwala skierować uwagę również na aspekt semantyczny toponimii. W niniejszej pracy autorkę mniej interesowała sama teoria urbanonimii, starała się natomiast wykazać, że znaczenie, które konotuje nazwa obiektu w przestrzeni miejskiej, utożsamiane jest z samym obiektem, a także może wykazywać związek ze wspólnotami kultur narodowymi zamieszkującymi miasto. Urbanonimy wraz z oznaczanymi przez nie obiektami, potraktowane zostały jako znaki i analizowano je przestrzennie, starając się doszukiwać zależności zarówno między samymi nazwami, jak i między nazwami a przestrzenią społeczną Suboticy. Inspiracją dla tych badań były gniazda semantyczne, a więc grupy nazw ulic, nadane według określonego klucza (np. nazwy ulic związane ze skałami i minerałami w łódzkich Rogach, nazwy odnoszące się do polskich gór na Stokach w Łodzi). Efekty analizy przestrzennej urbanonimii w Suboticy pozwalają potwierdzić zasadność podjętego badania.

Ocena każdego badania naukowego polega nie tylko na wskazaniu jego atutów i niedoskonałości, lecz także na próbie określenia jego dalszych perspektyw. Analiza przeprowadzona na przykładzie Suboticy, zdaniem autorki, może być powtórzona dla innych

miast lub ich fragmentów. Istotnym wszakże pozostaje wybór znaków oraz ich wartości semantycznej. Dobór znaków uzależniony być musi od znaczeń, które badacz pragnie odczytać. Te, z kolei, związane są bezpośrednio z samym obszarem. Problemem jest porównywalność wyników badań dla różnych miast, gdyż, nawet przy zachowanych identycznych kategoriach znaków, konotować mogą one znaczenia, które nie interferują. Dla Suboticy istotnym było wydzielenie znaków związanych z kulturą węgierską, serbską, buniewską, chorwacką, jugosłowiańską, podczas gdy dla położonej 40 km na wschód Kanjiży, wystarczyłoby wskazać znaki związane z zaledwie dwiema kulturami – serbską i węgierską. Porównawcze analizy semiotyczne wskazane jest prowadzić jedynie na obszarze jednorodnym kulturowo. Metoda przyjęta w pracy należy do domeny badań jakościowych, jednakże możliwe jest także stosowanie metod ilościowych, poprzez np. określenie liczby obiektów lub długości elementów liniowych o określonym znaczeniu i wykazaniu ich korelacji np. z liczbą ludności określonej narodowości.

Analiza geograficzno-semiotyczna pozwala na kooperację z analizami fizjonomicznymi miasta. W ujęciu semiotycznym, bazując na wiedzy dotyczącej wybranego obszaru, badacz stara się obiektywnie i rzetelnie odczytać znaczenie wybranych elementów przestrzeni miejskiej, podczas gdy podstawą geografii percepcji jest subiektywizm. W ujęciu semiotycznym analizowany jest nie tylko sam obiekt, jego fizjonomia, otoczenie, postrzeganie, lecz obiekt jako nośnik znaczeń, wchodzący w dyskurs z sąsiadującymi obiektami oraz z użytkownikami przestrzeni miejskiej. Znaczenie w przestrzeni miejskiej jest jednym z aspektów jej kultury, zaś badania diachroniczne pozwalają na określenie jej przekształceń. Analiza semiotyczna przestrzeni miejskiej może być więc narzędziem planistycznym, wykorzystywanym także w rewitalizacji miast. Jej stosowanie pozwoli obiektywnie ocenić, czy zakładane zmiany i przekształcenia w przestrzeni miejskiej są koherentne z tkanką miejską, czy też wprowadzić mogą jej semantyczne zaburzenie i dysharmonię. Badania przeprowadzone przez autorkę dotyczyły miasta, które od stuleci jest miastem wielokulturowym i którego mieszkańcy wypracowali racjonalny sposób gospodarowania warstwą znaczeniową przestrzeni miejskiej. Wnioski płynące z urządzenia semiotycznego Suboticy, mogą stać się wzorem dla miast zachodnioeuropejskich, w których zróżnicowanie etniczne, narodowościowe, religijne częstokroć nie jest walorem, a problemem, źródłem sporów i narastających konfliktów. Getta, spontanicznie powstające w miastach zachodnich, są problemem dla władz, a także dla samym mieszkańców, którzy, żyjąc w odizolowanych światach, choć w tej samej jednostce administracyjnej, nie potrafią nawiązać kontaktu, osiągnąć kompromisu, a odseparowanie i eskalacja antagonizmów są

reakcją sprzężoną. Wspólna przestrzeń, zamiast jednoczyć, jest zarzewiem dyferencjacji społecznej, a przecież, jak dowiódł przykład Suboticy, przestrzeń miejska jest chłonna, możliwe jest więc wprowadzanie w niej zmian, zarządzanie nią w taki sposób, aby z mieszkańców miasta uczynić odpowiedzialnych gospodarzy. Możliwe jest to do osiągnięcia wtedy, gdy przedstawiciele społeczności czują, że przestrzeń ma dla nich znaczenie, i że oni znaczą wiele w przestrzeni.

Bibliografia

Bibliografia podzielona została na trzy części. *Literatura* zawiera spis pozycji książkowych, artykułów (także internetowych), słowniki, encyklopedie. W *Materiałach źródłowych* znalazły się wszelkie akta prawne i publikacje statystyczne. W przypadku *Stron internetowych* datę dostępu podano tylko wówczas, gdy link odnosi się do konkretnego artykułu, podczas gdy nie podano jej dla stron głównych, z których korzystano wielokrotnie w latach 2012–2015.

Literatura

- Ajdukiewicz K., 2006, *Język i poznanie. Wybór pism z lat 1920–1939*, PWN, Warszawa
- Aladžić V., 2012, *Katastarski premer grada Subotice iz 1838. godine*, Zbornik radova Građevinskog fakulteta, br. 21, s. 159–166
- Albahari D., 2008, *Mamidło*, W.A.B., Warszawa, tłum. D. J. Ćirlić
- Anderson B., 1994, *Exodus*, Critical Inquiry, Vol. 20, No. 2 (Winter, 1994), s. 314–327
- Anderson B., 1997, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków oraz Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa, tłum. S. Amsterdamski
- Andrić I., 1986, *Przydrożne znaki*, Czytelnik, Warszawa, tłum. A. Dukanović
- Antunovich I., 1882, *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, gradjanskom i gospodarskom*, drukarnia Friederika Jasper-a, Beč
- Arystoteles, 2003, *Dzieła wszystkie*, t. I: *Kategorie. Hermeneutyka. Analityki pierwsze. Analityki wtóre. Topiki. O dowodach sofistycznych*, PWN, Warszawa, tłum. K. Leśniak
- Bachtin M., 2009, *Problemy twórczości Dostojewskiego*, tłum. W. Grajewski [w:] Ulicka D. (red.), *Ja – Inny. Wokół Bachtina. Antologia*, t. 1, UNIVERSITAS, Kraków, s.149–300
- Balowski M., 2010, *Zmiana funkcji nazw ulic i placów (od funkcji orientacyjnej do funkcji symboliczno-lokalizacyjnej)*, [w:] Sarnowska-Giefing I., Graf M. (red.), *Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 281–298
- Bara M., Žigmanov T., 2009, *Hrvati u Vojvodini u povijesti i sadašnjosti – osnovne činjenice*, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, Subotica

- Barbier B., 1991, *Mitteleuropa. Definicja geograficzna*, Przegląd geograficzny, t. LXIII, z. 3–4, s. 231–244
- Barišić S., 2007, *Prilog upoznavanju protestantskih verskih zajednica*, Religija i tolerancija, nr 7, s. 121–134
- Barnett C., 1998, *Cultural twists and turns*, Environment and Planning D: Society and Space, 16 (6), s. 631–634
- Barnett C., 2004, *A Critique of the Cultural Turn* [w:] Duncan J., Johnson N., Schein R. (red.), *A Companion to Cultural Geography*, Blackwell Publishing, Oxford, s. 38–48
- Barthes R., 1964, *Éléments de sémiologie*, Communications, 4, s. 91–135
- Barthes R., 1970, *Mit i znak*, PIW, Warszawa, tłum. W. Błońska *et al.*
- Barthes R., 1986, *Semiology and the Urban* [w:] Gottdiener M., Lagopoulos A. Ph. (red.), *The City and the Sign. An Introduction to Urban Semiotics*, Columbia University Press, New York, s. 87–98
- Barthes R., 2004, *Imperium znaków*, Wydawnictwo KR, Warszawa, tłum. A. Dziadek, poprawa przekładu i wstęp M. P. Markowski
- Barthes R., 2005, *System mody*, WUJ, Kraków, tłum. M. Falski
- Barwiński M., 2014a, *Podlasie jako region pogranicza*, Studia z Geografii Politycznej i Historycznej, t. 3, s. 281–306
- Barwiński M., 2014b, *Pogranicze jako przedmiot badań geografii politycznej*, Pogranicze. Polish Borderlands Studies, t. 2, nr 1, s. 46–48
- Barwiński M., 2015, *The ethnic structure of Poland in geographical research*, Geographia Polonica, vol. 88, no. 1, s. 41–63
- Basista A., 2009, *Architektura i wartości*, UNIVERSITAS, Kraków
- Bašić P., 2002, *Subotički Bunjevci*, Bunjevačka matica, Subotica
- Bašić Palković N., 2005, *Istorija bunjevačkog izdavaštva. Prvi bunjevački listovi*, Bunjevačke novine, broj 1, s. 26–27
- Besedeš V., 2003, *Kapela svetog Roke*, Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture Subotica, Subotica
- Besier G., Stokłosa K., 2009, *Europa dyktatur: nowa historia XX w.*, PWN, Warszawa
- Beszédes V., 2001, *A Szentkút – Bunaric interetnikus vonatkozásai, Ünnepe és minekünk. Írások a szabadkaiak népi vallásosságáról*, Szabadka, s. 28–37
- Białostocki J., 2008, *Wybór pism estetycznych*, UNIVERSITAS, Kraków
- Binnie J., 1997, *Coming out of Geography: towards a queer epistemology?*, Environment and Planning D: Society and Space, 15 (2), s. 223–237

- Bjelajac B., 2004, *Rani protestantizam u Srbiji*, Religija i tolerancija, nr 2, s. 105–118
- Bogatyriew P., 1979, *Semiotyka kultury ludowej*, PIW, Warszawa
- Bogdanov N. (red.), 1974, *Leksikon JLZ*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb
- Bognar A., 1998, *Položaj Mađara u Vojvodini od 1918. do 1995.* [w:] Ravlić A. A. (red.), *Međunarodni znanstveni skup „Jugoistočna Europa 1918-1995”, t. 1*, Hrvatska matica iseljenika i Hrvatski informativni centar, Zadar
- Bondi L., Domosh M., 1992, *Other figures in other places: on feminism, postmodernism and geography*, Environment and Planning D: Society and Space, 10 (2), s. 199–213
- Božin M., 2010, *Gastronomski vodič Subotice*, JP „Palić Ludaš”, Subotica
- Branković T., 2007, *Protestantske verske zajednice u socijalističkoj Jugoslaviji*, Politologija religije, godina I (broj 1), s. 189–203
- Budinčević N., 2006, *Usvojeni bunjevački nacionalni simboli*, Bunjevačke novine, broj 7, s. 4–5.
- Bukurov B., 1952, *Geografski položaj bačkih naselja*, Matica srpska, Novi Sad
- Bukurov B., 1978, *Bačka, Banat i Srem*, Matica srpska, Novi Sad
- Bukurov B., 1983, *Subotica i njena okolina*, Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, Novi Sad
- Calvino I., 2005, *Niewidzialne miasta*, Collegium Columbinum, Kraków, tłum. A. Kreisberg
- Carnap R., 2007, *Pisma semantyczne*, Fundacja Aletheia, Warszawa, tłum. T. Ciecierski, M. Poręba, M. Sala i B. Stanosz
- Cassirer E., 1998, *Esej o człowieku. Wstęp do filozofii kultury*, Czytelnik, Warszawa, tłum. A. Staniewska
- Casti E., 2005, *Towards a Theory of Interpretation: Cartographic Semiosis*, Cartographica, vol. 40, no. 3, s. 1–16
- Chlewiński Z., 1999, *Umysł – dynamiczna organizacja pojęć*, PWN, Warszawa
- Chlewiński Z. (red.), 2007, *Psychologia poznawcza w trzech ostatnich dekadach XX wieku*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk
- Choay F., 1986, *Urbanism and semiology*, [w:] Gottdiener M., Lagopoulos A. Ph. (red.), *The City and the Sign. An Introduction to Urban Semiotics*, Columbia University Press, New York, s. 160–175
- Chojnicki Z., 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań
- Chojnicki Z., 2010, *Koncepcje i studia metodologiczne i teoretyczne w geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań

- Chuderski A., Bremer J., 2011, *Pojęcia jako przedmiot badań interdyscyplinarnych* [w:] Chuderski A., Bremer J. (red.), *Pojęcia. Jak reprezentujemy i kategoryzujemy świat*, UNIVERSITAS, Kraków, s. 7–46
- Cieślukowa A., 2010, *Historia, tradycja i współczesność obecne dzięki antroponomom w nazwach ulic Krakowa* [w:] Sarnowska-Gieffing I., Graf M. (red.), *Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 325–336
- Claval P., 1974, *Géographie et sémiologie*, L'Espace Géographique, tome 3, n° 2, s. 113–119
- Cosgrove D. E., 1983, *Towards a Radical Cultural Geography: Problems of Theory*, Antipode, vol. 15, Issue 1, s. 1–11
- Cosgrove D., Daniels S. (red.), 1988, *The iconography of landscape*, Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge
- Coward M., 2001, *Urbicide and the question of Community in Bosnia-Herzegovina*, University of Newcastle-upon-Tyne, Newcastle-upon-Tyne
- Czepczyński M., 2006, *Krajobraz kulturowy miast po socjalizmie. Tendencje przemian form i znaczeń* [w:] Czepczyński M. (red.), *Przestrzenie miast postsocjalistycznych. Studia społecznych przemian przestrzeni zurbanizowanej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Gdańsk – Poznań, s. 45–61
- Czepczyński M., 2007, *Nowe percepcje starych ikon krajobrazów miast po socjalizmie* [w:] Madurowicz M. (red.), *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*, UW, Warszawa, s. 123–131
- Czepczyński M., 2008, *Cultural landscapes of post-socialist cities: representation of powers and needs*, Ashgate, Aldershot
- Czerny A., 2011, *Teoria nazw geograficznych*, PAN IGiPZ, Warszawa
- Czerwiński M., 2012, *Semiotyka dyskursu historycznego*, WUJ, Kraków
- Čerešnješ I., 2008, *Put u sećanje*, Jevrejski pregled, broj 7, godina XVII (LIV), Beograd, s. 9
- Ćupudrija B., 1980, *Romi u okolini Subotice*, Zbornik za društvene nauke, br. 69/1980, Matica Srpska, Novi Sad, s. 179–184
- Dedić J., Jalušič V., Zorn J., 2003, *Izbrisani: organizirana nedolžnost in politike izključevanja*, Mirovni Inštitut, Ljubljana
- Derek G., Johnston R., Pratt G., Watts M. J., Whatmore S., 2009, *The Dictionary of Human Geography*, Wiley-Blackwell
- Deutsch K. W., 1966, *Nationalism and Social Communication. An inquiry into the foundations of nationality*, The M.I.T. PRESS, Massachusetts

- Doel M., Matless D., 1992, *Geography and postmodernism*, Environment and Planning D: Society and Space, 10 (1), s. 1–4
- Dolińska K., Makaro J., 2013, *Medialne aspekty wielokulturowości Wrocławia*, Media i społeczeństwo, nr 3, s. 149–166
- Domański B., 1989, *Przestrzeń a postawy społeczne – wybrane zagadnienia*, Przegląd geograficzny, t. LXI, z. 4, s. 423–43
- Dragičević V., 2007, *Turizam kao faktor revitalizacije salaša – primer Cvetnog i Majkinog salaša na Paliću*, [w:] Radovanović M., Zbornik radova 57, Geografski institut „Jovan Cvijić”, SANU, Beograd, s. 223–231
- Duncan J. S., 1990, *The city as text: the politics of landscape interpretation in the Kandyan kingdom*, Cambridge University Press, New York
- Duranci B., Gabrić Počuča V., 2001, *Javni spomenici opštine Subotica*, Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Subotica
- Dwyer C., Bressey C. (red.), 2008, *New Geographies of Race and Racism*, Ashgate Publishing, Aldershot
- Dziewoński K., 1956, *Geografia osadnictwa i zaludniania. Dorobek, podstawy teoretyczne i problemy badawcze*, Przegląd Geograficzny, t. 28, z. 4, s. 721–764
- Eberhardt P., 2005a, *Geneza niemieckiej koncepcji „Mitteleuropy”*, Przegląd geograficzny, t. 77, z. 4, s. 463–483
- Eberhardt P., 2005b, *Przemiany demograficzno-etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku*, UMCS, Lublin
- Eco U., 1994, *Lector in fabula. Współdziałanie w interpretacji tekstów narracyjnych*, PIW, Warszawa, tłum. P. Salwa
- Eco U., 1996, *Interpretacja i nadinterpretacja*, Znak, Kraków, tłum. T. Bieroń
- Eco U., 2003, *Nieobecna struktura*, KR, Warszawa, tłum. A. Weinsberg, P. Bravo
- Eco U., 2009, *Teoria semiotyki*, Wyd. UJ, Kraków, tłum. M. Czerwiński
- Etcheverry M., 2010, *Balkans: ces nostalgiques de la Yougoslavie de Tito*, <www.rue89.com/2010/12/12/balkans-ces-nostalgiques-de-la-yougoslavie-de-tito-180105>, data dostępu: 12.10.2013
- Evetović M., 1941, *Kulturna povijest bunjevačkih i šokačkih Hrvata*, Subotica
- Faryno J., 1971, *Kultura jako system semiotyczny*, Nurt, nr 11(79), s. 32–35
- Faryno J., 1972, *Propozycje semiotyków radzieckich*, Teksty, nr 1, s. 158–173
- Faryno J., 1974, *O „Semiotyce” Lotmana*, Dialog, nr 4 (216), s. 147–151

- Fauque R., 1986, *For a New Semiological Approach to the City*, [w:] Gottdiener M., Lagopoulos A. Ph. (red.), *The City and the Sign. An Introduction to Urban Semiotics*, Columbia University Press, New York, s. 137–159
- Felczak W., 1983, *Historia Węgier*, Ossolineum, Wrocław
- Fish S., 1997, *Boutique Multiculturalism, or Why Liberals Are Incapable of Thinking about Hate Speech*, *Critical Inquiry*, Vol. 23, No. 2, s. 378–395
- Geertz C., 2005, *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, tłum. M. M. Piechaczek
- Gellner E., 2006, *Narody i nacjonalizm*, Difin, Warszawa, tłum. T. Hołówka
- Giddens A., 2010, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, PWN, Warszawa, tłum. A. Szulżycka
- Goss J., 1997, *Representing and re-presenting the contemporary city*, *Urban Geography*, vol. 18, No. 2, s. 180–188
- Gottdiener M., 1983, *Urban semiotics* [w:] Pipkin J. S., La Gory M. E., Blau J. R. (red.), *Remaking The City. Social Science Perspectives On Urban Design*, State University of New York, Albany, s. 101–114
- Gottdiener M., 1994, *The New Urban Sociology*, McGraw-Hill, New York
- Grakalić D., 2012, *Jugoslaveni će teško postati nacionalna manjina*, objavljen 10.10.2012, <www.glasistre.hr/vijesti/hrvatska/jugoslaveni-ce-tesko-postati-nacionalna-manjina-362084>, data dostępu: 10.06.2013 r.
- Greimas A. J., 1970, *Sémantique, Sémiotiques et Sémiologies* [w:] Greimas i in., *Sign, Language, Culture*, Mouton, The Hague, Paris, s. 13–27
- Greenfield L., 1993, *Nationalism: five roads to modernity*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts
- Grzegorzczuk A. (red.), 1997, *Semiotyczne olśnienia. Szkice o teorii A. J. Greimasa*, Wyd. Fundacji Humaniora, Poznań
- Grzegorzczukowa R., 1998, *O rozumieniu prototypu i stereotypu we współczesnych teoriach semantycznych*, [w:] Anusiewicz J., Bartmiński J. (red.), *Język a kultura*, t. XII, Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, s. 109–115
- Hall T., Barrett H., 2012, *Urban Geography*, Routledge, London and New York
- Handke K., 1970, *Semantyczne i strukturalne typy nazw ulic Warszawy*, PAN, Wrocław
- Handke K., 1992, *Polskie nazewnictwo miejskie*, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy przy Instytucie Slawistyki PAN, Warszawa

- Handke K., 2010, *Konstrukcja i dekonstrukcja systemu nazewnictwa miejskiego w polskich miastach*, [w:] Sarnowska-Gieffing I., Graf M. (red.), *Miasto w perspektywie onomastyki i historii*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 357–372
- Handke K., 2011, *Dzieje Warszawy nazwami pisane*, Muzeum Historyczna m.st. Warszawy, Warszawa
- Hannerz U., 2006, *Odkrywanie miasta. Antropologia obszarów miejskich*, WUJ, Kraków, tłum. E. Klekot
- Halbror T., 2011, *Slavimo u srcu*, Jevrejski pregled, broj 4, godina XX, Beograd, s. 14–15
- Hinchliffe S., 2002, *Inhabiting – landscapes and natures* [w:] Anderson K., Domosh M., Pile S., Thrift N. (red.), *The Handbook of Cultural Geography*; Sage Publications, London, s. 207–226
- Hiž H., 1978, *Logiczna podstawa semiotyki*, Studia semiotyczne, VIII, s. 211–226
- Hjelmslev L., 1979, *Prolegomena do teorii języka* [w:] Kurkowska H., Weinsberg A. (red.), *Językoznawstwo strukturalne. Wybór tekstów*, PWN, Warszawa, tłum. H. Kurkowska i A. Weinsberg, s. 44–137
- Hugo W., 1948, *Dzwonnik z Notre-Dame*, Czytelnik, Warszawa
- Husserl E., 2000, *Badania logiczne*, t. I–III, PWN, Warszawa, tłum. J. Sidorek
- Isakov A., 2002, *Velika Gospojina*, <www.subotica.info/2002/08/28/velika-gospojina>, data dostępu: 11.06.2013 r.
- Ivanić I., 1894, *O Bunjevcima. Povesničko-narodopisna rasprava*, Izdavačka štamparija dr-a Dušana Petrovića, Subotica
- Ivanić I., 1899, *Bunjevci i Šokci u Bačkoj, Baranji i Lici*, Beograd
- Iványi I., 1892, *Szabadka szabad királyi város története*, t. II, Szabadka
- Iwanow W., 1986, *K siemioticzieskomu izuczeniju kul’turnoj istorii bol’szogo goroda*, Trudy po znakovym sistiemam, XIX, s. 7–24
- Jackson P., Rowlands M., Miller D., 1998, *Shopping, Place and Identity*, Routledge, New York
- Jakab D., 1987, *O hramu*, Zbornik 5. Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji subotičkih Jevreja, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, s. 215–216
- Jałowiecki B., 1982, *Miasto jako przedmiot badań semiologii*, Górnśląskie studia socjologiczne, 15, s. 105–120
- Jałowiecki B., Łukowski W., 2008, *Przedmowa* [w:] Jałowiecki B., Łukowski W. (red.), *Szata informacyjna miasta*, SCHOLAR i Academica, Warszawa, s. 7–10

- Jałowiecki B., Sekuła E. A., 2011, *Cena różnorodności* [w:] Jałowiecki B., Sekuła E. A. (red.), *Metropolie mniejszości, mniejszości w metropoliach*, SCHOLAR, Warszawa, s. 7–14
- Janc K., 2011, *Geografia hiperlinków – przestrzenny wymiar samorządowych serwisów internetowych*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 4 (46), s. 30–50
- Jančar D., 1993, *Terra Incognita*, NOW, Warszawa, tłum. J. Pomorska
- Janus E., Mayenowa M. R. (wyb. i opr.), 1977, *Semiotyka kultury*, PIW, Warszawa
- Jelavich B., 2005, *Historia Bałkanów wiek XVIII i XIX*, WUJ, Kraków, tłum. J. Polak, K. Salawa
- Jelić D., 1987, *Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada*, Zbornik 5., Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji subotičkih Jevreja, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, s. 1–192
- Jerczyński M., Grzeszczak J., Muzioł A., Nowosielska E., Rozłucki W., Węclawowicz G., 1991, *Główne orientacje badawcze w geografii społecznej i gospodarczej*, [w:] Chojnicki Z. (red.), *Podstawowe problemy metodologiczne rozwoju polskiej geografii*, UAM, Poznań, s. 7–26
- Jędrzejczyk D., 2004, *Geografia humanistyczna miasta*, DIALOG, Warszawa
- Jędrzejczyk D., 2008, *Przestrzeń i czas w perspektywie geograficznej* [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Terytorium, region, miejsce – czas i przestrzeń w geografii*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 13–40
- Jugoslaveni žele biti nacionalna manjina u Srbiji*, objavljeno 27.11.2009, <dalje.com/hr-svijet/jugoslaveni-zele-biti-nacionalna-manjina-u-srbiji/283792>, data dostępu: 10.06.2013 r.
- Kaczmarek J., 2004, *Dublin – labirynt nad rzeką*, [w:] Jędrzejczyk D. (red.), *Humanistyczne oblicze miasta*, UW, Warszawa, s. 301–348
- Kaczmarek J., 2011, *Okruchy miasta – o koincydencji fragmentów* [w:] Kaczmarek S., (red.), *Miasto. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Stanisława Liszewskiego*, UŁ, Łódź, s. 329–334
- Kaczmarek S., 2002, *Belfast – podzielone miasto, podzielona przestrzeń*, [w:] Orłowska E., (red.), *Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, t. II, PTG, Wrocław, s. 133–140
- Kaczmarek S., Kaczmarek J., 2010, *Aksjologia przestrzeni miejskiej – w stronę geografii moralności* [w:] Madurowicz M. (red.), *Wartościowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, UW i Urząd Miasta Stołecznego Warszawy, Warszawa, s. 31–45

- Kamińska M., 2005, *Polszczyzna mówiona mieszkańców Łodzi i okolic w ujęciu socjolingwistycznym*, Wyd. UŁ, Łódź
- Kaplan R. D., 2010, *Na wschód do Tatarii. Podróże po Bałkanach, Bliskim Wschodzie i Kaukazie*, Czarne, Wołowiec
- Kiel M., 1979, *Some reflections on the origins of provincial tendencies in the Ottoman architecture of the Balkans* [w:] Scarce J. M. (red.), *Islam in the Balkans: Persian art and culture of the 18th and 19th centuries*, Royal Scottish Museum, Edinburgh, s. 19–28
- Kiełczewska-Zaleska M., 1969, *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, PWN, Warszawa
- Kiss C. G., 2009, *Lekcja Europy Środkowej – eseje i szkice*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków
- Klima E., 2011, *Przestrzeń religijna miasta*, UŁ, Łódź
- Kłoskowska A., 2007, *Socjologia kultury*, PWN, Warszawa
- Kłoskowska A., 2012, *Kultury narodowe u korzeni*, PWN, Warszawa
- Knox P. L., Marston S. A., 2001, *Places and Regions in Global Context. Human Geography*, Prentice Hall, Upper Saddle River
- Kocsis K., Kocsis-Hodosi E., 1998, *Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin*, The Geographical Research Institute and Research Centre for Earth Sciences, Hungarian Academy of Sciences, Budapest
- Koschany R., 2013, *Semiotyka miasta: od lektury „tekstu” do interpretacji jako praktyki miejskiej*, *Studia Kulturoznawcze*, nr 1(3), s. 109–124
- Kotarbiński T., 2003, *Elementy teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk*, De Agostini, Warszawa
- Koter M., 1974, *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego – Nauki Matematyczno-Przyrodnicze*, z. 55, s. 3–16
- Koter M., 1994, *Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, Uniwersytet M. Kopernika w Toruniu, UŁ, Toruń – Łódź, s. 23–32
- Kovačević T., 2006, *Opština Subotica. Geografska monografija*, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad
- Kowalczyk A., 2001, *„Geografia różnorodności – różnorodność w geografii”, a może różnorodność geografii?* [w:] Łęcka I. (red.), *Geografia różnorodności – różnorodność w geografii*, UW, Warszawa, s. 9–18

- Kowalczyk A., 2004, *Praga z przełomu XIX i XX ww. w przekazie literackim i w rzeczywistości* [w:] Jędrzejczyk D. (red.), *Humanistyczne oblicze miasta*, UW, Warszawa, s. 247–276
- Krakowski P., 1998, *Nacjonalizm a sztuka „patriotyczna”* [w:] Konstantynow D., Pasieczny R., Paszkiewicz P. (red.), *Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789–1950*, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 15–24
- Krampen M., 1979, *Meaning in the Urban Environment*, Pion, London
- Kuburić Z., 2010, *Verske zajednice u Srbiji i verska distanca*, CEIR, Novi Sad
- Kujundžić-Ostojić S., b.r., *Književnost*, <<http://bunjevci.com/site/knjizevnost/>>, data dostępu: 5.03.2012 r.
- Kujundžić-Ostojić S., 2006a, *Obnovljena saradnja Bunjevaca i SANU*, Bunjevačke novine, broj 14, s. 4
- Kujundžić-Ostojić S., 2006b, *Radio emisija na bunjevačkom jeziku. Bunjevačka rič*, Bunjevačke novine, broj 18, s. 5
- Kujundžić-Ostojić S., 2007a, *Prvi naučni skup „O Bunjercima”*, Bunjevačke novine, broj 21, s. 22–23
- Kujundžić-Ostojić S., 2007b, *Od jeseni bunjevački u školama*, Bunjevačke novine, broj 24, s. 4
- Kulesza M., 2012, *Ze studiów nad rolą protestantów w kształtowaniu krajobrazu kulturowego Łodzi*, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, t. 2, s. 167–192
- Kulesza M., 2013, *Wielokulturowe dziedzictwo Łodzi a współczesny krajobraz miasta*, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, t. 2, s. 11–16
- Kuławowska M., 2009, *Wieloznaczność wielokulturowości* [w:] Mikucka-Wójtowicz D., Kopeć R. (red.), *Kwestie narodowościowe w świetle procesów integracyjnych w Europie*, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej, Kraków, s. 135–143
- Kundera M., 1984, *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej*, *Zeszyty Literackie*, rok II, nr 5, Paryż, s. 14–31
- Kuntić K., 2002, *Uticaj političkih promena na položaj i nacionalno izjašnjavanje Hrvata-Bunjevaca u Bačkoj tokom 20. veka*, [w:] Fleck H. G., Graovac I. (red.), *Dijalog povjesničara – istoričara 5*, Herceg Novi, 2. –4. ožujka/marta 2001, Zagreb, s. 191–210
- Lačević M., 1984, *Prilog proučavanju naše hodonimije*, *Onomatološki prilozi*, V, Beograd, s. 217–228

- Lagopoulos A., 1984, *Marxism, semiotics, and urban space: the social semiotic typology of urban texts*, [w:] Herzfeld M., Melazzo L. (red.), *Semiotic Theory and Practice*, vol. 2, Mouton de Gruyter, Berlin, s. 601–610
- Lagopoulos A., 1986, *Semiotic Urban Models and Modes of Production; A Socio-Semiotic Approach*, [w:] Gottdiener M., Lagopoulos A. Ph. (red.), *The City and the Sign. An Introduction to Urban Semiotics*, Columbia University Press, New York, s. 176–201
- Lec S. J., 1987, *Myśli nieuczesane*, Wydawnictwo Literackie, Kraków
- Ledrut R., 1986, *The Images of the City*, [w:] Gottdiener M., Lagopoulos A. Ph. (red.), *The City and the Sign. An Introduction to Urban Semiotics*, Columbia University Press, New York, s. 219–241
- Leibniz G. W., 2001, *Nowe rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, ANTYK, Kęty, tłum. I. Dąbska
- Lees L. 2001, *Towards a critical geography of architecture: the case of an ersatz Colosseum*, *Ecumene*, vol. 8, no. 1, s. 51–86
- Libura H., 1990, *Percepcja przestrzeni miejskiej*, UW, Warszawa
- Lisowski A., 1989, *Geografia społeczna jako dyscyplina nauk geograficznych*, *Przegląd geograficzny*, t. LXI, z. 4, s. 565–585
- Lisowski A., 1996, *Tendencje dezintegracyjne i integracyjne we współczesnej geografii człowieka*, *Przegląd geograficzny*, t. LXVIII, z. 3–4, s. 317–333
- Lisowski A., 2001, *Różnorodność w geografii – nadzieje i obawy* [w:] Łęcka I. (red.), *Geografia różnorodności – różnorodność w geografii*, UW, Warszawa, s. 19–25
- Lisowski A., 2003, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, UW, Warszawa
- Lisowski A., 2011, *Geografia i nauki społeczne w nauce transdyscyplinarnej* [w:] Marciniak K., Sikora K., Sokołowski D. (red.), *Koncepcja i problemy badawcze geografii*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz, s. 69–90
- Liszewski S., 1997, *Przestrzeń miejska i jej organizacja* [w:] Domański B., Jackowski A. (red.), *Geografia. Człowiek. Gospodarka. Prof. B. Kortusowi w 70. rocznicę urodzin*, Instytut Geografii UJ, Kraków, s. 55–65
- Liszewski S., 2011, *Geografia miasta. Założenia ogólne. Program badań* [w:] Marciniak K., Sikora K., Sokołowski D. (red.), *Koncepcja i problemy badawcze geografii*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz, s. 121–131
- Liszewski S., Maik W., 2000, *Wielka encyklopedia geografii świata. Osadnictwo*, t. XIX, Kurpisz, Poznań

- Ljubičić S., 2004, *Srpska pravoslavna crkva sv. Dimitrija velikomučenika u Aleksandrovu*, Međupštinski zavod za zaštitu spomenika kulture Subotica, Subotica
- Ljubičić S., Bolić G., 2003, *Srpska pravoslavna crkva Vaznesenja Gospodnjeg*, Međupštinski zavod za zaštitu spomenika kulture Subotica, Subotica
- Locke J., 1955, *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego*, t. II, PWN, Warszawa, tłum. B. J. Gawęcki
- Lopušina M., Lopušina D., 2006, *Ilustrovana istorija srpske dijaspor*, EvroGiunti, Beograd
- Luczys P., 2012, *Mapowanie post-polis. Współczesne miasto a semiotyka kartograficzna*, [w:] Maślanka T., Strzyczkowski K. (red.), *Między rutyną a refleksyjnością. Praktyki kulturowe i strategie życia codziennego*, WUW, Warszawa, s. 194–208
- Lévi-Strauss C., 1960, *Smutek tropików*, PIW, Warszawa, tłum. A. Steinsbergowa
- Lynch K., 1960, *The Image of the City*, MIT Press, Cambridge
- Łotman J., 1965, *O problemie znaczeń w wtórnym modelowaniu systemów*, Trudy po znakovym sistiemam, II, s. 22–37
- Łotman J., 1967a, *K problemie tipologii kul'tury*, Trudy po znakovym sistiemam, III, s. 30–38
- Łotman J., 1967b, *Tiezisy k problemie „Iskusstvo w riadu modelirujuszczich sistiem”*, Trudy po znakovym sistiemam, III, s. 130–145
- Łotman J., 1983, *Semiotyka filmu*, Wiedza Powszechna, Warszawa, tłum. J. Faryno, T. Miczka
- Łotman J., 1984a, *O siemiosferie*, Trudy po znakovym sistiemam, XVII, s. 5–23
- Łotman J., 1984b, *Simwolika Pietierburga i problemy siemiotiki goroda*, Trudy po znakovym sistiemam, XVIII, s. 30–45
- Łotman J., 2010a, *Rosja i znaki. Kultura szlachecka w wieku XVIII i na początku XIX*, słowo/obraz terytoria, Gdańsk, tłum. B. Żyłko
- Łotman J., 2010b, *Siemiosfiera*, Iskustwo – SPB, Sankt-Pietierburg
- Łotman J., Uspieński B., 1977, *O semiotycznym mechanizmie kultury* [w:] Janus E., Mayenowa M. R. (wyb. i opr.), *Semiotyka kultury*, PIW, Warszawa, s. 147–174, tłum. J. Faryno
- Mačković S., 2004, *Industrija i industrijalci Subotice (1918–1941)*, Istorijski arhiv Subotice, Subotica
- Madurowicz M., 2002a, *O sferach sacrum i profanum w przestrzeni kulturowej miasta* [w:] Orłowska E. (red.), *Kultura jako przedmiot badań geograficznych*, t. I, PTG, Wrocław, s. 111–127

- Madurowicz M., 2002b, *Sfera sacrum w przestrzeni miejskiej Warszawy*, DIALOG, Warszawa
- Madurowicz M., 2007, *Miejska przestrzeń tożsamości Warszawy*, UW, Warszawa
- Madurowicz M., 2009, *Jest miejsce na refleksję. Szkic z fenomenologii pewnej podróży*, Prace i Studia Geograficzne, t. 42, s. 73–87
- Madurowicz M. (red.), 2010, *Wartościowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, UW, Urząd Miasta Stołecznego Warszawy, Warszawa
- Madurowicz M., 2001, *Wszystkie drogi prowadzą do Rzymu? O synkrytyzmie geografii* [w:] Łęcka I. (red.), *Geografia różnorodności – różnorodność w geografii*, UW, Warszawa, s. 167–177
- Madurowicz M., 2012, „*Za siedmioma górami...*” *Geografia i literatura – świadoma przyjaźń czy intuicyjny romans* [w:] Siwicka D., Zielińska M. (red.), *Geografia Słowackiego*, AH, IBL PAN, Warszawa, s. 360–382
- Madurowicz M., 2013, *Zmysłowo-obyczajowa urbanistyka u powojennych poetów piosenki (Jeremi Przybora, Agnieszka Osiecka, Wojciech Młynarski)*, Białostockie Studia Literaturoznawcze, nr 4, s. 63–82
- Mađar L., 2004, *Ilustrovana istorija Subotice*, Književna zajednica Subotice, Subotica
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, UKM, Toruń
- Maik W., 2011, *Koncepcje i zastosowania metafory w studiach miejskich* [w:] Kaczmarek S., (red.), *Miasto. Księga jubileuszowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Stanisława Liszewskiego*, UŁ, Łódź, s. 319–328
- Maik W., 2012, *Podstawy teoretyczno-metodologiczne studiów geograficzno-miejskich*, WSG, Bydgoszcz
- Makul A., McRobie H., 2011, *Yugoslavs in the twenty-first century: 'erased' people*, 17.02.2011, <www.opendemocracy.net/heather-mcrobie-anes-makul/yugoslavs-in-twenty-first-century-%E2%80%98erased%E2%80%99-people>, data dostępu: 14.06.2013 r.
- Malicki A., 1974, *Jugosławia*, PWN, Warszawa
- Mandić M., 2010, *Život i dilo Ambrozije Boze Šarčevića*, Rič Bunjevačke matice, nr 47–48, s. 4–5
- Marković Ž., 1996, *Toponimija opštine Plandište*, Prilozi proučavanju jezika, 27, s. 79–136
- Martinović Cvijin K., 1988, *Subotički opus Komora i Jakaba*, NIO „Subotičke novine”, Subotica
- Maruszczak H., 2005, *Główna rubież kulturowo-cywilizacyjna a podziały geograficzne Europy*, Przegląd geograficzny, t. 77, z. 4, s. 439–461

- Mazur M., 2013, *Metoda kartograficzna jako źródło informacji w badaniach obszarów wiejskich*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica 13, s. 41–58
- Meinig D. W., 1965, *The Mormon Culture Region: Strategies and Patterns in the Geography of the American West, 1847–1964*, Annals of the Association of American Geographers, Vol. 55, No. 2, s. 191–220
- Mervis C. B., Catlin J., Rosch E., 1975, *Development of the Structure of Color Categories*, Developmental Psychology, Vol. 11, No. 1, s. 54–60
- Michaluk T., 2011, *Semiotyczne i pragmatyczne zagadnienia teorii sportu*, Wydawnictwo AWF, Wrocław
- Milinović N. D., 2011, *Protestantizam u Vojvodini posle Prvog svetskog rata*, Religija i tolerancija, Vol. IX, nr 17, s. 317–332
- Milko I., 1987, *Kako smo gradili hram*, Zbornik 5., Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji subotičkih Jevreja, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, s. 213–214
- Milojević B. Ž., 1958, *Jugosławia. Zarys geografii*, PWN, Warszawa, tłum. A. Dylikowa
- Miłosz C., 1959, *Rodzinna Europa*, Instytut Literacki, Paryż
- Miz R., 2004, *Verske zajednice u Srbiji i Crnoj Gori*, Religija i tolerancija, nr 2, s. 80–92
- Mladenović K., 2011, *Jugosloveni su prošli kao Hazari*, objavljeno 03. 11. 2011, <www.pressonline.rs/sr/vesti/Dnevni_magazin/story/184680/Jugosloveni+su+pro%C5%A1li+kao+Hazari.html>, data dostępu: 10.06.2013 r.
- Mordwa S., 1993, *Wyobrażenia przestrzeni miejskiej Łodzi*, Kronika m. Łodzi, z. 2, s. 69–80
- Morris Ch. W., 1946, *Signs, Language and Behavior*, Prentice-Hall, New York
- Morris Ch. W., 1957, *Foundations of the Theory of Signs*, International Encyclopedia of Unified Science, Vol. I, No. 2, The University of Chicago Press, Chicago
- Morris Ch. W., 1964, *Signification and Significance. A Study of the Relations of Signs and Values*, The M.I.T. Press, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Massachusetts
- Morris Ch. W., 1971, *Writings on the General Theory of Signs*, Mouton, The Hague, Paris
- Mott B., 2012, *Traditional Cockney and Popular London Speech*, Dialectologia, 9, s. 69–94
- Mroczo E., 1982, *Język węgierski dla początkujących*, WP, Warszawa
- Muszyńska A., 2013, *Wielokulturowość w przestrzeni Suboticy*, [w:] Sendek R., Rusin B. (red.), *Wśród czy obok nas? Mniejszości w literaturze, kulturze i historii krajów słowiańskich*, Wydawnictwo „scriptum”, Kraków, s. 55–66

- Muszyńska A., 2014, *Historia wielokulturowej przestrzeni Suboticy zapisana w pomnikach miejskich*, Vade Nobiscum, vol. IX, s. 83–94
- Muszyńska A., 2014b, *Żydzi w Suboticy – historia i współczesność*, Vade Nobiscum, vol. XI, s. 309–320
- Nash C., 2003, *Cultural geography: anti-racist geographies*, Progress in Human Geography, 27 (5), s. 637–648
- Nazewnictwo geograficzne świata. Europa, cz. I, 2009, Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami Rzeczypospolitej Polskiej przy Głównym Geodecie Kraju, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa
- Omilanowska M., 1998, *Nacjonalizm a style narodowe w architekturze europejskiej XIX i początku XX wieku* [w:] Konstantynow D., Pasieczny R., Paszkiewicz P. (red.), *Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789–1950*, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s. 145–155
- Ossowski S., 1984, *O ojczyźnie i narodzie*, PWN, Warszawa
- Ostrowski W., 2008, *Semiotyczne podstawy projektowania map topograficznych na przykładzie prezentacji zabudowy*, WUW, Warszawa
- Ostrowski W., 2013, *Relacje semiotyczne w odniesieniu do kartografii*, Polski Przegląd Kartograficzny, t. 45, nr 1, s. 5–14
- Otok S., 1987, *Geografia społeczna*, PWN, Warszawa
- Pacione M., 2009, *Urban geography: A global perspective*, Routledge, New York
- Parysek J., 1991, *Zróźnicowanie przestrzeni kulturowej Polski* [w:] Przegląd geograficzny, t. LXIII, z. 1–2, s. 3–28
- Pavić M., 2004, *Słownik chazarski*, tCHu, Warszawa
- Pécsi M., Sáfalvi B., 1971, *Węgry*, PWN, Warszawa, tłum. J. Kondracki
- Peirce Ch. S., 1997, *Wybór pism semiotycznych*, Wyd. Znak – Język – Rzeczywistość i Polskie Towarzystwo Semiotyczne, Warszawa, tłum. R. Mirek i A. J. Nowak
- Pelc J., 1977, *Kilka uwag na temat związków między semiotyką, logiką a językoznawstwem*, Studia semiotyczne, VII, s. 249–260
- Pelc J., 1979, *O klasyfikacji i typologii znaków*, Studia semiotyczne, IX, s. 225–235
- Pelc J., 1980, *Znak*, Studia semiotyczne, X, s. 123–154
- Pelc J., 1982, *Teoretyczne podstawy semiotyki*, Studia semiotyczne, XII, s. 157–184
- Pelc J., 1984, *Wstęp do semiotyki*, Wiedza Powszechna, Warszawa
- Pirveli M., 2011, *Od morfologii przez urbomorfologię do morfoznaku*, Przegląd geograficzny, 83, 4, s. 507–529

- Platon, 1990, *Kratylos*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, tłum. W. Stefański
- Plit F., 2010, *Pięć nurtów badań krajobrazowych w Polsce – czy jest w nich miejsce dla krajobrazów rekreacyjnych?*, *Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja. Problemy Ekologii Krajobrazu*, t. XXVII, s. 327–332
- Plit F., 2011, *Krajobraz kulturowy – czym jest?*, UW, Warszawa
- Popović M., Dinić J., 1978, *Urbano-geografska proučavanja naselja Jugoslavije. Primer velikog panonskog naselja Subotice*, Privredni pregled, Beograd
- Predstavljamo naše župne zajednice – Marija Majka Crkve*, 2001, Zvonik, godina VIII, broj 6(80), Subotica, <www.zvonik.rs/arhiva/801/ZV14.html>, data dostępu: 11.06.2013 r.
- Protest zbog "brisanja" Jugoslovena*, objavljeno 19.03.2010, <www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2010&mm=03&dd=19&nav_category=11&nav_id=418894>, data dostępu: 10.06.2013 r.
- Przybylska M., 2010, *Świat, którego nie ma. Balkany w oczach południowosłowiańskich pisarzy*, *Vade nobiscum*, vol. IV, „Niesamowita słowiańszczyzna”, Łódź, s. 151–160
- Raj R., Nagy I., 1995, *Sándor. Egy Szabadka környéki Mária-kegyhely*, *Néprajzi Látóhatár*, nr 3–4, s. 205–212
- Rembowska K., 2002, *Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych*, WUŁ, Łódź
- Rembowska K., 2004, *Miasto jako przestrzeń kulturowa znacząca* [w:] Orłowska E. (red.), *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, t. IV, PTG, Wrocław, 17–32
- Rembowska K., 2007, *Kulturowy zwrot w geografii* [w:] Maik W., Rembowska K., Suliborski A. (red.), *Podstawowe idee i koncepcje w geografii, Geografia a przemiany współczesnego świata*, t. 3, WSG, Bydgoszcz, s. 189–202
- Rembowska K., 2008, *Miasto postmodernistyczne. Perspektywy badań geograficznych*, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 9, s. 3–13
- Rembowska K., 2009, *Wartości a geografia człowieka. Próba konceptualizacji* [w:] Janicki G., Łanczont M. (red.), *Geografia i wartości*, UMSC, Lublin, s. 41–46
- Retkiewicz W., 2013, *Cyberprzestrzeń w geograficznych badaniach środowiska człowieka*, WUŁ, Łódź
- Rewers E., 2008, *Miejskie laboratorium komunikacji transkulturowej* [w:] Jałowiecki B., Łukowski W. (red.), *Szata informacyjna miasta*, SCHOLAR i Academica, Warszawa, s. 11–25
- Rosch E., 1973, *Natural Categories*, *Cognitive Psychology*, 4, s. 328–350

- Rosch E., 1975a, *Cognitive Reference Points*, *Cognitive Psychology*, 7, s. 532–547
- Rosch E., 1975b, *Cognitive Representations of Semantic Categories*, *Journal of Experimental Psychology: General*. Vol. 104, No. 3, s. 192–233
- Rosch E., Mervis C. B., Gray W. D., Johnson D. M., Boyes-Braem P., 1976, *Basic Objects in Natural Categories*, *Cognitive Psychology* 8, s. 382–439
- Rościszewski M., 1992, *Europa Środkowa i jej specyfika przestrzenna*, *Przegląd geograficzny*, t. LXIV, z. 1–2, s. 3–18
- Rudinski A., 1980, *Subotička groblja i nadgrobni spomenici. Spomeničke vrednosti, problemi zaštite i uključenja u potrebe grada*, Poslediplomske studije iz zaštite, revitalizacije i proučavanja graditeljskog nasljeđa na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, Beograd
- Rykała A., 2013, *Działalność społeczno-kulturalna mniejszości narodowych i religijnych w przestrzeni miejskiej Pabianic do drugiej wojny światowej*, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, t. 2, s. 263–302
- Rykiel Z., 1990, *Region przygraniczny jako przedmiot badań geograficznych*, *Przegląd geograficzny*, t. LXII, z. 3–4, s. 263–273
- Rykiel Z., 2008, *Szata dezinformacyjna miasta*, [w:] Jałowiecki B., Łukowski W. (red.), *Szata informacyjna miasta*, SCHOLAR i Academica, Warszawa, s. 137–144
- Rzetelska-Feleszko E., 2006, *W świecie nazw własnych*, Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Warszawa – Kraków
- Sabo Ž., 2002, *Stepski grad*, Subotica
- Sagan I., 1998, *Percepcja i waloryzacja przestrzeni miejskiej Gdyni* [w:] Piekarek-Jankowska H., Dutkowski M., (red.), *Zespół miejski Gdyni. Przyroda – gospodarka – społeczeństwo*, GTN, Gdańsk, s. 193–208
- Saussure de, F., 1961, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, PWN, Warszawa, tłum. K. Kasprzyk
- Saussure de, F., 2004, *Szkice z językoznawstwa ogólnego*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa, tłum. M. Danielewiczowa
- Savanov M., 2005, *Obrazovanje Bunjevaca u prošlosti. Prve bunjevačke škole*, *Bunjevačke novine*, broj 1, s. 27–28
- Scott H., 2004, *Cultural Turns* [w:] Duncan J., Johnson N., Schein R. (red.), *A Companion to Cultural Geography*, Blackwell Publishing, Oxford
- Sebeok T. A., 1978, *Dwa studia z zoosemiotyki*, *Studia semiotyczne*, VIII, s. 43–74
- Sebeok T. A., 1980, *Składniki zoosemiotyczne porozumiewania się ludzi*, *Studia semiotyczne*, X, s. 123–154
- Sekulić A., 1989, *Bački Bunjevci i Šokci*, Školska knjiga, Zagreb

- Sikimić B., 2004, *Skrivene manjine*, [w:] Sikimić B. (red.), *Skrivene manjine na Balkanu*, SANU, Balkanološki institut, Beograd
- Simović Ž., 1987, *Na razmeđi vekova – spomenik visokog domašaja stila secesije*, Zbornik 5., Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji subotičkih Jevreja, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, s. 227–229
- Słownik filozoficzny*, 2004, red. Aduszkiewicz A., Świat Książki, Warszawa
- Słownik ortograficzny języka polskiego*, 1992, red. Szymczak M., PWN, Warszawa
- Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, 1989, red. Kopaliński W., Wiedza Powszechna, Warszawa
- Smith D. M., 1994, *Geography and Social Justice*, Blackwell, Oxford
- Smith D. M., 1995, *Geography, Social Justice and the New South Africa*, South African Geographical Journal, 77 (1), s. 1–5
- Smith D. M., 2000, *Moral Geographies. Ethics in a World of Difference*, Edinburgh University Press, Edinburgh
- Smith D. M., 2004, *The morality of place*, Przegląd geograficzny, t. 76, z. 4, s. 415–432
- Snopek J., 2002, *Węgry – zarys dziejów i kultury*, Oficyna Wydawnicza RYTM, Warszawa
- Stantić A., 2003, *Kreposti naših predaka*, Zvonik, godina X, broj 9(107), Subotica, 2003; <www.zvonik.rs/arhiva/1071/ZV24.html>, data dostępu: 15.06.2013 r.
- Stojkovski B., 2009, *Srem i pokret cara Jovana Nenada*, Istraživanja, br. 20, Novi Sad, s. 249–255
- Stojkovski B., 2010, *Subotica pod osmanskim upravom*, Rad Muzeja Vojvodine 52, Novi Sad, s. 185–190
- Szacka B., 2008, *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna naukowa, Warszawa
- Szkurlat E., 2002, *Miejsca symboliczne w mieście jako obraz świadomości zbiorowej* [w:] Orłowska E., (red.), *Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, t. II, PTG, Wrocław, s. 105–114
- Sztompka P., 2012, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Znak, Kraków
- Szul R., 2011, *Miasto a języki i narodowości*, [w:] Jałowiecki B., Sekuła E. A. (red.), *Metropolie mniejszości, mniejszości w metropoliach*, SCHOLAR, Warszawa, s. 15–47
- Śliz A., Szczepański M. S., 2011, *Wielokulturowość i jej socjologiczny sens. Festival caravan czy wielokulturowe street party?*, Studia socjologiczne, 4 (203), s. 7–25
- Świeżawski S., 2000, *Dzieje europejskiej filozofii klasycznej*, PWN, Warszawa
- Šosberger P., 1998, *Jevreji u Vojvodini. Kratak pregled istorije vojvođanskih Jevreja*, Prometej, Novi Sad

- Tabakowska E. (red.), 2001, *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, UNIVERSITAS, Kraków
- Tarski A., 1995, *Pisma logiczno-filozoficzne. Prawda*, t. 1, PWN, Warszawa, tłum. J. Zygmunt
- Tatarkiewicz W., 1998, *Historia filozofii*, t. I, PWN, Warszawa
- Taylor C., 1992, *The politics of recognition*, [w:] Gutmann A. (red.), *Multiculturalism: examining the politics of recognition*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, s. 25–73
- The New Encyclopædia Britannica*, 1998, vol. 7, Micropædia, 15th edition, Chicago
- Todorova M., 2008, *Balkany wyobrażone*, Czarne, Wołowiec, tłum. P. Szymor i M. Budzińska
- Todorović D., 2011, *Protestantizam na Balkanu i u Srbiji*, Sociološki pregled, vol. XLV (2011), nr 3, s. 265–294
- Todosijević B., 2002, *Why Bunjevci did not Become a Nation: A Case Study*, East Central Europe, Vol. 29, No. 1–2, s. 59–72
- Tonković S., 2001, *Dragulji bunjevačke riznice*, Savez amatera Vojvodine, Novi Sad, «Futura» Petrovaradin
- Toporow W., 1980, *Vilnius, Wilno, Wil'na: gorod i mif*, [w:] Sudnik T. M. (red.), *Balto-sławianskije etnojazykowyje kontakty*, Izdatiel'stvo „Nauka”, Moskwa, s. 3–71
- Toporow W., 1984, *Pietierburg i pietierburgskij tiekst russkoj litieratury*, Trudy po znakovym sistiemam, XVIII, s. 4–29
- Trudy po znakovym sistiemam. Siemiotika goroda i gorodskoj kul'tury*, 1984, XVIII, Tartu
- Trudy po znakovym sistiemam. Siemiotika prostranstwa i prostranstwo siemiotiki*, 1986, XIX, Tartu
- Tuan Yi-Fu, 1987, *Przestrzeń i miejsce*, PIW, Warszawa, tłum. A. Morawińska
- Tullio-Altan C., 1995, *Ethnos e civiltà: identità etniche e valori democratici*, Feltrinelli, Milano
- Ugrešić D., 1998, *Kultura kłamstwa*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław, tłum. D. J. Ćirlić
- Vajcenfeld M., 1987, *Jevrejsko groblje u Suboticy*, Zbornik 5., Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji subotičkih Jevreja, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, s. 209–212
- Vasilevski R., 2010, *Czas, głosy. Śpiew o Świątyni*, Biblioteka „Tygła Kultury”, Łódź
- Vaš G., Prčić Vujnović G., Bolić G., 2003, *Crkva svete Tereze Avilske*, Međuopštinski zavod za zaštitu spomenika kulture Subotica, Subotica.

- Vezovnik A., 2010, *Kritična analiza političkih diskurzov o izbrisanih v žanrih mnenjske zvrsti*, Družboslovne razprave, Vol. XXVI (2010), številka 64, s. 45–62
- Vojnić Kortmiš A., 2007, *Gospojina i sveti Roko*, Bunjevačke novine, godina III, br. 25, s. 17
- Waldenberg M., 2000, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei*, PWN, Warszawa
- Wallis A., 1977, *Miasto i przestrzeń*, PWN, Warszawa
- Wallis A., 1979, *Informacja i gwar. O miejskim centrum*, PIW, Warszawa
- Walmsley D. J., Lewis G. J., 1997, *Geografia człowieka. Podejścia behawioralne*, PWN, Warszawa, tłum. E. Nowosielska
- Wąs C., 1998, *Patriotyzm – myśl narodowa – nacjonalizm. Przemiany treści ideowych wrocławskich pomników publicznych XIX wieku* [w:] Konstantynow D., Pasieczny R., Paszkiewicz P. (red.), *Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789–1950*, Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, s.101–108
- Węclawowicz G., 1991, *Główne kierunki badań geografii miast – skala wewnątrzmiastowa* [w:] Chojnicki Z. (red.), *Podstawowe problemy metodologiczne rozwoju polskiej geografii*, UAM, Poznań, s. 41–54
- Węclawowicz G., 2001, *Przestrzeń ubóstwa – nowy czy stary wymiar zróżnicowania społeczno-przestrzennego w miastach Polski*, Przegląd geograficzny, t. 73, z. 4, s. 451–475
- Węclawowicz G., 2007, *Geografia społeczna miast. Uwarunkowania społeczno-przestrzenne*, PWN, Warszawa
- Wiernadskij W., 1989, *Biosfiera i noosfiera*, Nauka, Moskwa
- Wilinbachow G., 1984, *Osnowanije Pietierburga i impierskaja emblematika*, Trudy po znakovym sistiemam, XVIII, s. 46–55
- Wittlin J., 2012, *Etapy. Italia – Francja – Jugosławia*, Biblioteka „Więzi”, Warszawa
- Wittgenstein L., 2004, *Dociekania filozoficzne*, PWN, Warszawa, tłum. B. Wolniewicz
- Wojtanowicz J., 1999, *Europa Środkowa jako region fizycznogeograficzny – podstawy wydzielenia, granice*, Przegląd geograficzny, t. LXXI, z. 3, s. 211–223
- Wójcik M., 2014, *Zróżnicowanie szaty informacyjnej miasta jako przejaw dysproporcji przestrzennych. Studium przypadku wielkomiejskiego centrum Łodzi* [w:] Suliborski A., Wójcik M. (red.), *Dysproporcje społeczne i gospodarcze w przestrzeni Łodzi. Czynniki, mechanizmy, skutki*, s. 187–207
- Zieliński B., 2003, *Serbowie na ziemi*, Tygiel kultury, nr 7–9 (91–93)/2003, Fundacja Anima, Łódź, s. 6–14

- Zura A., 2004, *Prototypizacja i kategoryzacja w polu semantycznym barwy zielonej (na przykładzie Krzyżaków Henryka Sienkiewicza i Proti všem Alojzego Jirásky)*, Bohemistyka, nr 2, s. 105–120
- Żółkiewski S., 1979, *Kultura. Socjologia. Semiotyka literacka. Studia*, PIW, Warszawa
- Żyłko B., 1990, *Dwadzieścia pięć lat semiotycznej serii Uniwersytetu Tartuskiego*, Kultura i Społeczeństwo, t. XXXIV, nr 4, s. 137–149
- Żyłko B., 1996, *Jurij Łotman: humanista doskonały*, Odra, nr 2 (441), s. 33–39
- Żyłko B., 2003, *Toporow i szkoła tartuska*, Odra, nr 5, s. 43–45
- Żyłko B., 2009, *Semiotyka kultury. Szkoła tartusko-moskiewska*, słowo/obraz terytoria, Gdańsk
- Żyłko B., 2011, *Kultura i znaki. Semiotyka stosowana w szkole tartusko-moskiewskiej*, WUJ, Gdańsk

Materialy źródłowe

- Etnički mozaik Srbije prema podacima popisa stanovništva 2002*, 2004, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beograd
- Opštine i regioni u Republici Srbiji*, 2012, Republički zavod za statistiku, Beograd
- Plan Suboticy*, 1884
- Plan Suboticy*, 1911
- Plan Suboticy*, 1928
- Plan Suboticy*, 1936
- Plan Suboticy*, 1968
- Popis stanovništva*, 1948, SZS, Beograd
- Popis stanovništva*, 1953, SZS, Beograd
- Popis stanovništva*, 1961, SZS, Beograd
- Popis stanovništva*, 1971, SZS, Beograd
- Popis stanovništva*, 1981, SZS, Beograd
- Popis stanovništva*, 1991, SZS, Beograd
- Popis stanovništva*, 2002, SZS, Beograd
- Statut Bunjevačke matice* (z dn. 11.03.2011 r.), Subotica
- Statut grada Subotice*, 2008, „Sl. list opštine Subotica”, br. 26/2008 i 27/2008 – ispr., Subotica

Ustav Republike Srbije, 1990, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 1, od 18. septembra 1990 godine, Beograd

Ustav Republike Srbije, 2006, Narodna skupština Republike Srbije, RS, br. 38, Beograd

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1974, Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, godina XXX, Br. 9, Beograd

Zakon o crkvama i verskim zajednicama, 2006, Službeni glasnik RS, br. 36/2006, Beograd

Zakon o državnoj upravi, 2005, Službeni glasnik RS, br. 79/2005, 101/2007, 95/2010, Beograd

Zakon o lokalnoj samoupravi, 2007, Službeni glasnik RS, br. 129/07, Beograd

Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije, 2007, Službeni glasnik RS, br. 129/2007, Beograd

Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, 2002, Službeni list SRJ, br. 11 od 27. februara 2002, Beograd

Strony internetowe

bunjevci.com/site/dokumenta/dekret-o-hrvatstvu-bunjevaca, data dostępu: 05.03.2012 r.

bunjevci.on.neobee.net/bu/simboli/index.html, data dostępu: 03.03.2012 r.

factfinder2.census.gov/faces/tableservices/jsf/pages/productview.xhtml?pid=DEC_00_SF3_PCT018&prodType=table, data dostępu: 10.06.2013 r.

forum.axishistory.com/viewtopic.php?f=52&t=52104&start=45, data dostępu: 30.09.2012 r.

golgota.org.rs

govori.tripod.com/bunjevacki_ricnik.htm

puckakasina.com/index.html

rs.heritage-su.org.rs

suistorija.wordpress.com/2012/03/03/subotica-1933-godine-po-izvjestaju-gradskog-kulturno-socijalnog-odjeljenja, data dostępu: 30.09.2012 r.

stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/definicje-pojec/406,pojecie.html, data dostępu: 23.11.2014 r.

www12.statcan.ca/english/census01/products/highlight/ETO/Table1.cfm?T=501&Lang=E&GV=1&GID=0&Prov=10&S=0&O=A, data dostępu: 10.06.2013 r.

www.abs.gov.au/websitedbs/censushome.nsf/home/factsheetsancserb?opendocument&navpos=450, data dostępu: 10.06.2013 r.

www.bunjevacka-matica.org

www.bunjevci.net

www.croatia.ch/tjedan/050613b.php, data dostępu: 30.09.2012 r.

www.drzavnauprava.gov.rs/registar.php?id=1138, data dostępu: 07.08.2013 r.

www.gradsubotica.co.rs/cetiri-godine-suboticke-dzamije/, data dostępu: 08.08.2013 r.

www.hidmet.gov.rs/latin/meteorologija/stanica_moss.php?moss_id=13167, data dostępu: 10.08.2013 r.

www.islamskazajednica.org/index.php?option=com_ezine&task=read&page=2&category=12&article=444, data dostępu: 08.08.2013 r.

www.izbrisani.org

www.jugosloveni.info/6/Tree-Column-Page.html

www.maps-for-free.com/

www.matijagubec.org.rs/slamarska.htm, data dostępu: 04.03.2012 r.

www.mfa.gov.hu

www.mirovni-institut.si

www.muslimsu.com/

www.nepkor.rs/

www.rijaset.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=2194:al-muhadrira-prva-vojevonska-dramija&catid=43&Itemid=409, data dostępu: 08.08.2013 r.

www.skulpture-srbija.com

www.skyscrapercity.com

www.suboticka-biskupija.info

Spis rycin

Ryc. 1 Ramowy schemat procedury badawczej.....	17
Ryc. 2 Położenie gminy Subotica na tle okręgów i gmin Serbii.....	22
Ryc. 3 Miejscowości w gminie Subotica.....	23
Ryc. 4 Podział administracyjny i terytorialny Serbii.....	24
Ryc. 5 Dzielnice miasta Subotica.....	25
Ryc. 6 Zróżnicowanie narodowościowe Suboticy w 2001 roku.....	26
Ryc. 7 Semiotyczne relacje znaku z innymi podmiotami według Morrisa (1957).....	33
Ryc. 8 Znak według de Saussure'a (1961).....	35
Ryc. 9 Dowolność elementu znaczonego i znaczącego:.....	35
Ryc. 10 Semioza jako wynik triadycznej natury znaku wg Peirce'a (1997).....	37
Ryc. 11 Akt semiotyczny w przestrzeni semiotycznej.....	38
Ryc. 12 Semiosfera jako przestrzeń koncentryczna z centrum stanowiącym syntezę jej języków.....	39
Ryc. 13 Schemat miasta jako semiosfery z centrum znaczącym (a) i z centrum pustym znaczeniowo (b).	48
Ryc. 14 Pomniki Piotra I w Petersburgu – Jeździec miedziany oraz Piotr I jako szkutnik.	50
Ryc. 15 Kultury narodowe a główne systemy ogólnoludzkiej kultury symbolicznej.....	54
Ryc. 16 Elementy kształtujące naród i kulturę narodową.....	58
Ryc. 17 Wybrane przykłady świadczące o wieloznaczności ratusza miejskiego w Suboticy.	64
Ryc. 18 Oparty na konwencji pomnik cara Jovana Nenada w Suboticy.....	65
Ryc. 19 Pomnik Subotica miasto pokoju – połączenie rzeźby współczesnej i tekstu (wryty na prostopadłościanie).....	67
Ryc. 20 Przestrzeń geograficzna jako potencjalna przestrzeń komunikacji.	75
Ryc. 21 Przykładowe relacje między prototypami a kategoriami oraz ich analogia do relacji kultura narodowa a wspólnota wyobrażona kultur narodowych.....	78
Ryc. 22 Członkostwo we wspólnocie kultury narodowej jako wypadkowa tożsamości i przynależności do niej.....	79
Ryc. 23 Przykłady zależności znaku względem kultur narodowych.....	80
Ryc. 24 Schemat postępowania badawczego podczas wyznaczania kultur narodowych i przyporządkowywania im znaków.....	81
Ryc. 25 Krainy geograficzne Wojwodiny.....	96
Ryc. 26 Schematyczne przedstawienie położenia Suboticy na tle obszarów osadniczych Baczki.....	97
Ryc. 27 Średnie miesięczne temperatury i sumy opadów w Paliciu w latach 1961–1990.	99
Ryc. 28 Częstotliwość [%] i średnia prędkość [m/s] wiatrów w Paliciu w latach 1981–2010.	100
Ryc. 29 Charakterystyczne elementy krajobrazu kulturowego Panonii.....	102
Ryc. 30 Panorama Suboticy (widok z ratusza miejskiego na stronę północną).....	102
Ryc. 31 Zespoły morfologiczne w Suboticy.....	117
Ryc. 32 Obszary zamieszkałe przez ludność węgierską na terenie dzisiejszej Wojwodiny (XI w.–XX w.).....	122
Ryc. 33 Liczba Węgrów w latach 1948–2011 w wybranych jednostkach administracyjnych.	125
Ryc. 34 Generalny Konsulat Węgier i Węgierskie Centrum Kultury Népkör w Suboticy....	126
Ryc. 35 Obchody buniewskich dożynek w Suboticy w 2014 r.....	133

Ryc. 36 Liczba Chorwatów i Buniewiczów w latach 1981–2011 w Wojwodinie oraz w gminie Subotica.....	136
Ryc. 37 Liczba Buniewiczów w wybranych jednostkach administracyjnych w latach 1991–2011.....	137
Ryc. 38 Liczba Serbów w latach 1948–2011 w wybranych jednostkach administracyjnych.....	139
Ryc. 39 Liczba Jugosłowian w latach 1953–2011 w wybranych jednostkach administracyjnych.....	140
Ryc. 40 „Jugoland” w Suboticy.....	142
Ryc. 41 Liczba Romów w latach 1948–2011 w wybranych jednostkach administracyjnych.....	143
Ryc. 42 Najstarsze świątynie katolickie w Suboticy.....	152
Ryc. 43 Zróżnicowanie architektoniczne kościołów z XIX w. i XX w.	154
Ryc. 44 Sanktuarium maryjne w Aleksandrowie.....	155
Ryc. 45 Subotickie cerkwie.....	157
Ryc. 46 Kościoły protestanckie w Suboticy.....	158
Ryc. 47 Synagoga w Suboticy.....	160
Ryc. 48 Meczet w Suboticy.....	162
Ryc. 49 Położenie obiektów sakralnych w Suboticy względem granic miasta.....	163
Ryc. 50 Położenie cmentarzy istniejących i planowanych względem granic Suboticy.....	167
Ryc. 51 Cmentarze w Suboticy.....	168
Ryc. 52 Typy nagrobków na cmentarzach subotickich wg Rudinskiego (1980).....	169
Ryc. 53 Obiekty zabytkowe na subotickich cmentarzach.....	170
Ryc. 54 Wybrane pomniki subotickie powstałe przed I wojną światową.....	175
Ryc. 55 Pomniki subotickie do 1918 r. (schemat).	176
Ryc. 56 Wybrane pomniki subotickie powstałe w międzywojniu.....	178
Ryc. 57 Pomniki subotickie w międzywojniu (schemat).	179
Ryc. 58 Zniszczone w czasie II wojny światowej rzeźby pomnika <i>Poległych za wyzwolenie i zjednoczenie 1912-1918</i>	180
Ryc. 59 Pomniki subotickie w momencie zakończenia II wojny światowej (schemat).....	181
Ryc. 60 Grobowe założenia pomnikowe upamiętniające ofiary II wojny światowej.....	183
Ryc. 61 Pomnik <i>Poległych Walczących i Ofiar Terroru Faszystowskiego</i>	184
Ryc. 62 Pomniki upamiętniające ofiary II wojny światowej.....	186
Ryc. 63 Pomnik Ivana Saricia.....	187
Ryc. 64 Wybrane popiersia powstałe w okresie jugosłowiańskim.....	188
Ryc. 65 Rzeźba współczesna i fontanna z okresu jugosłowiańskiego.....	192
Ryc. 66 Pomniki subotickie w momencie rozpadu SFRJ (schemat).....	193
Ryc. 67 Pomniki na placu Republiki.....	196
Ryc. 68 Płyta pomnikowa upamiętniająca Żydów wywiezionych do obozów koncentracyjnych oraz pomnik <i>Gniazdo</i> ustawiony ku czci subotickich ofiar konfliktu w byłej Jugosławii.....	198
Ryc. 69 Pomniki w Suboticy w 2011 r. (schemat).....	199
Ryc. 70 Odniesienia kulturowe urbanonimów w Suboticy w 1928 r. (schemat).....	204
Ryc. 71 Odniesienia kulturowe urbanonimów subotickich w 1968 r. (schemat).....	206
Ryc. 72 Tablica z nazwą ulicy w trzech językach urzędowych Suboticy.....	207
Ryc. 73 Odniesienia kulturowe urbanonimów subotickich w 2011 r. (schemat).....	208
Ryc. 74 Zmiany odniesień kulturowych urbanonimów w centrum Suboticy (schemat).	209
Ryc. 75 Podstawowe czynniki warunkujące liczbę znaków danej wspólnoty w Suboticy....	219

Spis tabel

Tab. 1 Wymowa wybranych głosek serbskich, chorwackich, buniewskich.	7
Tab. 2 Wymowa wybranych głosek węgierskich.	7
Tab. 3 Przykłady kultur narodowych Suboticy i ich komponentów	58
Tab. 4 Zmiany prymarnych i sekundarnych funkcji znakowych obiektów architektonicznych i dzieł sztuki w czasie.	61
Tab. 5 Przykłady elementów nieznaczających i znaczących w mieście	63
Tab. 6 Typy semantyczne ulic na przykładzie hodonimów subotickich i łódzkich.	90
Tab. 7 Założenia dotyczące pozaprototypowych relacji znaku ze wspólnotami kultur narodowych	92
Tab. 8 Zestawienie przyjętych oznaczeń graficznych dla wspólnot narodowych, których znaki zidentyfikowano.	93
Tab. 9 Zabytkowe obiekty sepulkralne w Suboticy.	171